

KAPTEINENS STORSTUE

Endringer i forbruk i en skipperborgers hjem ved slutten av 1700-tallet.

Tonje Tjøtta

Masteroppgave i kulturhistorie, KULH 4990

Institutt for kulturstudier og orientalske språk
60 studiepoeng
Universitetet i Oslo, våren 2012

Forsidebilde: Silhuett av Christopher og Maren Otte Fürst fra Arendal. Hentet fra Fürsts portrettalbum, Bildenr 25 c. Aust-Agder kulturhistoriske senter.

Sammendrag

Oppgaven tar utgangspunkt i skipperborger Knud Jensen Norbergs hjem på Vestre Strømsbu ved Arendal i Aust-Agder. Strømmenhuset, som Norbergs hjem også ble kalt, ble revet på 1960-tallet. Storstuen fra huset ble flyttet til Norsk Folkemuseum i Oslo i 1911. Tak, vegger og gulv fra stuen finnes bevart i den gamle bysamlingen på museet. I forbindelse med ny utstilling i dette bygget ønsker Norsk Folkemuseum å vite mer om huset som engang rommet storstuen, og menneskene som har bodd der.

Hvordan storstuen var innredet da Norberg bodde i huset ved slutten av 1700-tallet er en sentral del av undersøkelsen. Hvilke gjenstander fantes i rommet og hvordan var rommet innredet? Ved å studere hvilke gjenstander som en gang fantes i huset er det mulig å plassere skipperen i et større perspektiv, hvor større endringer i samfunnet og endringer i enkeltmenneskers forbruk la til rette for nye typer gjenstander i hjemmet. Særlig var det en økt orientering mot utlandet som spilte en sentral rolle i hvordan skipperborgere innredet sine hjem. Hvilke faktorer og motiver som lå bak forbruk ved slutten av 1700-tallet er en sentral del av undersøkelsen. Blant flere faktorer fokuserer undersøkelsen særlig på økt individualisme og differensiering på flere måter, ønsket om økt komfort, økt produksjon og tilgjengelighet på varer, lengsel etter det eksotiske, endringer i sosiale omgangsformer og ønsket om å vise egen status ved hjelp av forbruk.

Forord

Den største takken av alle får min veileder Arne Lie Christensen. Fra et tidlig tidspunkt viste du stort engasjement og glede for å være med på min vei mot fullført prosjekt. Takk for interessante og koselige samtaler, din tålmodighet og munterhet.

En stor takk får også Kari Telste ved Norsk Folkemuseum. Takk for hyggelige møter, for tips og råd, og for smittende entusiasme for oppgavetemaet. Norsk Folkemuseum har spilt en viktig rolle i arbeidet med oppgaven, takk for bruk av bilder og arkiv, og ikke minst takk for tiltro til prosjektet mitt ved å tildele meg stipend.

Siden oppgaven min dreier seg om en skipper fra Arendal, en by jeg kunne lite om, søkte jeg tidlig hjelp på Aust-Agder kulturhistoriske senter (AAks). Takk til Karl Ragnar Gjertsen og Anne Tone Aanby ved museet i Arendal, og takk til Tore Knutsen for god hjelp med å finne bilder til oppgaven.

Jeg vil også takke Kirsten Berthau Nøklebye ved Vest-Agder-museet Kristiansand for oppmuntrende samtaler og gode råd.

Den gotiske håndskriften i de gamle kildene var en prøvelse da jeg begynte på arbeidet. Takk til lesesalsvaktene ved statsarkivet i Kristiansand, som hjalp meg å oversette noen ord i kronglete gotisk skrift, slik at det ble flødemugge og ikke "ilådesmep".

En stor takk må jo også gå til alle de nærmeste som har hørt på meg i de tider hvor ting stoppet opp, og i de tider jeg har funnet ny giv til å skrive. Takk til familie og venner, særlig til mamma for god hjelp og støtte. Takk til Stian for oppmuntring og et lyttende øre.

Tonje

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	3
Forord	5
Del 1	11
Folkemuseets oppgave	12
Problemstilling	13
Kilder og kildekritikk	14
Skifter og auksjoner.....	14
Tollregnskaper.....	17
Andre kilder.....	18
Min bruk av primærkilder	18
Litteratur.....	19
Perspektiv og metode	21
Det store i det lille	23
Del 2	25
Sjøfartskulturen, byen Arendal og skipper Norberg.....	25
Med båten full av tømmer, tørrfisk og papir.	25
Arendal	26
Arendal og Europa.....	27
Lengre fart	29
Kapteinen og hans hus på Strømmen	31
Strømmenhuset.....	34
Et typisk nedeneshus?	37
Andre nedeneshus.....	38
Skipper Knud Norberg	40
Borger Knud Norberg.....	41
Skipperens rolle.....	42
Del 3 Boligforhold og forbrukskultur.....	45
Kapittel 1: Individualisme og differensiering av boligen	47
Det hollandske hjemmet.....	47
Differensiering av boligen.....	49
Det differensierte Strømmenhuset	51
En til hver	55
Differensiering av møbler	58
Småbordenes storhetstid.....	60
Kapittel 2: Komfort	63

Det komfortable hjem.....	63
Hjeminnredning på moten	66
Komfortable møbler	67
Tapet og veggdekor	69
Malerier og speil.....	73
Kapittel 3: Forbrukskultur	77
Den "industriøse revolusjon" og etterspørsel	77
Forbruksvarer	78
Importerte møbler.....	80
Utenlandske forbilder og hjemliggjøring	81
Tilgjengelighet.....	85
Flere ting i hjemmet	86
Kapittel 4: Eksotisme og luksus	89
Fascinasjon for Østen	89
Kina og kineserier	92
Porselen	94
Steintøy.....	98
Global handel	100
Kaffe, te og sjokolade, med litt sukker i.....	101
De nye varene på Sørlandet.....	105
Kapittel 5: Selskapelighet.....	109
Visitter	109
Storstuen som representasjonsrom	112
Nye gjenstander til selskapelighet	113
Kapittel 6: Velstand til skue	117
Det ytre teller.....	117
Hjemmet	118
Klær	120
Status og kunnskap	123
Velstand på utstilling.....	125
Del 4	129
Avslutning	129
Hvordan så det ut i storstuen?	130
Hvordan kan storstuen ha sett ut?.....	130
Hvordan burde storstuen se ut på Norsk Folkemuseum?	130
Litteraturliste	133

Digitale kilder:.....	140
Upubliserte kilder:.....	140
Bilder:.....	142

Del 1

"Fra Strømmen ved Arendal er indkjøbt et Værelse, hvis Tagpanel og Vægfelter har en sterk Renæssancekarakter. Saa gammelt er det dog neppe; thi Vinduer, Døre og Gerikter samt en malet Blomsterguirland, som gaar rundt hele Værelset, synes at modbevise dette. Antagelig skriver det sig fra Slutningen af det 18de Aarhundrede; thi paa denne Tid blomstret der nede paa Sørlandet en rig Skipperkultur, hvori nyt og gammelt blandedes sammen, og Værelset maa vel nærmest betragtes som et udslag heraf." ¹

I Norsk Folkemuseums årsberetning for 1911 ble dette skrevet om storstuen, fra det som ble kalt Strømmenhuset. Vegger, tak og gulv i storstuen ble samme år revet ut av huset, og flyttet til museet i Oslo. Det store våningshuset på Vestre Strømsbu ved Arendal i Aust-Agder hadde allerede begynt å forfalle på denne tiden. Det som en gang var et staselig skipperhjem, ble til slutt revet i 1965, sterkt preget av mangel på vedlikehold. Storstuen som ble montert i bysamlingen på Norsk Folkemuseum, skulle representere den sørlandske skipperkulturen. Den er nå det eneste som gjenstår av det store våningshuset.

Bilde nr 1. Strømmenhuset ved Arendal. Utsnitt av et fotografi trolig fra begynnelsen av 1900-tallet. Det store huset lå nærme sjøen, i en skjermet vik. Hagen foran var full av frukttrær. Bak huset var det flere uthus, en urtehage og det som ble kalt kålhagen. Storstua som nå er på Norsk Folkemuseum lå i første etasje, helt til høyre. Bildet viser at sjøfarten og frakt av trelast fremdeles må ha vært viktig for befolkningen i Strømmen ved begynnelsen av 1900-tallet. Ved bryggen ligger flere båter og foran i bildet skimtes en stableplass for trelast. AAKs. Øyestadbilde nr 235.

¹ Årsberetning for norsk folkemuseum 1911, 10

² Johanne Huitfeldt, *Tekanner*, (Oslo: C.Huitfeldt forlag, 1984), 39

Huset på Strømmen var fra 1779 til 1810 eid av skipper og borger til Arendal, *Knud Jensen Norberg*. Nettopp i denne perioden, ved slutten av 1700-tallet, var det gode tider for sjøfart og handel for kystbefolkningen på Sørlandet. Det var en høykonjunktur mot slutten av århundret som virkelig la til rette for økende materielle kår.² 1700-tallet var et århundre hvor det skjedde flere store endringer med tanke på hvordan mennesker forholdt seg til hverandre, til sine hjem og sine gjenstander. Den sterke kontakten med utlandet bidro til at sjøfartsbyene langs sørlandskysten var tidlig ute i disse endringene.

Sjøfarten førte med seg en velstand som kunne brukes på de mange nye typene varer som kom med skipene. Hvordan førte kontakten med utlandet til endringer i forbruket hos befolkningen i byene langs Sørlandskysten? Historiker Finn-Einar Eliassen skriver at den moderne forbrukskulturen slik vi kjenner den i dag, hadde sin tidlige begynnelse etter midten av 1700-tallet.³ Hvordan kom dette til syne i hjemmet til en skipper fra Arendal?

I det store nettverket av handel og impulser kan det være interessant å se på de mer dagligdagse handlingene. Mye av forskningen på forbruk og handel har fokusert på de større hendelser, og i dette har små aktører som husholdningenes eller enkeltmenneskers deltakelse i markedet vært mindre viktig.⁴ Men det som skjer i det daglige kan samlet føre til større endringer, som setter spor i historien. I min undersøkelse vil enkeltmennesket Knud Norberg og hans husholdning være hovedfokuset og fungere som representant for det sørlandske borgerskapet. Norberg var en arendalsskipper blant mange, og er stort sett glemt for ettertiden. Hva han gjorde, og særlig hans forbruk, kan allikevel fortelle mye om større forandringer som fant sted i tiden rundt hans liv.

Folkemuseets oppgave

Det har vært viktig for meg at mitt arbeide ikke bare er for min egen del, men at det også kan ha verdi for andre. Derfor valgte jeg å oppsøke Norsk Folkemuseum i håp om at de hadde et forslag til oppgave som jeg kunne jobbe med. Valget falt på å finne mer ut om storstuen fra Strømmen. Min egen tilknytning til Sørlandet var også en viktig faktor for valg av oppgave.

Opgavens rammer var å finne mer ut om denne storstuen som ble montert i den gamle bysamlingen på museet i 1911. Dette bygget rommer flere lignende inventarer som storstuen, men har vært stengt for publikum i lang tid. Folkemuseet ønsker nå å renovere bygget og åpne en ny utstilling i den gamle bysamlingen, hvor storstuen skal være med. I

² Johanne Huitfeldt, *Tekanner*, (Oslo: C.Huitfeldt forlag, 1984), 39

³ Finn-Einar Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", i *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*, red. av Knut Helle m.fl: 145-248, (Oslo: Pax forlag, 2006), 227

⁴ Ragnhild Hutchison, *In the Doorway to Development: An enquiry into marked oriented structural changes in Norway ca 1750-1830*, (Upublisert doktoravhandling ved European University Institute, 2010), 19-21

forbindelse med dette er det utarbeidet et forprosjekt for en ny, omfattende utstilling kalt "TidsRom. Impulser fra den store verden 1600-1900". Storstuen fra Strømmen skal være med på å vise hvordan kontakten med utlandet påvirket menneskers liv gjennom tidene.⁵

Opprinnelig var storstuen fra Strømmen en del av et annet utstillingsprosjekt, som ble skrinlagt. Denne utstillingen skulle presentere ulike hjem og vise hvordan hjemmet har endret seg fra 1550 til 1900. Rommet fra Strømmen skulle vise flere temaer, som nytelse av nye varer, selskapsliv og bordskikk til hverdag og fest på 1700-tallet. Det er denne utstillingen som i hovedsak har vært utgangspunkt for min undersøkelse. Samtidig er også det nye prosjektet i samsvar med mitt arbeide.

Problemstilling

Min hovedproblemstilling består i å undersøke hvordan Knud Norbergs storstue kan ha sett ut. Hvilke gjenstander fantes i rommet og hvordan var rommet innredet? Jeg vil også se på hvorfor han eide de ulike typer gjenstandene, og hvorfor han innredet storstuen nettopp slik. Altså hvilke faktorer eller motiver som kunne ligge bak forbruket. Siden det er storstuen som fremdeles finnes bevart i dag, er det dette rommet jeg vil ha som hovedfokus. Samtidig er storstuen en del av et større hjem, og derfor vil jeg også studere hjemmet som helhet.

Hoveddelen av oppgaven består av seks kapitler som kan fungere som underproblemstillinger. Disse tar opp de mange faktorer og prosesser som sammen bidro til hvordan kapteinens hjem og innbo var utformet.

- *Individualisme og differensiering av boligen.* Hvordan kunne endringer i synet på boligen og på individet være med på å endre hjemmet og forbruket av varer?
- *Komfort.* Hvordan var ønsket om økt komfort i hjemmet med på å endre hjemmets indre, og forbruket av varer?
- *Forbrukskultur.* Hvordan førte endringer i produksjon og utvidet kontakt med utlandet til stadig flere varer som var tilgjengelig på markedet, og flere ting i hjemmene?
- *Eksotisme og luksus.* Hvilken betydning hadde den økende kontakten og handelen med Østen for endringen av forbruksmønster?
- *Selskapelighet.* Hvordan bidro nye varer til en endring i hvordan mennesker omgikk hverandre? Hvordan ble nye omgangsformer viktig for forbruket og hjemmets utforming?
- *Velstand til skue.* På hvilke måter kunne fremmede varer og moter være med på å vise ulike menneskers posisjon i samfunnet?

⁵ *TidsRom: Impulser fra den store verden 1600-1900.* Forprosjekt. Norsk Folkemuseum, 2011

For å besvare disse spørsmålene vil jeg trekke frem enkelte gjenstander i Norbergs hjem som kan symbolisere nye holdninger og livsformer. Dette er gjenstander som har spesielt stort symbolinnhold. Ved å undersøke disse og hvilke andre gjenstander som fantes i kaptein Norbergs hjem, og også hvordan hans hjem var utformet, kan det være mulig å beskrive de større endringer som skjedde gjennom 1700-tallet. Særlig viktig er forbindelseslinjene mellom det lokale samfunnet og verden utenfor som kom stadig nærmere. Nye varer og impulser kom utenfra og kunne over tid endre hele forbruksmønsteret i et lokalsamfunn som Arendal. Dette kunne føre til små, men også større endringer på andre områder.⁶

På samme måte som mennesker har også ting et livsløp, hvor definisjonen av gjenstanden kan endres, slik som menneskers ulike roller gjennom livet kan endres.⁷ En gjenstand kan for eksempel være en produksjonsgjenstand, en vare eller en bruksgjenstand på ulike stadier av sitt liv. Siden det er forbruk av ting som er sentralt i denne undersøkelsen, er det gjenstander som varer og som bruksgjenstander som vil trekkes frem. Dette er da konsumfasen i en vares livsløp, altså det tidspunktet hvor en salgsgjenstand blir kjøpt og så videre brukt eller konsumert. Derfor er produksjonsfasen mindre viktig for min undersøkelse.

Kilder og kildekritikk

Skipper Knud Norberg og hans hjem står i sentrum for min undersøkelse. For å finne mer ut om ham har jeg benyttet meg av ulike primærkilder som kan fortelle noe om hans liv. Dette er en viktig del av mitt arbeide, sammen med bruk av sekundærlitteratur om forbruk, samfunn, lokalsamfunn og handel. Sammenlignet med enkelte andre mer fremtredende skipper i Arendal, er Norbergs liv lite studert og dokumentert. De få bevarte kildene som finnes kan kun gi meg enkelte spor til hans liv og hjem. Norberg kan heller ikke fortelle sin historie. Det er da nødvendig for meg å tolke de sporene kildene gir, ved å sette dem i en større sammenheng.⁸

Skifter og auksjoner

En viktig primærkilde for mitt arbeide er et skifte og en påfølgende auksjon etter Knud Norberg. Slike dokumenter kan fortelle om hva en person eide, og er en viktig kilde til interiør og klesdrakt.

⁶ Ida Bull, "Handelshistorie som bindeledd mellom det lokale og verden utenfor", *Heimen* 2009: 279-292, 280-286

⁷ Igor Kopytoff, "The Cultural Biography of Things: Commodization as Process", i *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspectives*, red. av Arjun Appadurai, 64-91. (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 64

⁸ Ingar Kaldal, *Historisk forskning, forståing og forteljing*, (Oslo: Samlaget 2003), 32

Å benytte skifter som kilder kan være noe problematisk. Skiftene forteller kun om gjenstander som personen eide ved dødsfallet. Denne type kilde gir ikke et klart innblikk i alle eiendelene han har hatt i løpet av livets gang. Skiftet fant sted etter en persons død, som da ofte var av alderdom. Dermed sier skiftene mer om hva en person eide i slutten av sitt liv, hvor alderdom og fravær fra yrkeslivet kan ha redusert formue og gjenstandssamling.⁹ Dette er et relevant problem i for meg siden målet er å svare på Norbergs forbruk i hele perioden han eide huset på Strømmen. Norberg døde kun 51 år gammel, og han blir ikke lenger nevnt som skipper i tollbøkene de siste årene før hans død. Muligens var det sykdom som forhindret ham fra å arbeide i årene før 1810. Dermed er det mulig at gjenstandsmengden ble noe redusert i de siste leveår.

Et generelt problem med bruk av skifter som kilder, er at et skifte som oftest kun fant sted for de bemedlede i perioden denne oppgaven omfatter. I tillegg var det sjelden skrevet skifte for kvinner. Dette er en ulempe ved bruk av skifter med tanke på representativitet, om formålet er å fortelle noe som skal representere hele samfunnet. Imidlertid er ikke dette et problem i denne sammenheng, da det nettopp er en mer velstående mann som er sentral for oppgaven. Det er heller ikke et mål med oppgaven å skulle generalisere for hele samfunnet, men heller se på den delen av borgerskapet som Norberg var en del av.

Ved et skifte kunne registreringen av boet være mangelfull. Gjenstander som ble ansett som verdiløse, ble ikke alltid skrevet ned i skiftet. Dette kunne også gjelde for klær og sko.¹⁰ I skiftet etter skipper Norberg finnes det både klær og sko, samt en oppramsing av skrot og ødelagte ting. Det er derfor sannsynlig at dette skiftet har blitt utførlig registrert. På den andre siden er det ikke disse verdiløse gjenstandene som er av betydning for denne oppgaven, men heller de mer verdifulle tingene Norberg eide.

En annen mangel ved skifter, som er et problem for denne oppgaven, er at mat som ble oppbevart i hjemmet ikke ble oppført i skiftene.¹¹ Nettopp hvilken type mat, eller hvilken drikke som ble konsumert i hjemmet, er sentralt i denne undersøkelsen. Samtidig kan skifter fortelle om matvaner på andre måter, blant annet gjennom ulike gjenstander direkte knyttet til spesielle matvarer. For eksempel kan sukkerklyper fortelle om bruk av sukker.

Skiftet etter kaptein Norberg inneholder også et referat av hans testamente som han skrev sammen med sin kone i 1807. Her testamenterte han bort en rekke gjenstander, særlig til sin niese Helene Hirschholm, som de hadde boende hos seg. Det var også Helene som kjøpte

⁹ Alan Hutchinson, "Skifter: kildekritiske synspunkter", *Skriftene som kilde- en artikkelsamling*, NLI, nr 31: 29-46, (Oslo, 1996), 31-34

¹⁰ Hutchinson, "Skifter: kildekritiske synspunkter", 38

¹¹ Hutchinson, "Skifter: kildekritiske synspunkter", 39

huset etter Norbergs død. Det er denne delen av skiftet som jeg har benyttet i min undersøkelse.

Opplysninger om gjenstandene i huset har jeg stort sett hentet fra en auksjon etter Norberg som foregikk etter skiftet. Auksjoner ble ført i en egen auksjonsprotokoll. Bruken av auksjonen som kilde støtter på de samme problemene som skiftet, og auksjonen er et ganske likt dokument. Beskrivelsene av Norbergs eiendeler og rekkefølgen er stort sett lik i begge dokumentene. At jeg har benyttet auksjonen som hovedkilde er rent praktisk, ved at denne er ført noe mer ryddig i kolonner, i stedet for oppramsning som i skiftet. Ved siden av gjenstandsbeskrivelsen står det hvor mye gjenstander er taksert til og hvor mye den ble solgt for, i tillegg til hvem som kjøpte den. Arkitekten og museumsmannen Lars Roede skriver at bruk av auksjoner som kilde kan være problematisk, siden arvinger kunne ha tatt med seg ting før auksjonstidspunktet.¹² Dette stemmer til dels for Norbergs auksjon, da enkelte av gjenstandene beskrevet i testamentet, ikke er å finne i selve skiftet eller i auksjonen. Til gjengjeld er jo da disse tingene beskrevet i testamentet. Det er lite sannsynlig at mer skal ha forsvunnet fra huset, annet enn gjenstander som Norberg ikke eide selv. Siden det bodde flere mennesker i hjemmet, som eide personlige ting, kan auksjonen være noe mangelfull fordi denne kun forteller om Norbergs eiendeler. Samtidig ble det oppført så mange gjenstander, at det trolig ikke fantes store samlinger med ting som andre beboere i huset tok med seg før auksjonen. Mange av arvingene var også tilstede ved auksjonen og kjøpte en mengde møbler og gjenstander.

Både skiftet og auksjonen mangler utfyllende beskrivelser av utseende, kvalitet eller opprinnelse til de forskjellige gjenstandene. I enkelte tilfeller forteller skiftet og auksjonen konkret hvor gjenstanden kommer fra, mens i andre tilfeller kan det sies mer indirekte.¹³ I tillegg forteller begge kildene om hvor tingene befinner seg i hjemmet ved nedtegnelsen, da rommene listes opp hver for seg, i logisk rekkefølge fra høyre mot venstre side av huset. Som regel var dette noe som bare skjedde ved skiftene hos de mer velstående. I mindre hus kunne plassering nevnes i forbifarten, men som regel var gjenstandene ordnet etter kategori.¹⁴ Selv om tingene i Norbergs hus blir ramset opp etter rom, betyr ikke det at disse har stått på samme sted i lengre tid. Auksjonen fortelle kun om hvor de var plassert ved protokollføringen i 1810.

¹² Lars Roede, "The Bourgeois Bookbinders Abode", i *Slik vil vi bo: Hjem og bolig i 500 år*, red. av Lars Roede, Morten Bing og Espen Johnsen, (Oslo: Norsk Folkemuseum, 1998), 47

¹³ Kristin Røgeberg, "Holland og Norge: kulturell påvirkning", *Dugnad 2*, Volum 16: 54-71, 67

¹⁴ Lars Roede, *Byen bytter byggeskikk: Christiania 1624 – 1814*, Avhandling, (Oslo: Arkitektthøgskolen i Oslo, 2001), 303

Tollregnskaper

Den andre viktige primærkilden som jeg benytter er tollister eller tollregnskaper. Disse ble ført av tollstasjonene for å holde oversikt over eksporterte og importerte varer, samt regnskap over tollinntektene. Jeg har sett på tollister fra 1760 til 1810, og særlig fra 1780 til 1805, da Norberg eide Strømmenhuset og var aktiv som skipper. Hvilke tollister jeg har valgt innen denne tidsperioden, er tilfeldig.

Tollistene kan både brukes for å se på den generelle importen av varer til Arendal, og for å finne hvor kapteinen dro og eventuelt hva han tok med seg tilbake. Disse forteller om hvor mye som ble importert av hver vare, noe som kan vise hvor mye som ble konsumert. Samtidig finnes det enkelte faktorer som kan skape problemer i bruk av tollregnskaper som kilde. Blant annet er nedtegnelsen av tollregnskaper lite konsekvent over en tidsperiode.¹⁵ I tillegg er det som føres inn ofte lite beskrevet. Et annet problem er at det sjelden nevnes hvor varene opprinnelig kom fra, når de kommer frem til et endelig ankomststed. Om kinesiske varer kom via Amsterdam, er det Amsterdam som står som eksportthavn i tollistene i Norge. Det kan da være et problem å følge varen fra opprinnelsesstedet.¹⁶

Den lange kysten i Norge førte til at det var vanskelig å kontrollere alt som kom sjøveien på 1700-tallet. Mange av de nye populære varene var tollbelagte. Disse var det heller ikke mulig å produsere i Norge, slik at Norge var avhengig av import av slike varer. Smugling av denne type varer var utbredt, noe det er mulig å finne i tollregnskapene, hvor det ble ført protokoll over de få som ble tatt. Langt flere kom unna med smuglingen, og dermed kan den faktiske mengden med varer som var tilgjengelig ha vært høyere enn tollregnskapene indikerer. Disse gir da kun et estimat over hvor mye som ble konsumert av hver vare.¹⁷

Historikeren Sverre Steen skriver at et annet problem med bruk av tollister er at Danmark og de dansk-norske koloniene i Karibia, var innenfor tollunionen mellom Norge og Danmark. Varer fra disse stedene var fritatt fra toll og ble dermed ikke ført i tollistene.¹⁸ Når mange av varene som ble innført til Norge kom nettopp fra København, er dette et problem for å finne det totale volumet av varer som ble importert. Jeg har ikke støtt på dette problemet i tollistene for Arendal. Her føres alle varer fra Danmark opp på lik linje med varer fra utlandet og andre steder i Norge. De danske varene føres opp, både i ankomstmeldingene for skip i tollboken, og i et sammendrag på slutten av protokollen. Dette sammendraget blir kalt

¹⁵ Randi M. Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", *By og bygd, Norsk Folkemuseums årbok* 1983-84: 129-141, 130

¹⁶ Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", 136

¹⁷ Sverre Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*. (Oslo: Grøndahl & Søn, 1941), 333; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 221

¹⁸ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 334

et "alfabetisk abstract", og alle varene som blir ført inn i løpet av året er summert. Varene ble ført opp i tre kolonner: hvor mye som kom fra Norge, fra Danmark og fra "fremmede steder". Ved slutten av 1700-tallet er også kolonien St.Croix oppført som en egen kolonne. Dermed er problemet med tollunionen ved bruk av tollregnskaper ikke et problem i mitt arbeide.

Kapteinenes egne varer som de tok med seg hjem, kunne også være fritatt for toll, og skulle dermed ikke føres opp i tollistene.¹⁹ Igjen finner jeg ikke dette i Arendals tollister, hvor skipper Norbergs ankomst og hans varer ble utførlig nedtegnet. At det fantes egne varegrupper Norberg kunne ha med seg uten å betale toll, er mulig.

Dermed er det flere faktorer som kunne bidra til at tollistene ikke viser det fullstendige bildet av det som ble importert. Kunsthistorikeren og museumsmannen Carsten Hopstock påpeker at det var langt mer av kystens innbo som opprinnelig kom fra utlandet enn det tollbøkene tilsier.²⁰ Selv om det ikke vises i tollbøkene hvor mye som faktisk ble importert fra utlandet, er gjenstandsmengden som fremdeles er bevart en indikasjon, sammen med samtidige beretninger om storstilt import.

Andre kilder

En type kilde som kunne ha vært viktig i denne sammenheng er branntakster.

Brannforsikringsordningen fra 1765 la opp til en nedtegnelse av bygninger og deres utvendige utseende.²¹ På 1700-tallet var dette en ordning som var forbeholdt byene. Siden Strømmenhuset lå utenfor Arendals bygrenser finnes det ingen branntakst for Strømmen fra Norbergs levetid. Først i 1846 finnes en branntakst for Strømmenhuset, og denne har vært noe til nytte for mitt arbeide.

Min bruk av primærkilder

I min bruk av skifter, auksjoner og tollregnskaper som kilder forsøker jeg å se mer enn bare hvilke gjenstander eller varer som er oppramset. Når skifter brukes som kilder kan det være lett å glemme konteksten gjenstanden en gang var en del av, og de kan ha mistet sin mening. Det er også viktig å fortelle historien om hvorfor personen eide tingen, og om opplevelser eieren og andre kan ha hatt sammen med den.²² For å virkelig forstå gjenstandene behøver jeg tilleggsopplysninger. Det er nødvendig å vite noe om den meningsgivende sammenhengen de

¹⁹ Johanne Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, (Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1993), 46

²⁰ Carsten Hopstock, "Livet i byene", i Ingrid Semmingsen, Nina Karin Monsen, Stephan Tschudi-Madsen og Yngvar Ustvedt (red), *Norges kulturhistorie: Bind 3: Fra forfall til ny vekst*, (Oslo: Aschehoug, 1980), 65

²¹ Hopstock, "Livet i byene", 58

²² T.H. Breen, "The Meaning of things: interpreting the consumer economy in the eighteenth century", i *Consumption and the World of Goods*, red. av John Brewer og Roy Porter, 249-260. (London: Routledge, 1994), 251

en gang var en del av. Dette er viktig for å se gjenstanden som en kulturgjenstand og ikke bare en fysisk gjenstand.²³

I tradisjonell økonomiske teori har det vært fokusert mye på gjenstander som varer og deres nytteverdi og hvilke konkrete behov varen tilfredsstiller. Men samtidig som varer eller gjenstander oppfyller behov og har en nytte, er det også viktig å se på konsum som kulturelt betinget og er dermed ikke alltid styrt av behov. Materiell kultur kan være en innfallsvinkel til studiet av sosiale relasjoner og maktmekanismer.²⁴ Ved å studere gjenstander på denne måten er den materielle kulturen innfallspport til noe mer. Samtidig har tingene da lett for å kun bli symboler og dermed miste sin egenskap som en fysisk gjenstand. Dermed kan det være viktig å ikke bare studere hva gjenstandene kan ha symbolisert, men også huske på at de samme tingene som hadde høyt symbolinnhold, også hadde praktiske funksjoner og ble brukt til noe.²⁵ Gjenstandenes bruk vil dermed også være sentral i min undersøkelse.

Litteratur

Av sekundærlitteratur er det flere forfattere som har vært viktig for mitt arbeide. Jeg har hatt nytte av økonomihistoriske arbeider, fordi disse kan belyse de større prosesser som var bakteppe for de mindre prosessene. Å studere de store politiske og økonomiske endringene kan være nødvendige for å forstå enkeltmenneskers premisser og handlinger. Samtidig har jeg også benyttet en rekke arbeider skrevet fra et mer kulturhistorisk ståsted, særlig innenfor lokalhistorie.

Historikeren Ragnhild Hutchisons doktoravhandling *In the doorway to development: An enquiry into market oriented structural changes in Norway 1750-1830*, fra 2010, har gitt mange opplysninger og tips til videre lesning. I sin avhandling studerer Hutchison endring i produksjon og forbruk i Norge fra midten av 1700-tallet. Hutchison forsøker å trekke en mer generell konklusjon for å beskrive Norge som helhet, både geografisk og sosialt. Dermed skiller hennes arbeid seg fra mitt arbeide, hvor min undersøkelse fokuserer på borgerskapet i et mindre geografisk område.

For å kunne svare på den mer lokalhistoriske delen av oppgaven har jeg blant annet benyttet historikeren Ingeborg Fløystads bok om Agders historie fra 1641 til 1723. Denne har vært nyttig som informasjon om tiden før oppgavens tidsramme. Da det mangler en

²³ Ragnar Pedersen, "Gjenstand og tekst: En diskusjon om gjenstandens kontekstualisering", *By og bygd, årbok for Norsk Folkemuseum 2008*: 59-75, 59, Anders Johansen, "Ting, tid, identitet", i *Eстетikk og historisitet*, red av Siri Meyer, 231-253, (Oslo: Norges allmennvitenskapelige forskningsråd, 1990), 232

²⁴ Bjarne Rogan, "Konsum, status og – smak: "Moderne klassikere" om materiell kultur og konsum", *Dugnad* 2/3, Volum 17, 1991: 117-129, 117-118

²⁵ Bjørnar Olsen, "Momenter til forsvar av tingene", *Nordisk museologi 2004*: 25-36, 27

omfattende bok om Arendals historie, har jeg benyttet historikeren Finn-Einar Eliassens store verk om Mandal bys historie. Til tross for en geografisk avstand, som var langt større på 1700-tallet enn i dag, finnes det mange likhetstrekk mellom de to byene. Slik som Arendal ligger Mandal ved munningen av en elv som en gang førte med seg trelast for utenrikseksport. Sjøfarten i Mandal nådde store høyder ved slutten av 1700-tallet, og byen opplevde noe av den samme velstandsøkningen som Arendal. Mandal hadde ikke bystatus like tidlig som Arendal og manglet dermed privilegier som bare byene hadde. I tillegg var Mandal langt mindre enn Arendal. De mange likhetstrekk gjør allikevel Mandals historie til et supplement til det som er skrevet om Arendal.

Kunsthistorikeren Ulf Hamran skrev i 1969 en artikkel i årboken for norsk folkemuseum, *By og bygd*, om fyllingspaneler i Aust-Agder. I denne benyttet han nettopp storstuen fra Strømmen som utgangspunkt, og en del tilleggsinformasjon om husets eiere finnes i innledningen. Dette var nyttig i innledningsfasen av mitt arbeide, for å få et bilde av både hjemmet og de som en gang bodde der.

Mye er skrevet om produksjon, langt mindre er skrevet om forbruk. Det er allikevel mulig å finne stoff om forbruk i arbeider som omhandler produksjon. Disse kan mer indirekte vise til en endring i mentalitet og økning i forbruk.²⁶ Det finnes allikevel enkelte viktige arbeider som jeg har benyttet i min undersøkelse, særlig blant utenlandske forfattere. Den nederlandske historikeren Jan de Vries' arbeider har jeg hatt stor nytte av. De Vries fokuserer på husholdningen og dens deltakelse i markedet. Hans arbeide har vært med på åpne for studier av hvordan mindre aktører som husholdninger har vært sentrale i økonomisk endring og vekst.²⁷ Den engelske historikeren Maxine Berg har også flere arbeider av interesse. Både som forfatter, og som redaktør av større artikkelsamlinger, har Berg arbeidet med forbruk, luksus og eksotisme.

Jeg har kun funnet mindre norske artikler som handler spesifikt om forbruk, blant annet flere artikler fra tidsskriftet for lokalhistorie, *Heimen* i 2009. At det her finnes en samling artikler viet til forbrukshistorie i Norge, kan fortelle om et økende fokus på nettopp de små aktører i et større handelsnettverk. Som en innledning skrev historikeren Ida Bull artikkelen "Hvilken relevans har lokalhistorien i en globalisert verden?". I denne ønsker hun å vise at lokalhistorie ikke bare kan studeres innen nasjonale rammer, men også knyttes til globalhistorie. Bull skriver: "Å studere forbruk og handel i et lokalsamfunn kan være et godt utgangspunkt for å se hvordan lokalsamfunnet henger sammen med en større verden og går

²⁶ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 22

²⁷ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 22

inn i en større utvikling med tråder utover fra lokalsamfunnet".²⁸ Ved å studere det internasjonale aspektet ved forbruk er det mulig å se hvordan det lokale henger sammen med en større verden og hvordan det globale kan spille inn i det lokale. Bull peker på tre perspektiver som er interessante i en slik fremgangsmåte: en analyse av tingenes bruk og mening, altså hvilke varer folk skaffet seg og hva de la inn i bruken av dem. Den andre er undersøkelser av omsetningssystemet, hvordan varene nådde frem til folk. Det siste er en undersøkelse av samfunnsmessige rammer. Hvilke lover, institusjoner og holdninger som spiller inn for hvordan vareomsetningen foregikk og hva hadde folk tilgang til.²⁹ Alle disse tre perspektivene er viktige i min undersøkelse, særlig analyser av gjenstanders bruk og mening.

Jeg har også hatt stor nytte av den kanadiske arkitekten og forfatteren Witold Rybczynskis store bok om hjemmet. Her studerer han opprinnelsen av hjemmet som begrep, med vekt på Nord-Europa og særlig Holland. Den tette kontakten mellom Norge og Holland i perioden jeg undersøker, gjør Rybczynskis arbeide relevant i denne sammenhengen. Denne har vært nyttig for å forstå hjemmet som noe mer enn bare fire vegger. At hjemmet endret innhold både fysisk og symbolsk var viktig for hvilke gjenstander beboerne kjøpte. Rybczynski peker på hvor viktige byborgere har vært i denne prosessen, der andre har fokusert på de adeliges rolle.

En viktig bok med tanke på utforming av det norske hjemmet har vært etnologen Arne Lie Christensens bok *Den norske byggeskikken: Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*. I tillegg har Lars Roedes avhandling *Byen bytter byggeskikk: Christiania 1624 – 1814* gitt meg innsyn i norske byborgeres hjem via hans "hjemmebesøk" hos christianiaborgere på 1700-tallet. Disse har vært nyttig som sammenligning, tilleggsinformasjon og også inspirasjon.

Perspektiv og metode

En rekke perspektiver, eller måter å se materialet på, har vært viktige for min undersøkelse. Som nevnt under avsnittet om min bruk av kildene, er min undersøkelse preget av det materielle, og både symbolske og praktiske egenskaper ved gjenstander.

Videre vil min undersøkelse preges av hvordan samfunnet gradvis gjennomgikk en prosess mot det mer moderne. De endringene i livsformer og mellommenneskelige forhold som er vesentlige for meg kan knyttes til den tyske sosiologen Norbert Elias og hans bok *The civilizing process*. Hans begrep "sivilisasjonsprosessen" kan brukes for å beskrive endringer som har foregått fra middelalderen til i dag, mot et mer "sivilisert" og moderne samfunn.

²⁸ Ida Bull, "Hvilken relevans har lokalhistorien i en globalisert verden?", *Heimen* 2009: 275-277, 276

²⁹ Bull, "Hvilken relevans har lokalhistorien i en globalisert verden?", 275

Denne prosessen har foregått over lang tid, hvor det stadig har blitt stilt nye krav til kontroll over følelser og atferd, både når folk er alene og sammen med andre. Dette har ført til endringer i hvordan mennesker oppfører seg i forhold til hverandre, menneskets syn på seg selv som individ, og opplevelse av naturen og hva som oppfattes som naturlig.³⁰

Lars Roede skriver at under begrepet modernisering er det mulig å sette flere ulike utviklingstendenser som foregikk på 1700-tallet. Blant annet nevner han differensiering av boligen, økt privatisering med tanke på boligen og familien, økt komfort i hjemmet og økt individualisering av kulturen.³¹ Dette er alle endringer som skjedde gradvis, og som var med på å endre livsform og mellommenneskelige forhold. Disse endringene vil være sentrale i min undersøkelse.

En annen prosess som også er sentral i moderniseringen er *hjemliggjøring*. Dette begrepet er skapt av arkitekturprofessor Christian Norberg-Schultz for beskrive interaksjonen mellom "[...] det spesielle, lokale og det generelle, importerte [...]".³² Norberg-Schultz bruker begrepet først og fremst i forhold til arkitektur i Norden, men det kan også gjerne benyttes om annet håndverk eller kultur generelt. Begrepet kan brukes for å vise hvordan fremmede impulser fra andre steder, i møte med det lokale, kan skape noe helt nytt. Dette kan bli et tredje "system", som verken er likt det opprinnelige lokale, og heller ikke likt det nye importerte.³³ Hjemliggjøring kan betegnes som et ledd i moderniseringsprosessen. Det viser til endringer som skjer over tid. Impulser blir mottatt, endret og videresendt, og så mottatt og endret igjen. Håndverksteknikker og utsmykking fra Kina ble overført til Europa. I England ble disse mottatt og endret i samspill med den lokale tradisjon. Disse nye engelske impulsene ble sendt videre til Norge, hvor disse kanskje ble mottatt på en annen måte, og endret i samspill med den norske lokale kulturen. Dette er en prosess som virket over tid og var en del av den generelle moderniseringen av samfunnet.

Jeg har valgt å bruke begrepet hjemliggjøring i forbindelse med dette fenomenet, men det finnes også andre begreper som brukes for å forklare samspillet mellom det lokale og det fremmede. Lars Roede henviser til begrepet *kreolisering*, opprinnelig hentet fra lingvistikken, i forbindelse med kulturmøter. Med dette begrepet menes en type prosess som oppstår ved møter mellom ulike kulturer. I møte mellom to kulturer kan det oppstå en tredje kultur, med et

³⁰ Norbert Elias, *The civilizing process*, (Oxford : Blackwell, 1994), 47- 181, Arne Lie Christensen, *Den norske byggeskikken: hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*, (Oslo: Pax, 1995), 200

³¹ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 326

³² Christian Norberg-Schultz, *Nattlandene: Om byggekunst i Norden*, (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1993), 6

³³ Norberg-Schultz, *Nattlandene*, 7

helt nytt system med egne regler som er fundamentalt annerledes.³⁴ Den kanadiske historikeren og sinologen Timothy Brook bruker et engelsk begrep, hentet fra den cubanske historikeren Fernando Ortiz. Prosessen hvor vaner og gjenstander beveger seg fra en kultur til enn annen og blir så innpasset i denne nye kulturen at de endrer kulturen de har kommet til, kaller han *transculturation*. Brook skriver etter Ortiz at dette kan være en svært ødeleggende prosess, men er en prosess som ikke lar seg stoppe eller kontrollere. Dette kan skje så raskt at det blir vanskelig å vite hva som var en del av den opprinnelige kulturen og hva som er nytt.³⁵

Koblingen mellom det globale og det lokale er også tema i den britiske sosiologen Anthony Giddens bok *The consequences of modernity*. Giddens forklaring av det moderne samfunn strekker seg utenfor rammene for min undersøkelse, men hans fokus på globalisering som en del av det moderne er sentralt her. Giddens bok handler i større grad om vår egen tid. Likevel er globalisering en pågående prosess, hvor perioden jeg arbeider med kan regnes som viktig. Det var nettopp i denne tiden at globaliseringen begynte å skje stadig raskere. Giddens skriver at globalisering gjør at fjerne steder blir knyttet sammen og påvirker hverandre. Fenomener og hendelser utenfor det lokale samfunnet kan få stor innvirkning på den lokale kulturen. At dette skjedde i stadig raskere tempo er en del av det moderne.³⁶ Med skipsfarten kom det globale stadig nærmere menneskene på Sørlandet, og det som skjedde i verden, kunne få store konsekvenser for kulturen i det lokale samfunn. Dette er da en del av moderniseringsprosessen.

Det store i det lille

Et perspektiv som har vært viktig for min undersøkelse er å oppdage den store historien i den lille historien. Etnologen Liv Emma Thorsen skriver at for kulturhistorikere er de store samfunnsprosessene ofte bare et bakteppe for de små handlingene. Det er allikevel summen av de mange små handlingene som er medvirkende til å skape det større samfunnets struktur.³⁷

Jeg har latt meg inspirere av Timothy Brooks perspektiv og metode i hans bok *Vermeers Hat*. I sin bok studerer Brook den nederlandske kunstneren Johannes de Vermeers malerier fra 1600-tallet. Han viser hvordan små, tilsynelatende ubetydelige gjenstander på maleriene kan knyttes til langt større hendelser og prosesser. Disse kan da fortelle en større

³⁴ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 330

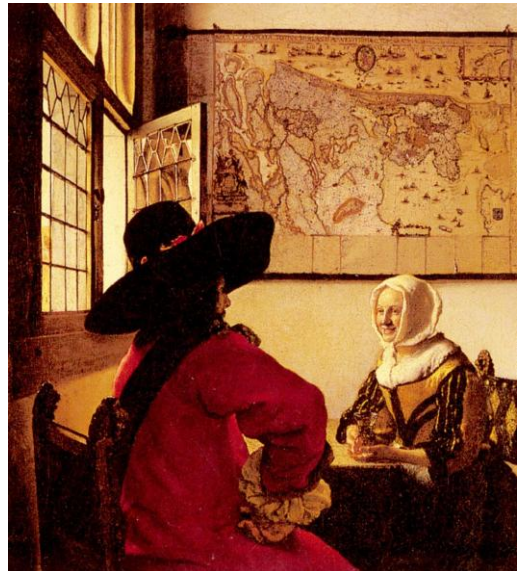
³⁵ Timothy Brook, *Vermeer's hat: the 17th century and the dawn of the global world*, (New York: Bloomsbury, 2008), 126

³⁶ Anthony Giddens, *Modernitetens konsekvenser*. (Oslo: Pax forlag, 1997), 52

³⁷ Liv Emma Thorsen, "Den store historien i den lille historien", i *Icke skriftliga källor* red. av Anders Brändström og Sune Åkerman, 93-103, XXI Nordiske historikermötet, (Umeå: 1991), 93

historie fra tiden da bildet ble malt. Alle gjenstander og elementer i et maleri er malt med en hensikt. Elementer i Vermeers malerier kan fungere som dører inn i 1600-tallet, og kan hjelpe til å forstå datidens samfunn. De kan vise oss noe om 1600-tallets samfunn som kanskje ikke var tydelig for maleren selv eller maleriets betraktere den gang.³⁸

Den berømte hatten som boken er oppkalt etter, er avbildet i maleriet "Soldaten og den smilende piken" fra 1658. Maleriet viser en kvinne og en soldat som sitter ved et bord og konverserer. Soldaten har på seg en spesiell hatt som ved nærmere ettersyn ser ut som en hatt av beverpels. Siden europeisk beverpels var vanskelig å oppdrive i denne perioden, mener Brook at pelsen må ha stammet fra den begynnende handelen med pels fra Amerika. Brook knytter da denne lille detaljen opp mot et globalt handelsnettverk og den begynnende koloniseringen. Symbolinnholdet i de små detaljene i maleriet blir da viktig. Ikke hattens praktiske funksjon som hodeplagg, men heller hva hatten som symbol kan fortelle betrakteren.

Bilde nr 2. Johannes de Vermeer. "Soldaten og den smilende piken" fra 1658. Også kartet på vegg forteller om en sterk internasjonal orientering i det hollandske samfunnet på 1600-tallet.

Brook bruker hatten for å fortelle en historie som er langt større enn selve maleriet forteller ved første øyekast. Det er en historie om Europas begynnende handel med Amerika, og forsøkene på å krysse dette ukjente nye kontinentet i håp om å finne veien til Østen. Samtidig forteller hatten om denne type varer som symbol, ved at hatten var et tegn på hvem soldaten var. En beverhatt fra et annet kontinent var eksotisk og fremmed, og var med på å vise identiteten til eieren.³⁹

På samme måte som Brook studerer Vermeers malerier, ønsker jeg å studere hjemmet og gjenstandene til skipper Norberg for å også fortelle en større historie som Norberg var en del av. Hans liv var ikke enestående, han var en av mange skippere langs sørlandskysten, men han er en god representant for å vise de endringene som skjedde med hjemmet og enkeltmenneskers forbruk ved slutten av 1700-tallet.

³⁸ Brook, *Vermeer's hat*, 9

³⁹ Brook, *Vermeer's hat*, 26-53

Del 2

Sjøfartskulturen, byen Arendal og skipper Norberg

For å forstå Norbergs forbruk kan det være nødvendig å skissere rammene rundt hans liv. Hvordan utviklet sjøfarten i Norge seg, mot de gode tidene på slutten av 1700-tallet, og hvorfor ble sjøfarten så viktig for Sørlandet og Arendal? I tillegg vil jeg presentere kapteinens liv, med tanke på familie, hans stilling i samfunnet, og hans arbeid som skipper. Jeg skal også beskrive Norbergs hjem på Strømmen.

Med båten full av tømmer, tørrfisk og papir.

I union med Danmark var Norge på 1700-tallet fremdeles en provins i Europa. Samtidig hadde sjøfart og utenlandskontakt lenge vært viktig, særlig langs kysten. Gjennom 1500- og 1600-tallet økte etterspørselen etter trelast i Vest-Europa. Norge hadde mye skog, og med innføringen av oppgangssaga ble det fart på skogbruket.⁴⁰ Tømmer ble en av de største eksportvarene fra Norge, og var av stor betydning for dannelsen av Norge som sjøfartsnasjon. Agder var et av de mest viktige områdene i Norge for trelasteksport, og Aust-Agder var ved slutten av 1600-tallet det største eksportområdet for trelast.⁴¹

Tømmerhandel alene var ikke avgjørende for oppblomstringen av sjøfarten. Den naturlige lange kystlinjen, med en befolkning som for det meste bodde i kystnære strøk, var viktig for at folk lenge hadde brukt sjøveien for transport. Sjøveien var den raskeste og beste transportveien, fremfor over land.⁴² Også i tiden før 1700-tallet var det et stort varebytte med utlandet, og det var en eksisterende sterk kontakt mellom Norge og flere europeiske land.⁴³ Flere utenrikspolitiske forhold spilte også inn, sammen med en mer bevisst økonomisk politikk fra myndighetene.⁴⁴ På 1600-tallet ble mye av varene til og fra Norge fraktet med utenlandske båter. Dermed gikk en del av fortjenesten bort i frakten. Da det var store penger å hente ved å kontrollere frakten, ble det fra statlig side viktig å stimulere til investeringer i

⁴⁰ Ståle Dyrvik, *Norsk historie 1625 – 1814: vegar til sjølvstende*, (Oslo: Det norske samlaget, 1999), 105

⁴¹ Ingeborg Fløystad, *1641-1723: bønder, byvekst og borgarar. Agders historie, bind 3* (Kristiansand: Agder historielag, 2007), 134-135, 137

⁴² Kenneth Pomeranz og Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*, Andre utgave, (New York: M.E.Sharpe, 2006), 41

⁴³ Dyrvik, *Norsk historie 1625 – 1814*, 111

⁴⁴ Ståle Dyrvik, m.fl. *Norsk økonomisk historie 1500-1970: Band I, 1500-1850*, (Bergen: Universitetsforlaget, 1979), 102

norske skip. Denne satsningen var viktig for at Norge ble en konkurrent til de store europeiske sjøfartsnasjonene på 1700-tallet.⁴⁵

Det er samtidig verdt å nevne at Danmark og København ble klart foretrukket og prioritert blant myndighetene, fremfor de norske kystbyene. Norge var og ble en periferi i Europa.⁴⁶

Arendal

Jordbruk var sammen med fisket, den dominerende næringen i Norge på 1700-tallet, og sammenlignet med Europa var landet lite urbanisert, med få byer.⁴⁷ Samtidig fantes allerede før 1700-tallet steder som for eksempel Arendal, som nesten hadde en bymessig karakter. Arendal hadde tidlig en befolkning som drev med andre næringer enn jordbruk og hadde en sammensatt yrkesstruktur som minnet om den i byene.⁴⁸

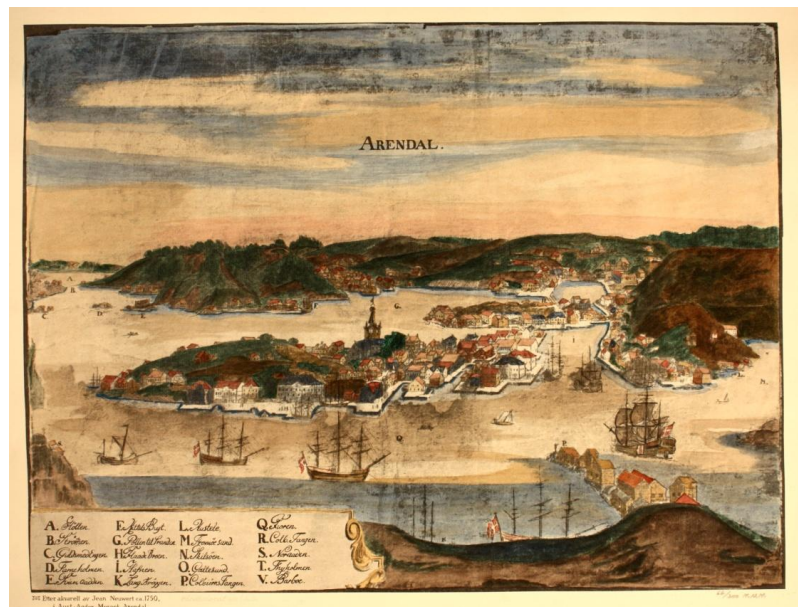
Den lune, naturlige havnen, og plasseringen ved Nidelvens utløp var viktig for at sjøfart og tømmerhandel ble viktige næringer i Arendal.

Etter at kysten ble avskoget begynte tømmer å bli sendt ned elven fra de skogrike områdene i innlandet for å lastes på skip i Arendal.⁴⁹

Skogen i Aust-Agder var også rik på gode råmaterialer for skipsbygging. Sjøfarten og trelasthandelen skapte et

levebrød til befolkningen i en region som var preget av

dårlige jordbruksforhold. Via sjøfarten kom det korn fra Danmark, og kystbefolkningen var derfor ikke avhengige av jordbruket.⁵⁰

Bilde nr 3. Arendal ca 1750. Akvarell av Jean Neuwert. AAKs.

⁴⁵ Knut Sprauten, "Norsk sjøfart 1700-1814", i *Norsk sjøfart, Bind 1*, red. av Brit Berggreen, Arne Emil Christensen og Bård Kolltveit, (Oslo: Dreyers Forlag, 1989), 256

⁴⁶ Ståle Dyrvik, "1536 – 1814". I Rolf Danielsen, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle og Edgar Hovland, *Grunntrekk i norsk historie: fra vikingtid til våre dager*. (Oslo: Universitetsforlaget, 1991), 108, 109; Dyrvik, *Norsk historie 1625 – 1814*, 168

⁴⁷ Dyrvik, "1536 – 1814", 120

⁴⁸ Gunnar Molden, *Seilskutebyen Arendal*, (Oslo: ARFO, 1998), 11; Fløystad, *1641-1723*, 174, 185

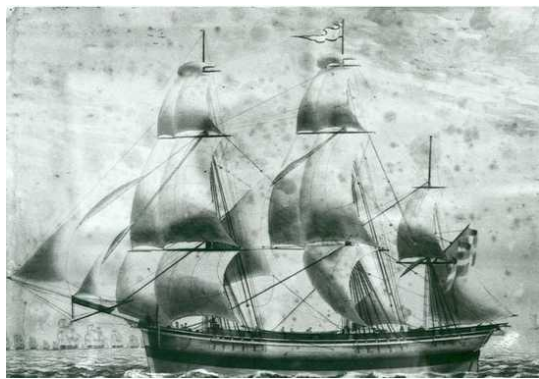
⁴⁹ Molden, *Seilskutebyen Arendal*, 10; Fløystad, *1641-1723*, 207

⁵⁰ Molden, *Seilskutebyen Arendal*, 8-10

Først i 1723 fikk Arendal bystatus og gikk fra å være et ladested til å bli en kjøpstad. Dette innebar også at stedet fikk rett til å både utføre og innføre alle type varer, et privilegium som var forbeholdt byene.⁵¹ Med bystatusen økte befolkningen og skipsflåten. Sjøfarten ble den fremste næringen for byen og de mange ulike arbeidsplassene som næringen innebar, trakk til seg folk både fra innlandet og utlandet.⁵² Blant de som slo seg opp på sjøfarten var særlig handelsmenn, redere og skipperer. Mange av disse reiste til utlandet og oppholdt seg i kortere eller lengre tid i europeiske storbyer. Her kunne de bo hos handelspartnere eller venner og ble en del av det kontinentale eller engelske borgerskapet.⁵³ Sønnene fulgte samme vei, og ble tidlig sendt med handelsskip for utenlandsopphold, som en del av utdannelsen. I utlandet lærte de språk og praktiske ferdigheter, samtidig som de fikk med seg tidens nye tanker og idealer, kunnskaper som de senere tok med tilbake til Arendal.⁵⁴

Arendal og Europa

Arendals plassering var ideell for sjøfarten mellom Nordvest-Europa og Østersjøen. Via sjøveien var det ikke stort lengre til Amsterdam eller London, enn til Bergen og Christiania.⁵⁵ Dette medvirket til at mange kystbyer på Sørlandet hadde en sterk orientering mot Europa. Kystbyene var ofte rene handelsbyer og var innfallsporter for mennesker, varer og impulser fra andre steder, både fra Norge og utlandet. Byene var steder hvor nye impulser ble tatt i mot, men også ofte omfortolket til å passe inn i de forholdene som var. Bysamfunnet var forankret i en regional kultur, samtidig som de ble påvirket av impulser utenfra.⁵⁶

Bilde nr 4. Fregatten Industria. Bygget i 1798 på Skibsholmen ved Risør. Fartøybilder fra Agder. AAKs. AAKS.2007.04.0248.

Tollbøkene for Arendal etter midten av 1700-tallet viser at Arendal hadde forbindelser med en rekke steder. Særlig mange skip kom fra, eller reiste til Danmark, Holland og England. At disse landene var viktige for Sørlandet i denne perioden vises også i annen litteratur. I tillegg til varer, kom det også mennesker via sjøfarten, og mange fra de nevnte landene oppholdt seg på

⁵¹ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 145

⁵² Birger Dannevig, *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*, (Arendal: Arendal kommune, 1973), 32

⁵³ Kjell Olav Masdalen, "Arendals historie gjennom 500 år". I *Arendals byleksikon*, red. av Johan Chr. Brorson Frøstrup og Johan Chr. Frøstrup Jr. 11-35, (Arendal: Friluftsførlaget, 1998), 24

⁵⁴ Dannevig, *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*, 41

⁵⁵ Jan Henrik Munksgaard, "Impulser", *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum 2003*: 7-12, 7

⁵⁶ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 227

Sørlandet og i Arendal for kortere eller lengre perioder. Også irer, tyskere, franskmenn og svensker fantes det mange av i Sørlandets småbyer.⁵⁷

Det var en nær kontakt mellom Sørlandet og Holland på 1700-tallet. Tollbøkene viser at en rekke skip kom fra Amsterdam og andre store byer i Holland. På 1600-tallet var Holland den fremste sjøfartsnasjonen i Europa, og det var kort vei til Agder for å kjøpe tømmer til videre utbygging av den hollandske skipsflåten.⁵⁸ Mange nordmenn utvandret til Holland for å søke arbeid. Dette er et fenomen som hadde større utbredelse i Vest-Agder enn i Aust-Agder. Trolig var dette på grunn av flere muligheter for utkomme, med flere ulike næringer som skapte arbeidsplasser i det østlige Agder.⁵⁹ Utvandringen til Holland bremses kraftig ned etter hvert som sjøfarten ble en mer viktig næring utover 1700-tallet.⁶⁰

Mangel på egen norsk flåte spilte en rolle for at mange nordmenn tok hyre i det hollandske ostindiakompaniet (VOC) på 1600-tallet. Dette ble etablert i 1602 og var lenge det største ostindiakompaniet i Europa.⁶¹ Ostindia var et fellesbegrep for land i Sørøst-Asia, i motsetning til Vestindia som var fellesbetegnelse på områder i Karibia. For Sørlandets del var VOC vel så viktig som det dansk-norske ostindiakompaniet, etablert 100 år senere, med tanke på å skaffe seg impulser fra Østen.⁶² At nordmenn fremdeles tok hyre i VOC etter at den norske flåten ble større gjennom 1700-tallet, viser at den hollandske ostindifarten muligens ble oppfattet som noe eget av de norske sjømennene.⁶³

Det var også de store byene, med Amsterdam i spissen, som tiltrakk utvandrende nordmenn. Amsterdam hadde høy levestandard og her fantes mange muligheter, særlig økonomiske. Amsterdam var en av de viktigste byene i Europa gjennom 1600-tallet og hadde sterke forbindelser til mange verdenshjørner. Byen forble en kulturformidler også utover 1700-tallet. De norske som dro dit, møtte et miljø som var rikt på impulser fra hele verden, samtidig som det store antallet nordmenn i byen gjorde at de kunne føle seg litt som hjemme.⁶⁴ At de utvandrede nordmenn ble påvirket av den hollandske kulturen viser blant annet en beretning fra Lyngdal fra 1792. De hjemkomne skal ha blitt helt hollandske etter

⁵⁷ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 320; Poul Holm, *Kystfolk: Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerak ca 1550 – 1914*, (Esbjerg: Fiskeri og Sjøfartsmuseet, 1991), 99

⁵⁸ Gunnar Knudsen Asdal, Bergår Gundersen, Arne J. Myrdal, *Øyestad- Hiis historie, bind 1*, (Bjorbekk: Nytt og gammelt, 1983), 146

⁵⁹ Jorunn Olsen, "Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600-1800" *Aust-Agder Arv* 2000: 12-25, 22

⁶⁰ Holm, *Kystfolk*, 81

⁶¹ Olsen, "Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600 – 1800", 18

⁶² Elisabeth S. Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet". *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum* 2003: 13-39, 15

⁶³ Olsen, "Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600 – 1800", 20

⁶⁴ Røgeberg, "Holland og Norge", 60; Olsen, "Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600 – 1800", 19

noen års opphold i Holland, og de var blitt "ganske fremmede i deres morsmål". De var også annerledes kledd, ved at de blant annet hadde "en mengde med bukser udenpaa hverandre".⁶⁵

England tok gradvis over Hollands posisjon som ledende sjøfartsnasjon på 1700-tallet. Mens det tidligere var Holland som var den største kjøperen av norsk trelast, ble stadig flere trelastskip sendt til de britiske øyer gjennom århundret.⁶⁶ For eksempel viser den utgående tollboken for 1780 i Arendal at mye varer sendes til England, Skottland og Irland dette året, og at langt færre skip går til Holland.⁶⁷ Dette var viktig for sterk kontakt og overføring av impulser og trender fra England til Sørlandskysten. England ble et forbilde, med tanke på arkitektur, innredning, klesdrakt og levemåte for befolkningen på Sørlandskysten ved slutten av 1700-tallet.⁶⁸ England overtok også mye av handelen med Østen etter Holland, noe som påvirket den engelske moten. England ble etter hvert regnet som et viktig moteland i Europa, sammen med Frankrike.⁶⁹ Utvandringen fra Norge til England kan ikke sammenlignes med de høye tallene for utvandringen til Holland. Men en rekke mennesker utvandret også til England fra det østlige Agder. Ingeborg Fløystad skriver at denne delen av Agder hadde sterkere kontakt med England enn Vest-Agder.⁷⁰

Tollbøkene fra slutten av 1700-tallet viser en tett kontakt med Danmark, både København og også andre kystbyer. Unionen med Danmark la til rette for et omfattende varebytte, hvor handelen med Danmark var underlagt færre restriksjoner enn handel med andre land. Den korte veien over Skagerrak førte til nær kontakt mellom Agder og Danmark, særlig med det nordlige Jylland. Aust-Agder hadde også egne privilegier som ga rett til direkte handel med Jylland.⁷¹

Lengre fart

Først i siste halvdel av 1700-tallet begynte skipene fra Arendal å seile lengre bort fra hjembyen, blant annet til Vestindia.⁷² Danmark-Norge kjøpte tre karibiske øyer over en periode, St. Thomas, St. John og den siste, St. Croix i 1733. I den første tiden var det kun tillatt å seile mellom koloniøyene og København. I 1779 ble det tillatt å frakte varer fra deler av koloniene til Kristiansand i håp om at byen skulle bli en stableplass for kolonivarer i

⁶⁵ Røgeberg, "Holland og Norge", 65; Svein Molaug, *Vår gamle kystkultur, bind 2*, (Oslo: Grøndahl og Dreyers forlag, 1994), 181

⁶⁶ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 352; Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 15

⁶⁷ Utgående tollbok, Tollregnskap Arendal, 1780, Generaltollkammeret, RA

⁶⁸ *Nordsjøkulturen: Britisk kunsthåndverk 1650-1850*, red. av Thor B. Kielland, (Oslo: 1955), 19

⁶⁹ *Nordsjøkulturen*, 15-16

⁷⁰ Fløystad, *1641-1723*, 66

⁷¹ Dyrvik, *Norsk historie 1625 – 1814*, 171; Fløystad, *1641-1723*, 162, 148, 207.

⁷² Molden, *Seilskutebyen Arendal*, 14

Norge. Senere ble handelen frigjort for alle havner, og enkelte arendalskapteiner deltok i vestindiafart ved slutten av århundret. Denne seilasen var svært lang, men førte også med seg både rikdom og berømmelse for dem som var med.⁷³

Allerede i 1780, før handelen med Vestindia var frigjort, viser den utgående tollboken for Arendal St. Croix som en egen kategori for utgående varer. Utover tiåret ble det fraktet store mengder jern og mat til slavene på plantasjene fra Arendal til denne vestindiske øyen.⁷⁴ At St. Croix er en egen kategori i tollboken kan fortelle om hvor viktig denne øyen var for Arendals del, fremfor de andre to øyene. Dette forteller også at det ikke nødvendigvis kun var fra Kristiansand eller København skipene gikk. Arendal hadde da mulighet for å sende sine skip dit, men jeg finner ingen skip som kommer direkte fra St.Croix til Arendal. Dermed var de trolig innom Kristiansand eller København med sin returlast.

Det ser ikke ut som at Arendals redere var involvert i ostindiafarten på denne tiden, men som jeg har nevnt var blant annet VOC viktig for byens sjømenn.⁷⁵ Etter dannelsen av det dansk-norske ostindiakompani reiste enkelte også til Østen via København. Kapteinene som seilte for Asiatisk kompani, hadde høy status. Farten til Kina var lang og krevende og tok halvannet år eller mer. I Kina var det ofte et tre måneder langt opphold for å vente på riktig vær for tilbakereisen.⁷⁶ I tollistene finner jeg ingen skip som reiste til eller kom fra Østen. Det virker som at Arendal ikke hadde direkte handelsruter til Asia, men at kontakten med Østen gikk gjennom handelskompaniene i København.⁷⁷

Til sammen finnes det mange forutsetninger for nær kontakt med utlandet for kystbyene på Sørlandet. Oppblomstringen av sjøfarten førte med seg mange ulike kontaktflater, hvor sørlendinger kunne møte utlandet, både i hjembyen og i utlandet. Forbindelsen mellom Sørlandet og utlandet er spesielt viktig fordi denne ofte var direkte, hvor mange ulike samfunnsgrupper fikk en direkte kontakt med utlandet eller utlendinger. Sjømenn og kjøpmenn fikk en nær kontakt med verden utenfor hjembyen, og også bøndene kunne selv ha en forbindelse med utenlandske handelsmenn.⁷⁸ En tett og varig kontakt var viktig for utviklingen av kystkulturen, og dette ble etter hvert svært synlig på Sørlandet. Den tette forbindelsen til utlandet var av stor betydning for overføring av moter, impulser, språk og også det mer konkrete, som varer.

⁷³ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 349, 353, 355

⁷⁴ Utgående tollbok, Tollregnskap Arendal, 1780, Generaltollkammeret, RA

⁷⁵ Dannevig, *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*, 33

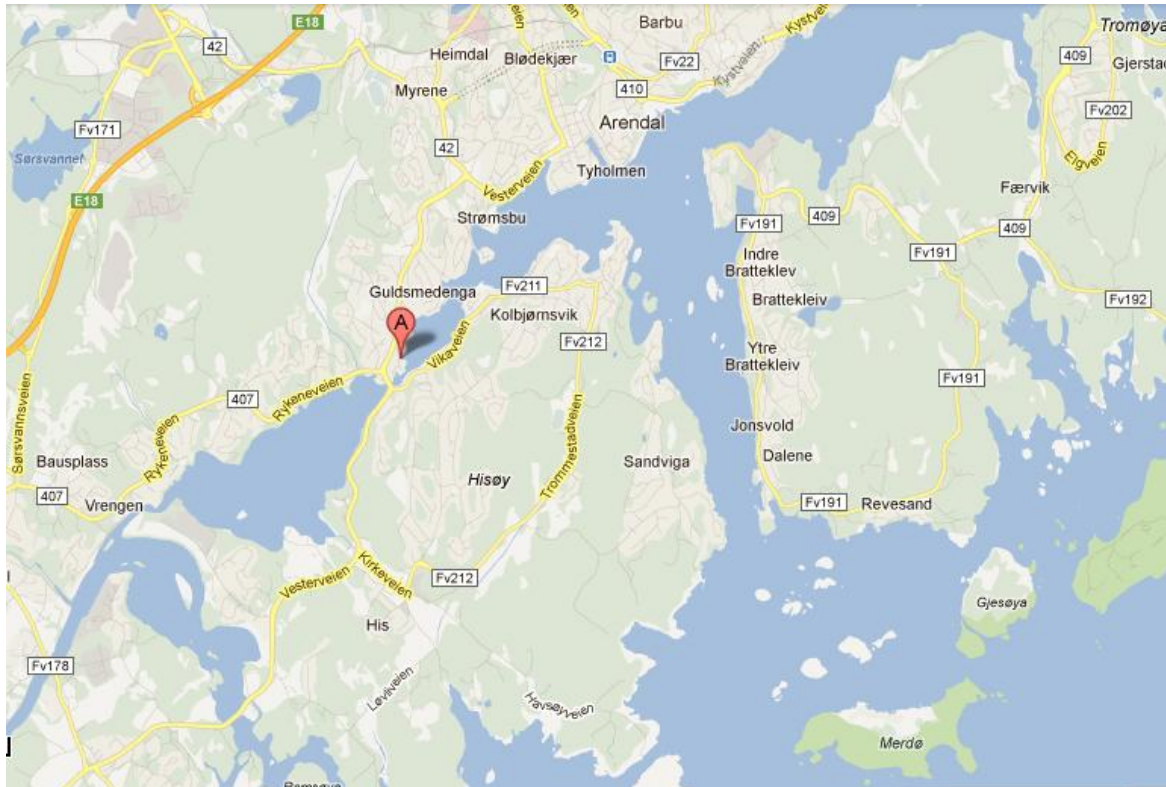
⁷⁶ Leif Svalesen, "Kinakapteinene på Merdøgaard", *Aust-Agder Arv* 1991: 29-35, 32-33

⁷⁷ Sprauten, "Norsk sjøfart 1700-1814", 231

⁷⁸ Røgeberg, "Holland og Norge", 62; Martin Skjekkeland, "Kontakt over havet. Språk og kultur frå Holland og Amerika i møte med folket vest på Agder", *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum* 2003: 88-107, 92

Kapteinen og hans hus på Strømmen

Kaptein Knud Norberg hadde sitt hjem på Vestre Strømsbu, gårdsnummer 32, på nordsiden av det som blir kalt Strømmen. Strømmen ligger i det som tidligere var Øyestad kommune, inntil den tidligere bygrensen til Arendal. Stedet var opprinnelig et strandsted, det vil si et mindre tettsted⁷⁹, og bebyggelsen her har en lang historie. Strømmen ligger i le av Hisøya og var en lun havn. Stedet var også stableplass for trelast. Derfor var det mange sjøfolk og trelastarbeidere som slo seg ned her.⁸⁰

Bilde nr 5. Kart over Arendal. Den røde pila indikerer hvor Strømmenhuset lå. Fra innerst i viken er det mulig å se til Arendal by og sjøveien til Arendal var kort. Legg merke til øya Merdø ute i skjærgården. Kart fra Google.

Gården Vestre Strømsbu var delt i flere bruk, og bebodd av 66 familier i 1801. 55 av disse var sjøfolk, håndverkere eller dagarbeider, mens bare to familier ble betegnet som jordbrukere.⁸¹ Dette forteller at jordbruk spilte liten rolle for bosettingen her. Vestre Strømsbu var preget av den nære plasseringen til Arendal by og hadde en befolkningssammensetning som kunne minne mer om den i byen.⁸²

⁷⁹ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 145

⁸⁰ Ulf Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", *By og bygd, Norsk Folkemuseums årbok 1968/1969*: 71-88, 71

⁸¹ Kjell J. Bråstad, *Øyestad bygdebok, bind 2*, (Øyestad kommune, 1981), 167

⁸² *Arendals byleksikon*, red. av Johan Chr. Brorson Frøstrup og Johan Chr. Frøstrup Jr. (Arendal: Friluftsførlaget, 1998), 282

Knud Jensen Norberg var født i 1759, og var et av i alt fem barn etter skipper Jens Thomassen Norberg og hans kone Anne Knudsdatter. Gården Vestre Strømsbu ble kjøpt av Jens Thomassen i 1761, på auksjon etter hans svogers enkes død.⁸³ Knud Norberg kjøpte gården av sin far i 1779 og var eier til han døde i 1810. I den første tiden bodde Norberg alene, da han ble oppført som eneste beboer i en folketelling i 1786. I folketellingen i 1801 ble han oppført sammen med sin kone Dorthe Christine Hirschholm, fra Risør. Knud og Dorthe fikk ingen barn, men hadde i folketellingen 1801 pleiesønnen Knud Jens Knudsen og Norbergs niese Helene Hirschholm, født i 1779, boende hos seg. Helene kjøpte som nevnt gården etter Norbergs død i 1810. Hennes sønn solgte senere bruket til familien Selander.⁸⁴

Bilde nr 6. Silhuett av Helene Hirschholm. I følge Fürsts portrettalbum på AAKs kom hun tidlig i huset ved Strømmen og vokste opp der. Som ung pike besøkte hun London med sin svoger Norberg. Hun var en rikt begavet kvinne. Trolig var hun Norbergs niese, da hun omtales som datter av Norbergs søster Maren. Fürsts portrettalbum. AAKs.

Bilde nr 7. Strømmenhuset sett fra baksiden. Huset ble fotografert i forbindelse med en avisartikkel i lokalavisen TIDEN, hvor det ble protestert mot rivingen. Som bildet viser var forfallet stort. Syrinbuskene til høyre i bildet finnes fremdeles. Fotograf: Arne Michael Olsen, 1962. AAKs. Øyestad-bilde nr 162.

⁸³ Nedenes auksjonsprotokoll 4, 1759-1761, Nedenes sorenskriveri før 1824, SAK

⁸⁴ Gunnar Knutsen Asdal, Bergår Knudsen, Arne J. Myrdal, *Gamle gårder i Øyestad, bind 3*, (Arendal: Øyestad historielag, 1981), 40-41

Huset ble ofte kalt Selanderhuset etter denne familien og gaten hvor huset en gang stod, heter i dag Selanderbakken. Karl Selander og hans søster Marie var de siste beboerne i Strømmenhuset, og bruket var preget av mangel på vedlikehold. Det ble igangsatt en aksjon for å bevare det rivningstruede huset, ved begynnelsen av 60-tallet. Argumentet for bevaring var at huset hadde en utsmykking og arkitektur utover det vanlige i området. Aksjonen førte ikke frem, og huset ble revet i 1965.⁸⁵ I dag står det et nyere hus på tomten. Ved siden av dette har Marie Selanders barnebarn Bent Albrechtsen bygget et hus med inspirasjon fra det opprinnelige Strømmenhuset.

Opprinnelig har andre som har studert Strømmenhuset tatt utgangspunkt i Jens Thomassen som eier. Da Norsk Folkemuseum skisserte rammene av oppgaven for meg, var det denne kapteinen de var nysgjerrige på. I min undersøkelse har jeg tatt utgangspunkt i Knud Norberg som eier. Dette er på bakgrunn av at jeg ikke finner noe som indikerer at Jens Thomassen har bodd i huset på Strømmen, selv om han står oppført som eier. I skifter, pantebøker og andre dokumenter skrev Thomassen seg som boende på en helt annen gård, på stedet Guldsmedengen. Dette var stedet hvor Thomassen var født, og han eide også gård her, i følge pantebøkene for Nedenes. Guldsmedengen ligger på Hisøya og kan sees på kartet ovenfor.

Etter en rettssak i 1767 ble Thomassens del av bruket på Vestre Strømsbu solgt til en slektning av Thomassens kone, Bent Bentsen, for 530 riksdaler. Bentsen hadde fått medhold i retten om at han hadde krav på gården ved odel. Bruket ble solgt tilbake til Thomassen i 1768 for 710 riksdaler, da Bentsen ikke lenger klarte å betale det han skyldte for gården. Han hadde da også overtatt flere andeler av bruket, slik at det totale arealet var blitt større. I 1768 skrev Jens Thomassen at han hadde overtatt gården etter Bent Bentsen, men at Bentsen med hustru skulle få bebo og bruke gården i hele sin levetid, som leilendinger. Gården skulle tilfalle Thomassen igjen ved deres død.⁸⁶ Denne avtalen må senere ha blitt endret, siden Knud Norberg overtok gården allerede i 1779. Bent Bentsen døde først i 1790, og i hans skifte står det at han bodde i et lite hus som hadde ett fag vinduer, på Øvre Strømsbu.⁸⁷ Til tross for at Bent Bentsen bodde i Strømmenhuset i en periode, viser hans skifte at han trolig ikke var særlig velstående.

⁸⁵ Bråstad, *Øyestad bygdebok*, 181

⁸⁶ Pantebok 11 I, 1765-1770, Nedenes sorenskriveri før 1824, SAK, 315a, b, 316 a,b; Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 72

⁸⁷ Nedenes skifteprotokoll 28, 1791-1795, Nedenes sorenskriveri før 1824, SAK, fol 158 a

Strømmenhuset

Det er noe uklart når huset på Strømmen ble bygget. Ulf Hamran studerte huset i forbindelse med en artikkel om fyllingspanel i Aust-Agder. Han fikk da mulighet til å komme inn og studere hele huset før det ble revet. Hamran skriver at en nivåforskjell i gulvet mellom

Bilde nr 8. Strømmenhuset fotografert fra vest. Det er usikkert når dette bildet er tatt, men frukttrærne som dekket hagen på bilde nr 1 er nå borte. AAKs. Øyestad-bilde nr 15, Neg nr 10015.

midtpartiet og den vestlige delen av huset, kunne vise at den vestlige delen med to vindusakser, var et senere tilbygg. Det er mulig at den eldste delen av bygningen var fra rundt 1680, da bruket ble skilt ut av den store gården på Vestre Strømsbu.⁸⁸ At huset besto av en eldre del bekreftes også av Marie Selanders barnebarn Bent Albrechtsen. Da huset ble revet ble det lagt merke til at veggen i den midtre delen

var noe tykkere enn resten av veggen på forsiden. Det kunne virke som at denne delen var langt eldre enn resten av huset. Albrechtsen mener at det så ut som at veggen ble gjort tykkere her, for å passe sammen med resten av forsiden og skape en symmetrisk fasade. Også en plantegning Arne Berg i 1968 viser at ytterveggen i det midtre rommet (se bilde nr 20) var noe tykkere, med et dypere vindu, enn veggene i rommene ved siden av. I følge Albrechtsen mente også Karl Selander at huset måtte ha blitt bygget på fra et mindre hus.

Det finnes en beskrivelse av et hus på samme sted fra 1712. Dette er trolig beskrivelsen av den opprinnelige delen av Strømmenhuset. Hovedbygningen besto da av en stue med skorstein, et matskap og en fast seng. I andre etasje fantes et kammers med skorstein, tre faste senger og to faste benker. Huset hadde også et loft og var tekket med tegl. I tillegg fantes et bryggerhus med bakerovn.⁸⁹ Beskrivelsen av huset i 1712 kan stemme med et typisk gavlhuis. Slike hus var i en tid vanlige i området, og hadde sine forbilder i Holland og Nord-Tyskland.⁹⁰ Ved begynnelsen av 1700-tallet ble flere av disse husene bygget om slik at

⁸⁸ Asdal, *Gamle gårder i Øyestad*, 38

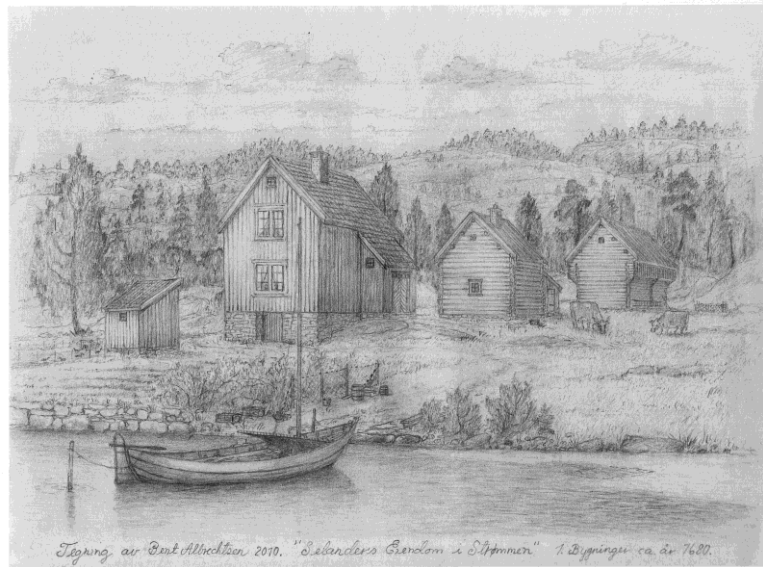
⁸⁹ Bråstad, *Øyestad bygdebok*, 178

⁹⁰ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 123

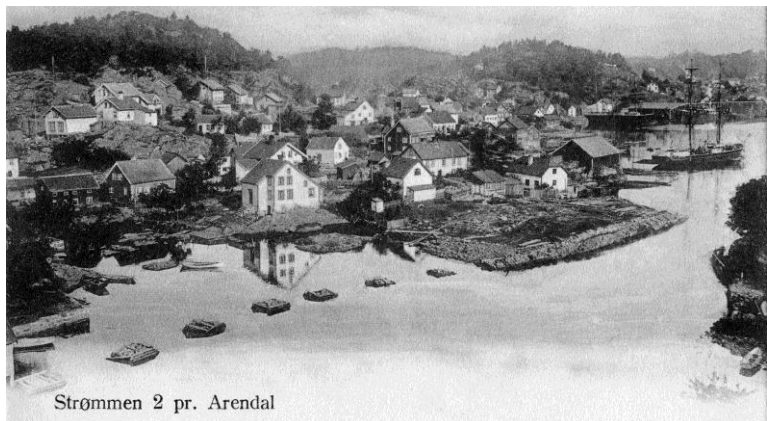
de fikk lange, symmetriske fasader og mistet sin karakteristiske gavl. Denne endringen i fasaden gjorde at husene ble ombygget til såkalte nedeneshus.⁹¹

Det er sannsynlig at det skjedde en slik ombygging med det opprinnelige huset på Strømmen. Det er vanskelig å fastslå når dette skjedde, siden auksjonen fra 1810 er den eneste tidlige kilden som forteller noe om husets utseende. Ut fra pengesummene som ble betalt da Jens Thomassen kjøpte gården i 1761, er det sannsynlig at huset hadde en betydelig størrelse allerede da. Beløpet Thomassen betalte etter rettsaken i 1769 er en del høyere enn summen fra 1761, slik at det er trolig at Thomassen foretok store endringer på huset i dette tidsrommet.⁹² Muligens var det i denne perioden at ombyggingen skjedde. Summen Knud Norberg betalte i 1779 for å overta gården etter sin far, kan indikere at det ikke skjedde store endringer siden 1769, siden beløpet ikke var særlig større.

Også ut fra det utvendige stiluttrykket er det mindre sannsynlig at Norberg endret fasaden i sin eiertid. En sammenligning av beskrivelsen av huset i auksjonen i 1810, branntaksten for gården i 1846, plantegningen laget av Arne Berg i 1968 og en plantegning laget av beboer

Tegning laget av Bent Albrechtsen basert på Karl Selanders antakelser, bygningsrester og beskrivelser i gamle kilder. Bildet skal forestille det opprinnelige huset fra 1680 ved Strømmen, som senere skal ha blitt bygget på i begge retninger.

Bilde nr 9. Bilde viser noe av bebyggelsen på Strømmen, trolig ved begynnelsen av 1900-tallet. Et hvitt gavlshus speiler seg i vannet. Omtrent midt i bildet synes Strømmenhuset med sin mørke farge. Også dette bilde viser trelast som ligger klar for å fraktes videre med skip. Legg merke til hvor nærme skipet kunne legges til bryggen ved Strømmenhuset. AAKs. Øyestadbilde nr 229.

⁹¹ Hopstock, "Livet i byene", 57; Ulf Hamran, *I Sørlandshuset*, (Oslo: C. Huitfeldt forlag), 1985, 21-22

⁹² Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 71-72; Asdal, *Gamle gårder i Øyestad*, 41

Karl Selander i 1969 viser at huset beholdt sitt utseende fra Norbergs død til det ble revet i 1965.

Strømmenhuset var altså et nedeneshus, en hustype som var vanlig i Aust-Agders ytre strøk, særlig ved slutten av 1600- og hele 1700-tallet.⁹³ Begrepet nedeneshus ble innført av sosiologen Eilert Sundt i hans bok om byggeskikk i Norge fra 1862.⁹⁴ Denne type hus er et eksempel på en norsk hustype som var inspirert av europeisk arkitektur. Nye hustyper oppstod tidlig på Sørlandet som følge av handelskontakten med Europa.⁹⁵

Ved skiftet i 1810 var Strømmenhuset panelt utvendig og malt rødt. I tillegg var taket tekket med rød takstein.⁹⁶ Både takstein av tegl, maling og panel ble innført på Sørlandet allerede ved begynnelsen av 1700-tallet.⁹⁷ Trolig har huset på Strømmen hatt disse bygningselementene i lang tid før 1810. Den svensk-finske naturforskeren Pehr Kalm stoppet i Arendal og Grimstad på sin reise til Amerika i 1747- 48. I hans reiseberetning forteller han at Arendal var en fargerik by, men at det ikke var lenge siden byens hus hadde hatt mest umalte eller tjærebredte hus. Han la merke til at alle husene var panelt utvendig, også losen og matrosens hus. Kalm skrev også at alle takene i arendalsområdet var tekket med tegl fra Holland.⁹⁸

Den røde fargen på Strømmenhuset hadde trolig sin opprinnelse fra utenlandske røde murhus. Særlig engelske, danske og hollandske murhus var viktige inspirasjonskilder for kystens hus, både i fargevalg, form og detaljer.⁹⁹ De norske "murhusene" ble bygget i trematerialer, men var utformet for å ligne på de opprinnelige murhusene. Dette er et godt eksempel på hvordan utenlandske impulser møtte de lokale tradisjonene og materialtilgang og skapte en helt ny type byggeskikk. Nedeneshuset er et godt eksempel på en hustype som verken er lik den opprinnelige europeiske og heller ikke lik den tradisjonelle norske.¹⁰⁰ Altså var nedeneshuset et eksempel på hjemliggjøring. Den røde fargen på huset forteller også om hjemliggjøring ved overføring av røde musteinshus, til rødmalte norske trehus.

⁹³ Hopstock, "Livet i byene", 57; Hamran, *I Sørlandshuset*, 21-22

⁹⁴ Eilert Sundt, *Bygningsskikk paa bygderne i Norge*, Samlet udgave ved Herm. A. Schirmer, (Christiania: Aschehoug, 1900)

⁹⁵ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 123-124, 134

⁹⁶ Nedenes Skifteprotokoll 39, 1812-1816, Nedenes sorenskriveri, SAK, fol 361 a

⁹⁷ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 73

⁹⁸ Pehr Kalm, Pehr Kalms resa til Norra Amerika. Bind 1, Ny utg. av Fredr. Elfving og Georg Schauman, (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1904-1929), 60, 65-66; Hopstock, "Livet i byene", 57-58

⁹⁹ Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 76; Hopstock, "Livet i byene", 58; Christensen, *Den norske byggeskikken*, 73

¹⁰⁰ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 19-20

Et typisk nedeneshus?

Det typiske nedeneshuset har en lang, symmetrisk fasade med en markert svalgang på husets bakside.¹⁰¹ Ofte er utgangsdøren plassert på sideveggen eller bak. Strømmenhuset var symmetrisk i selve hoveddelen av huset, med like mange vinduer fordelt rundt en midtdel

Bilde nr 10. "Gatedøren" i Strømmenhuset. Norsk Folkemuseum. NF.00607-2315.

med et vindu i hver etasje. Samtidig var hoveddøren plassert i et iøynefallende tilbygg på høyre side, noe som skapte ubalanse. Å legge døren på siden av huset er allikevel i tråd med det typiske nedeneshuset. Nettopp denne inngangsportalen var et av de få tegn på rokokkoutsmykking på utsiden av bygningen. Portalen er trolig fra 1760- 1770-årene skriver forfatter og statsarkivar Kjell J. Bråstad.¹⁰² Dette kan også være med på å bekrefte tidspunktet for ombygging som en gang på 1760-tallet.

Nedeneshuset kan stilmessig plasseres i barokken, men hustypen ble også bygget etter at barokken begynte å gå over i rokokko og luis-seize. De nye husene som ble bygget utover på 1700-tallet kunne da få utsmykninger og detaljer preget av de nye stilstrømningene.¹⁰³ Dette er også med på å avkrefte at Knud Norberg gjorde fasademessige endringer i sin eiertid, da det typiske nedeneshuset ikke lenger var mote i de siste tiårene av 1700-tallet.

Bilde nr 11. Den samme døren fotografert i 1962. På noen år hadde inngangspartiet forfalt betraktelig. Fotograf: Arne Michael Olsen, 1962. AAKs. Øyestadbilde nr 436.

Strømmenhusets fasade var i tråd med det typiske nedeneshuset. Som plantegningene (bilde nr 20) viser, avviker det indre av huset noe fra det typiske, ved at den lange, karakteristiske svalgangen er delt opp av kjøkkenet. Huset fulgte da ikke den typiske romfordelingen i nedeneshus. At huset også hadde et tilbygg på baksiden som rommet bryggerhuset var også et avvik fra det typiske.

¹⁰¹ Hopstock, "Livet i byene", 57; Hamran, *I Sørlandshuset*, 21-22

¹⁰² Bråstad, *Øyestad bygdebok*, 181

¹⁰³ Carsten Hopstock og Stephan Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 6. utgave, (Oslo: Elingaard breviskole, 1974), 123; Christensen, *Den norske byggeskikken*, 137

Andre nedeneshus

I min undersøkelse vil jeg sammenligne og supplere med informasjon fra to andre, mer kjente nedeneshus i arendalsområdet, Merdøgaard og Østre Strømsbu.

Hovedhuset på Merdøgaard på øya Merdø (se kart ovenfor) ligger i skjærgården

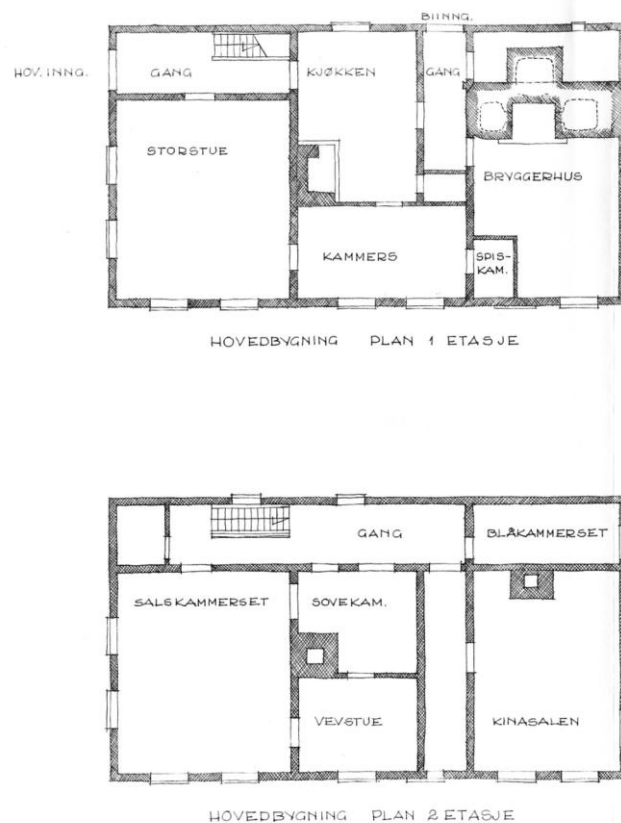

Bilde nr. 12. Merdøgaard ved Arendal. Fasade mot sjøen, sett fra båt. Fotograf: Karl Ragnar Gjertsen. 2007. AAKs. AAKS.DF.2005.11.247.

utenfor Arendal. Det tidligere skipperhjemmet er i dag museum som viser den sørlandske skipperkulturen i 1700- og 1800-årene. Gården har blitt bevart ved å ha vært i samme slekts eie over lengre tid, og mye av det eldre innboet er bevart i dag. Øya Merdø var en viktig uthavn både før og etter at Arendal fikk status som by. På øya fantes blant annet vertshus fra 1607, samt egen tollstasjon og skipsverft.¹⁰⁴

Blant Merdøgaards eiere var både Zacharias Allevelt, som var eier ved begynnelsen av 1700-tallet og den neste eieren fra 1742, Jesper With, såkalte kinakapteinene, og var ansatt som kapteinene i det danske Asiatiske kompani.¹⁰⁵ Ved sine lange reiser kunne disse bringe med seg impulser direkte fra utlandet, samtidig som kapteinene satte Arendal på kartet i andre land gjennom sitt arbeide.

Som Strømmenhuset var huset på Merdøgaard opprinnelig et gavlhus, og det ble trolig ombygget til et nedeneshus i 1735 av

Bilde nr 13. Plantegning for Merdøgaard. AAKs.

¹⁰⁴ *Velkommen til Merdøgaard*, Red. av Fie Skaar Trysnes og Roald Hanssen, (Arendal: Aust-Agder Kulturhistoriske senter), 7

¹⁰⁵ Leif Svalesen, "Kinakapteinene på Merdøgaard", 29, 31

daværende eier Allevelt.¹⁰⁶ Samtidig er også her romdelingen blitt annerledes enn det typiske nedeneshuset, da kjøkkenet er forlenget inn i svalgangen og deler denne inn i fire rom.

I 1756 kjøpte Ole Larssøn Dahll Merdøgaard og hans slekt eide gården i flere generasjoner. Skiftet etter hans kone i 1769 forteller om stor velstand. Huset hadde da samme grunnplan som i dag. Første etasje var stue, dagligstue, kjøkken, gang og bryggerhus. I andre etasje var det sal, salskammers, to små kammers og det som omtales som kinasalen. Det er først på begynnelsen av 1800-tallet at huset fikk det utseende det har i dag, selv om da selve formen med to etasjer er eldre.¹⁰⁷

Merdøgaard kan knyttes til skipper Norberg gjennom en silhuett som fremdeles henger i gangen i våningshuset på gården. Denne forestiller frøknene Norberg og Hornbech som omtales som venninner av Karen Larssøn som bodde på Merdøgaard. Hun levde fra 1789 til 1869.¹⁰⁸ Silhuetten er fra rundt 1805, og pikene på bildet er rundt 15 år. Denne frøken Norberg er trolig kaptein Norbergs niese Dorthe Winther Nordberg, som var 7 år i folketellingen 1801. Dette betyr riktignok ikke at Knud Norberg hadde kontakt med familien på Merdøgaard, men han visste sannsynligvis om stedet.

En nabo til Strømmenhuset var gården Østre Strømsbu. Denne gården lå like innenfor Arendals bygrense på 1700-tallet. Hovedhuset på Østre Strømsbu var også et nedeneshus til det ble bygget om i den nye empirestilen etter at familien Herlofsen kjøpte gården i 1804. Huset ble bygget av Nicolai Juell i 1761. På dette tidspunktet var det rødmalt, med saltak av

Bilde nr 14. Østre Strømsbu, sett fra baksiden, slik det skal ha sett ut i 1792. Huset er lengre enn Strømmenhuset. Rekonstruert av Christian Poppe i 1972. Fra boken *Slekten Herlofsen i 400 år: En sørlandskrone*, av Einar Diesen. AAs.

tegl. Utvendig var hovedhuset på Østre Strømsbu og Strømmenhuset svært like, men Østre Strømsbu var betydelig større og hadde mer rikdom, enn sin nabo i vest.¹⁰⁹ At jeg har valgt å sammenligne nettopp dette huset med Strømmenhuset, fremfor mange andre nedeneshus i

¹⁰⁶ Hilde L. Austarheim, "Kysten som impulscenter", i *Contrari vind*, red. av Kjell-Olav Masdalen, 56-65, (Arendal, Aust-Agder kulturhistoriske senter, 2007), 61

¹⁰⁷ *Velkommen til Merdøgaard*, 16-17

¹⁰⁸ *Velkommen til Merdøgaard*, 27

¹⁰⁹ Diesen, Einar, *Slekten Herlofsen gjennom 400 år: En sørlandskrone*, (Oslo: 1973), 125-126

området, er fordi de to gårdene var naboer. I tillegg var familien Juell kjente i Arendal på 1700-tallet. Det kan også se ut som at Norbergs far, Jens Thomassen hadde en del kontakt med denne familien. Ved flere anledninger drev Thomassen forretninger med Nicolay Juell i tiden etter han kjøpte huset på Strømmen.¹¹⁰ Nicolay Juell og Morten Juell skal i følge forfatteren Frithjof Foss, ha vært partsredere i Jens Thomassens skip "Andreas og Elisabeth". Kanskje var også Østre Strømsbu en inspirasjon for ombyggingen på Strømmen?

I forbindelse med byggeskikken på Sørlandet brukes gjerne begrepet skipperhus. Finn-Einar Eliassen skriver at dette er et dårlig begrep da skipperne bodde i mange slags hus, både store og små, med forskjellig utforming.¹¹¹ Et eksempel er nettopp nedeneshuset som kunne bygges i ulike størrelser, selv om formen var stort sett lik. Alle de nevnte nedeneshusene var hjem for mennesker fra et høyere sjikt i samfunnet og er fasademessig like. Samtidig var særlig Østre Strømsbu langt større enn Strømmenhuset med en lengre bygningskropp. De tre husene har allikevel inneholdt de samme type rom, hvor de større nedeneshusene hadde større rom.

Bilde nr 15. Eier av Østre Strømsbu Nicolay Juell. Fürsts portertalbum. AAKs.

Skipper Knud Norberg

Knud Norbergs gård på Strømmen besto av hovedhuset og noen driftsbygninger. Her kunne familien drive et lite gårdsbruk, stort nok til å være selvforsynt med det viktigste.¹¹²

Gårdsdriften var en tilleggsnæring til sjøfarten, slik som for mange andre langs kysten.

Jeg finner Norberg beskrevet som skipper i flere kilder fra slutten av 1700-tallet. Særlig omtales han i tollbøkene hvor det ble registrert at han ankom eller dro fra Arendal med sitt skip "Ebenetzer". Som regel satte skipet kurs for London, en enkelt gang til Amsterdam og noen reiser var også innenlands, til Østlandet. Han reiste gjerne bare én gang i året, men var borte opp mot et halvt år. Dette vil si at han kan ha hatt et lengre opphold på stedet han reiste til, siden selve reisen over Nordsjøen ikke var så tidkrevende. Det var vanlig å reise i sommerhalvåret fra isen gikk i mars/april og frem til jul.¹¹³ Norbergs skip reiste fra Arendal på våren med trelast for utenrikshandel, og ankom på høsten med noe varer, men i hovedsak

¹¹⁰ Faktura mellom Morten Juell og Jens Thomassen, 1761, Personaliasamlingen boks 348, AAKs; Panteregister 6, 1742-1799, Bringsvær tinglag, Nedenes sorenskriveri før 1824, SAK, fol 166

¹¹¹ Finn-Einar Eliassen, *Mandal bys historie: Den førindustrielle byen ca. 1500-1850, bind 1*. (Mandal: Mandal kommune, 1995), 498

¹¹² Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 73-74

¹¹³ Hopstock, "Livet i byene", 56

lastet med sand som ballast. I de fleste ankomstmeldingene for Knud Norberg står det at skipet har kommet for avlossing og skal ligge i opplag frem til våren, for lastes med ny trelast som skal til "utenriges stæder".¹¹⁴

Norberg drev med nordsjøfart, en reise som ble sagt å være den verste og hardeste, mye på grunn av kvaliteten på skutene og mengden av arbeid. For det generelle mannskapet var hyren lavere enn på langfart, mens skipperen tjente bra. Selv om det var de oversjøiske eventyrene som gav mest penger, var siste del av 1700-tallet gode tider også for dem som drev med nordsjøfart.¹¹⁵ I de store skutene som gikk i langfart var det vanlig å være borte i to til tre år, ofte fordi tilbakereisen måtte beregnes og planlegges. Dette gjorde at mannskapet fikk et lengre opphold på stedet mens de ventet på hjemreisen. De mindre skutene som gikk på nordsjøfart, seilte gjerne fire til fem turer fra våren til høsten. Om vinteren gikk de i opplag i elva eller i Arendal slik Norbergs skip gjorde.¹¹⁶

Selv om Norberg selv ikke reiste på langfart, reiste en kaptein Thomas Norberg til St Croix flere ganger i 1770- og 1790-årene. Denne Norberg var bosatt i Kristiansand og reiste i 1776 med det som trolig var det første kristiansandsskip over Atlanteren.¹¹⁷ I skiftet etter Knud Norberg føres broren Thomas Norberg opp som hjemmehørende i Kristiansand. Den samme finnes i folketellingen for 1801 i Kristiansand. Trolig er det samme Thomas Norberg, da jeg ikke finner andre ved det navnet i Kristiansand i denne perioden. De to brødrene har sannsynligvis hatt kontakt, siden Thomas er testamentert en gullmedalje og 24 av kapteinens fineste skjorter og nattskjorter, mens andre søsken kun får penger.¹¹⁸ Dermed hadde Norberg trolig en indirekte kontakt med koloniene gjennom sin bror.

Borger Knud Norberg

Som skipper var det forventet at Knud Norberg tok borgerbrev¹¹⁹ i Arendal og han står oppført som skipper og borger i de fleste kilder. Knud tilhørte dermed borgerskapet i Arendal, selv om han ikke bodde innenfor byens grenser. Finn-Einar Eliassen skriver at det i Mandal på begynnelsen av 1700-tallet fantes et lavere borgerlig sjikt, som i stor grad bestod av skippere. Han skriver at deres beskjedne økonomiske evne skilte dem fra høyborgerskapet og

¹¹⁴ Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, fra 1780-1805, Generaltollkammeret, RA

¹¹⁵ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 355; Nils P. Vigeland, "Sjøfart og Skipsbygging", i *Norsk kulturhistorie: bilder av folkets dagligliv gjennom årtusener, Bind 3: Fra heksebål til frihetstid*, red. av Anders Bugge og Sverre Steen, 101-114, (Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1983), 103

¹¹⁶ Asdal, *Øyestad- Hiis historie, bind 1*, 226

¹¹⁷ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 352-353; Ulf Hamran, "Brigg "Nordstiernens"'s punsjebolle" *Aust-Agder Arv* 1985-86: 20-26, 24

¹¹⁸ Skifteprotokoll 39, SAK, fol 357b, 358a

¹¹⁹ Hopstock, "Livet i byene", 57; Fløyestad, *1641-1723*, 161

de velstående handelsborgerne. Eliassen skriver at til tross for dette var alle som tilhørte borgerskapet en del av overklassen sosialt sett. Det fantes et sosialt mønster hvor borgere stort sett hadde omgang med andre borgere, både til daglig og i selskap, uansett økonomisk evne. I tillegg hadde de som var skipperne omgang med andre skipperne.

Gjennom 1700-tallet økte klasseskillet, hvor de fleste lag av borgerskapet opplevde en forbedring i levestandard.¹²⁰ Særlig slutten av 1700-tallet var tiden da skipperne kunne tilhøre overklassen i området, både sosialt og økonomisk. Knud Norberg kan da plasseres innen det velstående borgerskapet i Arendal. Han tilhører riktignok ikke byens høyborgerskap. Dette besto mer av redere og handelsfamilier som slektene Dedekam, Herlofsen og den nevnte Juell.¹²¹

Bilde nr 16. Morten Juell.
Norsk Folkemuseum.
NFT.1913-0030.

Skipperens rolle

Det krevdes mye kunnskap av skipperen. I tillegg til at de måtte beherske flere språk og lovgivning i flere land, måtte de også tilegne seg en form for dannelse.¹²² Dette vil si at de måtte kjenne til hva som var korrekt atferd i landene de reiste til. Det var skipperen og ikke rederen eller kjøpmannen hjemme i Arendal, som reiste til utlandet. Skipperen hadde derfor et stort ansvar som leder for skipet, til å skape mest mulig fortjeneste og oppfylle sin oppdragsgivers ønsker.¹²³ Samtidig var det rederen som hadde kontaktene i utlandet. Det var han som hadde kapitalen og makten, tok risikoen og fikk profitten. Rederen var derfor svært viktig i overføringen av nye impulser til hjembyen.¹²⁴ Skipperen kunne eie en del av skuten han førte, og partsrederi var ikke uvanlig. Eierskap i skipet innebar også mer inntekt.¹²⁵ Det står ikke oppført i tollistene at Norberg var partsreder skipet han førte. Rederen står oppført som Johan C. Dedekam, i årene rundt 1800.¹²⁶ Mest sannsynlig er dette Johan Collett Dedekam, som var reder i Arendal ved slutten av 1700-tallet.

Selv om rederen la føringer for hvilke varer som skulle bringes med hjem, var det nettopp skipperen som hadde dette ansvaret. For Norbergs del er det ved de fleste ankomster i Arendal listet opp en rekke varer han har tatt med seg for andre, både kjøpmenn og rederen

¹²⁰ Eliassen, *Mandal bys historie*, 165, 176, 457

¹²¹ Frithjof Foss og Øyvind Rosenvinge, *Arendal byes historie*, (Arendal: Arendal historielag, 1998), 98; Masdalen, "Arendals historie gjennom 500 år", 24-26

¹²² Austarheim, "Kysten som impulscenter", 63

¹²³ Vigeland, "Sjøfart og Skipsbygging", 105

¹²⁴ *Nordsjøkulturen*, 19

¹²⁵ Vigeland, "Sjøfart og Skipsbygging", 103

¹²⁶ Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, fra 1780-1805, Generaltollkammeret, RA

selv. Skipperen kunne også ta med seg varer til seg selv. Ved lengre fart som til Ostindia ble skipperne oppfordret til privat handel av ostindiakompaniene. Dette var et ekstra gode for å få mannskap til å foreta seg den lange og farlige reisen.¹²⁷ Også norske kapteiner hadde mulighet for å ta med seg eget føringsgods, som var tollfritt. At kapteinene hadde denne muligheten er interessant siden det kan vise et ønske fra kapteinens side om å føre med seg egne varer, som han enten kunne beholde eller selge for gevinst.¹²⁸

At skipperen var alene om ansvaret med innkjøp av varer, må også ha bidratt til at han måtte ta avgjørelser på rederens vegne. Dette vises blant annet i brev fra reder til skipper, hvor instruksjoner om innkjøp kunne være ganske uspesifikke, slik at en rekke avgjørelser måtte tas av skipperen selv.¹²⁹ Ansvaret skipperen hadde, sammen med sine reiser og opphold i utlandet, gjør at denne yrkesgruppen var ledende sammen med kjøpmenn og redere i å formidle impulser fra andre steder.

Bilde nr 17. Silhuett av Johan Collett Dedekam. Først portrettalbum. Bildenr 63b. AAKs.

¹²⁷ Maxine Berg, "In pursuit of luxury: global history and British consumer goods in the eighteenth century", *Past and Present*, No 182, februar 2004: 85-142, 119

¹²⁸ Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, 46

¹²⁹ Vigeland, "Sjøfart og Skipsbygging", 102

Del 3

Boligforhold og forbrukskultur

Det skjedde store endringer i boligen gjennom 1700-tallet, sammen med endringer i forbruksmønster og sosiale relasjoner. Sogneprest Jacob Nicolaj Wilse beskriver stuen i et velstående kjøpmannshjem i Christiania ved midten av 1700-tallet i sine beretninger. Den samme beretningen forteller også om hvordan stuen så ut rundt 100 år tidligere. Beretningen skildrer forandringene som skjedde gjennom 1700-tallet. Rundt 1650 var stuen mørk, med brune, trefargede vegger og små vinduer. Gulvet var strødd med sand og friske granskudd. I stuen hadde bestefar sin store lenestol, ved et bord med talglys på, ved siden av en enkel ovn eller peis. Han hadde en pipe i den ene hånden og en ølkanne av sølv i den andre. 100 år senere ventet en av bestefarens etterkommere på venner i stuen mens han satt i en kanapé. Rommet var lyst, med store vinduer, og en lysekroner med vokslys hang under himlingen av gips. Gulvet var malt i marmorruter, langs veggene stod det marmorkonsoller og over disse hang store speil med gullrammer. Da hans venner ankom befant herrene seg rundt den dekorerte ovnen og drakk av kopper fra Ostindia eller Vestindia. Wilse mente dette viste til bortkastning av tid og sunnhet, etter motens strenge befalinger.¹³⁰

Stuen Wilse beskriver endret seg betydelig i løpet av 100 år. Hvilke endringer og faktorer som bidro til hvordan kaptein Norbergs storstue og hans hjem så ut, vil jeg beskrive i de neste kapitlene. Hoveddelen består av seks kapitler. Disse tar opp motiver og andre faktorer som bidro til hvordan Norbergs hjem så ut. Forbruk av varer var og er ikke tilfeldig og blir påvirket av ulike motiver som ligger bak handlingene menneskene gjør. Siden de ulike motivene og faktorene for forbruk henger så tett sammen med hverandre er det ikke til å unngå at det blir noe gjentakelse, og at de enkelte delene av undersøkelsen overlapper hverandre. I første kapittel undersøker jeg hvordan endringer ved boligen og endringer i hvordan menneskene så seg selv og andre, var med på å endre forbruket. Kapittel to handler om hvordan ønsket om mer komfort i hjemmet spilte en rolle for hvordan husets indre så ut og hvilke gjenstander som ble kjøpt inn for å øke hjemmets komfort. Kapittel tre skal sette lys på hvordan økt tilgjengelighet på varer førte til et nytt og større forbruk. I kapittel fire skal jeg vise hvordan kontakten med Østen skapte nye behov for andre typer varer i Europa. Kapittel fem skal vise hvordan forbruket endret seg som følge av nye måter å tilbringe tid med andre

¹³⁰ Hopstock, "Livet i byene", 60-61, Opprinnelig kilde har jeg ikke klart å oppdrive.

på. I siste kapittel vil jeg belyse hvordan forbruket kan ha endret seg på bakgrunn av sosiale motiver. Dette kapittelet vil også trekke sammen noen tråder fra de tidligere kapitlene.

Kapittel 1: Individualisme og differensiering av boligen

Hvordan hjemmet endret seg fra å være et sted til å bli et *hjem* var et viktig steg i utviklingen mot det mer moderne samfunn. Hjemmet kan brukes som utgangspunkt for å studere prosessen mot økt vekt på privatliv og individualisering. Utformingen og innredningen av hjemmet kan fortelle mye om hvordan menneskene tenkte på seg selv og andre. I dette kapitlet vil jeg se nærmere på hvordan kaptein Norbergs hjem og innbo var en del av en større prosess, mot økt individualisering. For å sette Norbergs hjem i en større sammenheng, kan det være fruktbart å starte med å studere hjemmene i Holland på 1600-tallet.

Det hollandske hjemmet

Witold Rybczynskis bok om hjemmet fokuserer på det viktige skillet mellom hus og hjem, et skille mellom et sted og en idé.¹³¹ Han tar utgangspunkt i 1600-tallets Holland for å forklare hvordan bolighuset endret seg både fysisk og emosjonelt, fra å kun være et oppholdssted, til å bli et hjem. Holland var preget av et urbanisert samfunn med et dominerende borgerskap. Dermed skilte den hollandske samfunnsstrukturen seg fra andre mer jordbrukspregede deler av Europa.¹³²

Sentralt i utviklingen mot at huset ble et "hjem", var oppfattelsen av bolighuset som en privat sfære. Mens borgerskapets bolighus tidligere hadde vært både bolig og arbeidsplass, ble arbeidsplassen gjennom 1600-tallet i større grad fjernet fra bolighuset. Dermed gikk bolighuset fra å være et offentlig sted, med familiemedlemmer, tjenere, gjester og arbeidsfolk, kjente og ukjente, til å bli en privat arena kun for husholdningen, altså familien og eventuelt tjenere som bodde i huset. Med dette vokste det frem en ny følelse av adskilthet og privatliv, som var sentral for at familien skulle oppleve hjemmet som familielivets sfære. Familielivet var noe annet enn livet utenfor hjemmet. Bolighuset ble i større grad privat, og et sted hvor man kunne oppføre seg personlig. Huset var ikke lenger bare en beskyttelse for vær og vind, men også rammen for en ny sosial enhet, familien.¹³³

Da mannens arbeidssted ble flyttet fra boligen, ble huset i større grad kvinnens arbeidsplass. Hjemmet ble et mer kvinnelig sted, noe som påvirket hvordan hjemmet ble

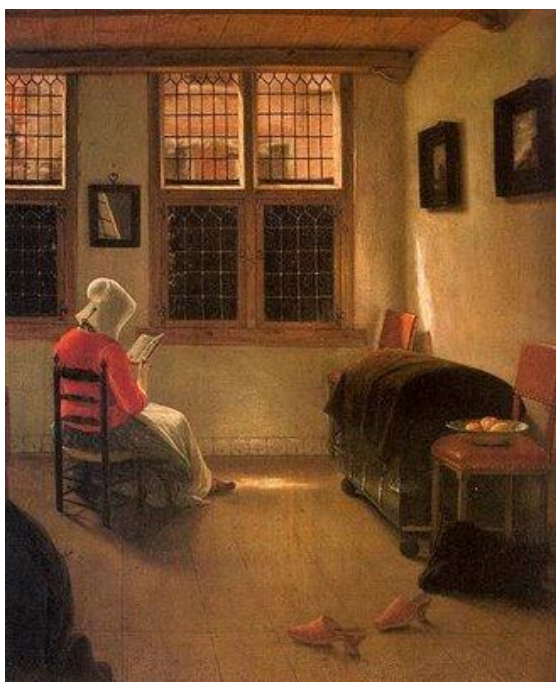
¹³¹ Witold Rybczynski, "The Meanings of Home", i Lars Roede, Morten Bing og Espen Johnsen (red) *Slik vil vi bo: Hjem og bolig i 500 år*, (Oslo: Norsk Folkemuseum, 1998), 7

¹³² Witold Rybczynski, *Hemmet: boende och trivsel sett i historiens ljus*, (Stockholm Bonniers, 1988), 69, 71-72

¹³³ Rybczynski, *Hemmet*, 42-43, 64-65, 97

utformet.¹³⁴ Beretninger fra 1600-tallet beskriver de hollandske fruer som strenge med tanke på husarbeid og renslighet. Det hollandske hjemmet ble på denne tiden beskrevet som svært rent, sammenlignet med andre europeiske byborgeres hus. En viktig skikk i Holland var å ta av seg skoene før man gikk inn i et hjem. Sammen med renslighetsaspektet ved denne skikken, kan dette også være et symbol på grensen mellom hjemmet og verden utenfor. Bolighuset ble markert som noe eget og adskilt fra den offentlige sfæren utenfor.¹³⁵

Rybczynski skriver at de nye hollandske idealene om adskilthet og privat familieliv ble videreført til store deler av det nordlige Europa på 1700-tallet. Holland forble et forbilde

Bilde nr 18. *Woman Reading* fra 1660. Et Hollandsk interiør på 1600-tallet. Treskoene er gått ut av midt på gulvet. Malt av den hollandske maleren Pieter Janssens Elinga (1623–1682).

for andre europeiske land også etter at landet mistet noe av sin storhet gjennom 1700-tallet.

I Norge ble "den hollandske renslighet" et eget begrep, trolig overført med de norske emigrantene som vendte tilbake til Norge. Mange norske kvinner hadde husposter i hollandske byer og tok med seg de hollandske kravene til rensligheten til egne hjem, eller til huspostene de senere tok i Norge. Den norske historikeren Ludvig Daae skrev i 1880 at enkelte fruer i Mandal kun ville ansette piker som hadde vært i Holland, siden dette var et tegn på kvalitet.¹³⁶ Begrepet "den hollandske renslighet" var sentralt lenge etter at Holland mistet sin dominans i Europa. Både Daae og også Eilert Sundt pekte på sørlandskysten som det fremste området i Norge hvor den hollandske renslighet

stod sterkt. Skikken med å bytte mellom innesko og utesko var vanligere her, og viser at det særlig var Sørlandet som tok til seg de hollandske idealene i Norge.¹³⁷

¹³⁴ Rybczynski, *Hemmet*, 90-91

¹³⁵ Rybczynski, *Hemmet*, 86

¹³⁶ Ludvig Daae, *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid: et Bidrag til vor Søfarts Historie*, (Christiania: Cammermeyer, 1880), 94; Røgeberg, "Holland og Norge", 62

¹³⁷ Daae, *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid*, 93; Eilert Sundt, *Om renslighedsstellet i Norge*. (Oslo: Gyldendahl Norsk Forlag, 1975), 132-135; Røgeberg, "Holland og Norge", 63

Differensiering av boligen

Samtidig som det hollandske bolighuset endret seg følelsesmessig, skjedde det også fysiske endringer innenfor husets fire vegger. Allerede ved midten av 1600-tallet ble det vanligere for byborgere i Holland å dele opp hjemmene i områder for dag og natt, og i formelle og uformelle soner.¹³⁸ Dette var en viktig endring mot en økt differensiering av hjemmet.

Bolighuset i tidligere tider besto oftest av få rom, hvor rommene var beregnet til flere typer bruk. Det ble både tatt i mot gjester, sovet, arbeidet og laget mat i samme rom. Det første steg mot differensiering av boligen var at det ble skilt av et eget rom hvor det skulle lages mat, adskilt fra der mennesker ellers oppholdt seg.¹³⁹ Denne differensieringen mellom kjøkken og stue forutsatte flere ildsteder i huset, samt ulike typer ildsteder.¹⁴⁰ På kjøkkenet var det oftest en kjøkkenpeis som hadde hovedfunksjon til matlaging. Dette skiller seg fra tiden da peisen var i stuen og ble brukt både til matlaging og til oppvarming. Utskillelsen av et kjøkken var også med på å skape økt sosial differensiering, ved at kvinnens arbeid på kjøkkenet ble separert fra oppholdsrommet. Skillet mellom tjenestefolk og familien ble også mer tydelig da tjenere ble henvist til egne deler av hjemmet, og var dermed mer adskilt fra familien. Dette førte til at de fikk en annen rolle i husholdningen.¹⁴¹

Etter utskillelsen av kjøkkenet var neste steg en differensiering mellom private og offentlige soner i hjemmet. Denne differensieringen ble tydelig først på 1700-tallet, da rene representasjonsrom ble vanligere.¹⁴² Ved å skille ut egne rom til å motta gjester, ble grensen mellom familien og dem utenfor enda tydeligere.

Differensiering av boligen var en lang prosess. Lenge var individets privatliv sett på som mindre viktig enn familiens behov for adskilthet fra den offentlige sfære.¹⁴³ Det var først noe senere at det ble vanlig å flytte sengene inn i egne soverom. Denne type differensiering er en del av Norbert Elias' siviliseringsprosess. En del av prosessen mot et mer "sivilisert" samfunn, var økt fokus på kontroll av kroppslige funksjoner. Nettopp det å sove var en kroppslig funksjon som skulle holdes privat, i tillegg til seksuallivet. Ved å skille ut egne soverom, fikk beboerne et rom hvor atferd som skulle være skjult for andre kunne skjje. Å flytte sengene i egne rom kan dermed knyttes til siviliseringsprosessen.¹⁴⁴

¹³⁸ Rybczynski, *Hemmet*, 75

¹³⁹ Rybczynski, *Hemmet*, 54

¹⁴⁰ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 20

¹⁴¹ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 205-206

¹⁴² Rybczynski, *Hemmet*, 59

¹⁴³ Rybczynski, *Hemmet*, 55-56

¹⁴⁴ Elias, *The civilizing process*, 49, 138, 140

Som sagt var dette endringer som først oppstod i Holland. Den tette kontakten mellom Norge og Holland på 1600-tallet spilte en viktig rolle for at de hollandske tanker og ideer spredte seg til kystbyene i Norge. Lars Roede skriver at kjøkkenet ble skilt ut som eget rom i Christiania allerede før 1600-tallet og at kjøkkenet var vanlig for de fleste borgere i denne byen på 1600-tallet.¹⁴⁵ Differensieringen fortsatte videre gjennom århundret og det er på 1700-tallet at de store endringene setter inn.¹⁴⁶ Som i det hollandske hjemmet fikk det norske hjemmet flere rom, hvor hvert rom fikk en mer spesifikk funksjon. I første omgang skjedde dette i overklassens hus, men utover 1700-tallet ble differensiering av boligen vanligere i flere lag av samfunnet. Selv om dette var en endring som skjedde hos mange, så utspilte den seg ulikt i de ulike sosiale gruppene. I kystbyenes lavere sjikt skjedde det en overgang fra å bo i et allrom, til å skille ut kjøkkenet og eventuelt en forstue. Borgerskapet begynte å skille mellom finstue og dagligstue, mens høyborgerskapet fikk pikekammer og sal for selskapseligheter.¹⁴⁷

Den sosial differensieringen innenfor hjemmet skjedde også i Norge, særlig ved at stadig flere skilte mellom hovedinngang og kjøkkeninngang. Dette skillet kom opprinnelig fra utlandet hvor kjøkkeninngangen var forbeholdt tjenestefolket. Dette signaliserte deres

Bilde nr 19. Kjøkkenet i Chrystiegården, bygget i 1761 i Brevik i Telemark. Hele huset finnes nå i Gamlebyen på Norsk Folkemuseum. Møbleringen av huset er foretatt med bakgrunn i skifte- og auksjonsprotokoller fra gården fra slutten av 1700-årene. Kjøkkenet har grue og store vinduer. Helt til venstre sees deler av kjøkkeninngangen. Fotograf: Bjørg Disington. Norsk Folkemuseum. NF.26987-001.

posisjon i husholdningen. Likevel ble ikke det sosiale skillet like sterkt opprettholdt i Norge.

Kjøkkeninngangen ble brukt av alle i husholdningen, som en dør til hverdags, mens hovedinngangen ble en dør til gjester.¹⁴⁸ Skillet mellom de to dørene kan da være et tegn på videre differensiering mellom gjester og familie. Samtidig kan den norske bruken av kjøkkeninngang også vise at selv om impulser og trender kom til Norge fra utlandet, var det ikke alltid at hele det opprinnelige kulturinnholdet ble overført.

¹⁴⁵ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 306

¹⁴⁶ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 202

¹⁴⁷ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 227

¹⁴⁸ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 137, 139.

Det er viktig å nevne at den hollandske innflytelsen på kystbefolkningens hjem ikke må strekkes for langt. Mange av de nevnte endringene gjorde seg gjeldende hos de fleste først på 1800-tallet. Det moderne synet på familieliv og privatliv var fremdeles ikke vanlig hos folk flest på 1700-tallet i Norge. Dette kan blant annet sees i tjenestefolkets plassering i huset og bruken av kjøkkenet, som fremdeles var for alle.¹⁴⁹

Hos de mer velstående var det mulig å se mange endringer, hvor en av de viktigste i denne sammenhengen er skille mellom den private og den offentlige delen av hjemmet. Det skjedde en differensiering mellom ulike typer rom, ved en utskillelse av egne representasjonsrom, som sal og storstue. Disse nye romtypene ble vanligere hos borgerskapet fra midten av 1700-tallet. Samtidig som de nye rommene var offentlige og beregnet på gjester, var de en del av det private hjem. Dermed var de på grensen mellom det offentlige og private.¹⁵⁰

Det differensierte Strømmenhuset

Nedeneshus var en hustype som inneholdt mange rom. Som jeg skrev innledningsvis er det sannsynlig at Strømmenhuset har hatt sin form siden midten av 1700-tallet. I auksjonen etter skipper Norberg er gjenstandene listet opp rom for rom, og betegnelsen på rommene er brukt som overskrift. De ulike navnene på rommene forteller at de har hatt ulike funksjoner. Plantegningen fra 1969 viser omtrent de samme rommene som listes opp i 1810.

Huset som stod på samme sted i 1712, hadde ikke kjøkken. Ved auksjonen i 1810 var kjøkkenet skilt ut til et eget rom. Sammen med kjøkkenet lå også et spiskammers. I Strømmenhuset var det til sammen åtte jernovner. Et eget ildsted for kjøkkenet står ikke oppført i auksjonen, men plantegningen av 1969 viser en grue på kjøkkenet. Bryggerhuset var i et tilbygg bak på huset og inneholdt en bakerovn.¹⁵¹ Bakerovner var ikke uvanlig i området, på grunn av kontakten med utlandet. Disse var vanligere på steder med tilgang på importert korn, særlig rug, som ble brukt i gjæret brød.¹⁵²

Selv om kjøkkenet på Strømmen var skilt ut fra andre oppholdsrom, ser det ut som at dette rommet allikevel ble brukt til annet enn bare matlaging. I følge auksjonen stod det et blått bord med fire stoler på kjøkkenet. Takseringen i auksjonen viser at dette var mindre kostbare møbler sammenlignet med andre i huset. Det er vanskelig å si hvem som oppholdt seg der, om dette var et spisested for tjenestefolk eller om også resten av familien benyttet seg

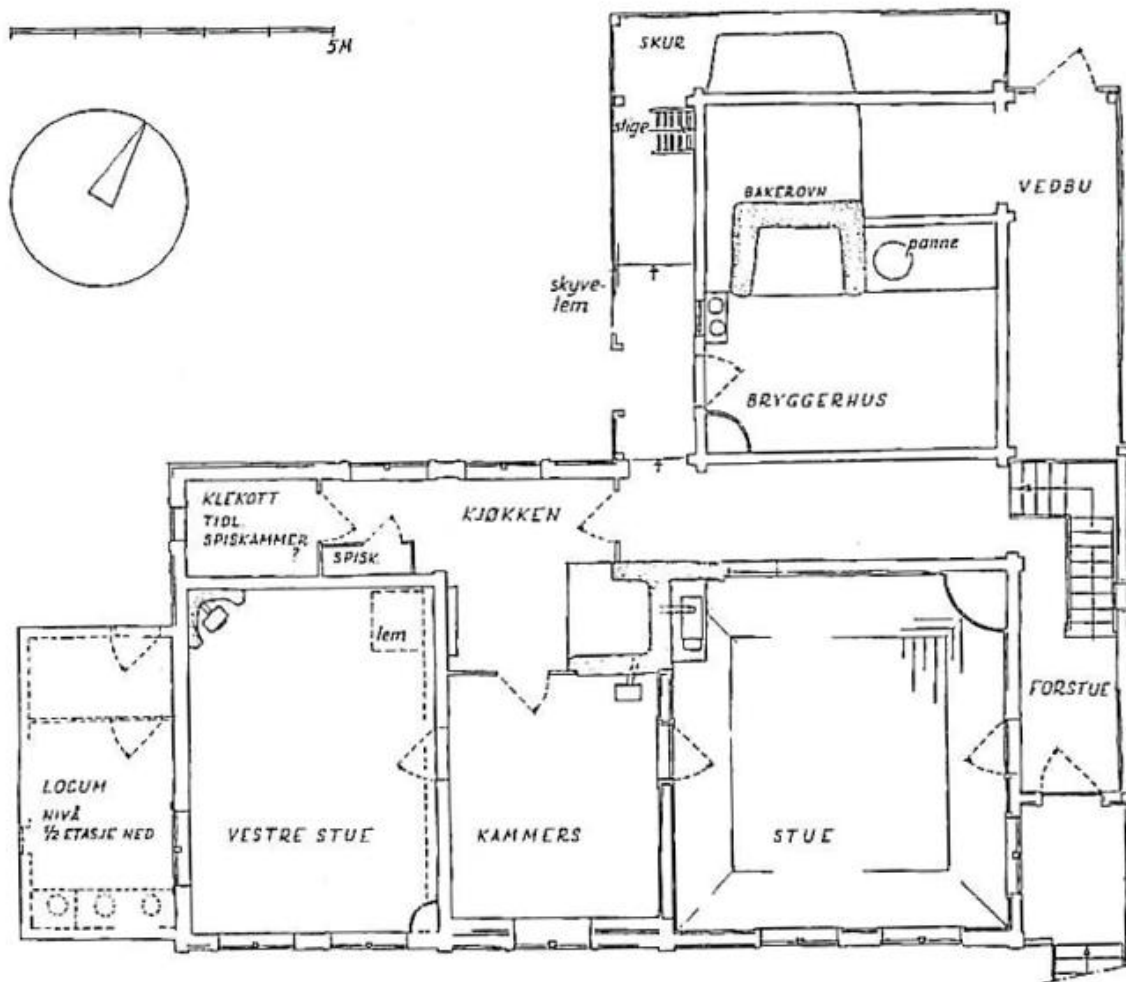
¹⁴⁹ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 218

¹⁵⁰ Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?: Handelspatrisiat, selskapsliv og forbruk i Christiania omkring 1760", *Heimen* 2009: 317-328, 321

¹⁵¹ Skifteprotokoll 39, SAK, fol 361a

¹⁵² Christensen, *Den norske byggeskikken*, 172; Fløystad, *1641-1723*, 121

av det til hverdags. Det var uansett mulig å bruke kjøkkenet som oppholdsrom, noe som skiller seg fra Lars Roedes funn i skifter fra Christianias borgere på 1700-tallet. Han skriver at kjøkken i denne byen var sparsomt møblert og inneholdt lite som kan fortelle om det har blitt brukt som oppholdsrom.¹⁵³

Bilde nr 20. Plantegning for Strømmenhuset, første etasje. Tegnet av arkitekt Arne Berg i 1968 på grunnlag av branntakst, bygningsrester og opplysninger fra eier Karl Selander. Tegningen laget av Karl Selander i 1969 skiller seg noe fra tegningen av Berg. I denne er kjøkkenet noe større.

Opplysningene i auksjonen etter Norberg viser at huset var litt annerledes da Norberg eide gården. Toalettet på siden av bygget og skuret rundt bryggerhuset var sannsynligvis begge nyere tilbygg.

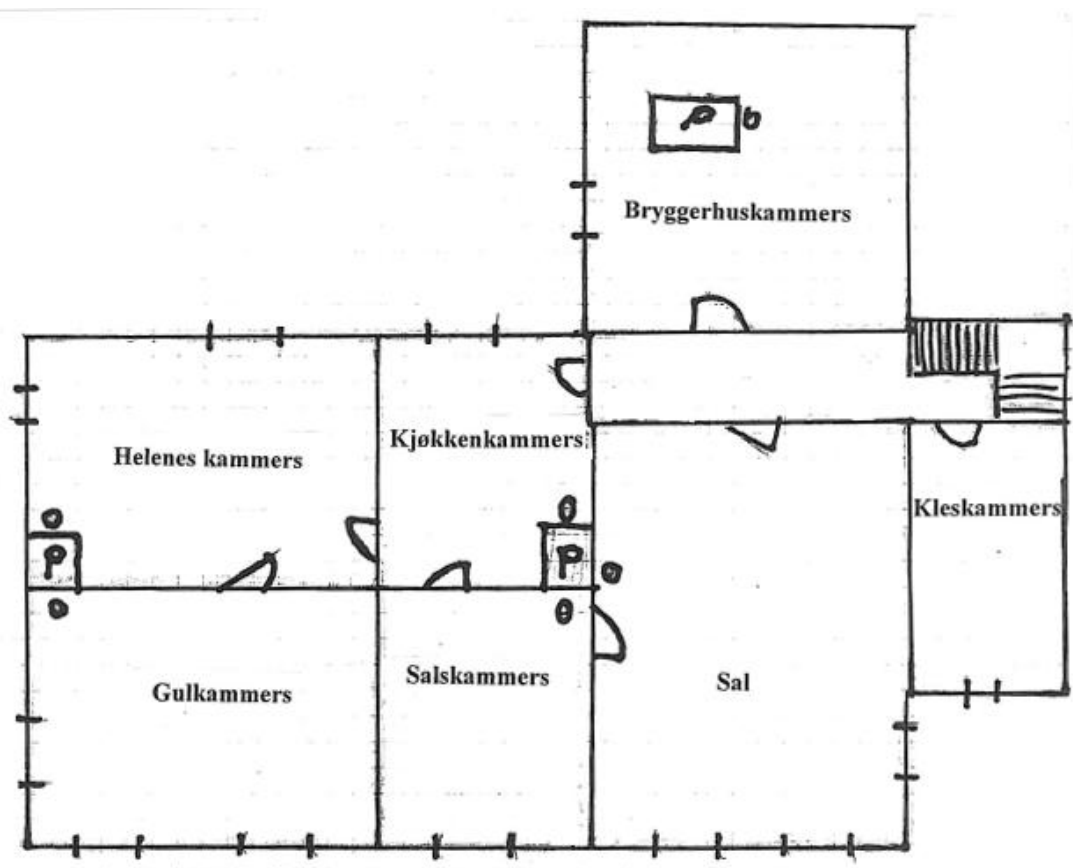
Benevnelsen på rommene har også endret seg noe. Tegningen viser at det som var kleskott opprinnelig hadde vært et spiskammers. Den vestre stue var i Norbergs tid kalt dagligstuen, kammeret i midten var nettopp mellomkammeret og den store stuen til høyre var storstuen. Denne ble brukt som vevstue erindrer Marie Selanders barnebarn Bent Albrechtsen. Storstuen hadde en egen inngang ved hovedinngangen til huset.

Kjøkkeninngangen lå i en gang utenfor bryggerhuset.

Hentet fra Ulf Hamrans artikkel "Fyllingspanel i Aust-Agder", s 72.

¹⁵³ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 309-310

Det daglige oppholdsrommet i Strømmenhuset var sannsynligvis dagligstuen. I første etasje fantes det både dagligstue og det som ble kalt storstuen. Disse lå på hver sin side av et kammer med det passende navnet mellomkammerset. I andre etasje fantes en rekke mindre rom og det som ble kalt for salen. Dette var en vanlig benevnelse for det største rommet i andre etasje, mens de andre ble kalt kammer.¹⁵⁴ I Strømmens tilfelle hadde de ulike kammersene hvert sitt navn som kan si noe om rommet og plassering. Ovenpå var det Helenes kammer, kjøkkenkammerset, bryggerhuskammerset, salskammerset, gulkammerset og det som trolig var mer et kleskott, som ble kalt kleskammers. På alle kammersene utenom kjøkkenkammerset og kleskammerset fantes det en seng.¹⁵⁵

Bilde nr 21. Plantegning for Strømmenhuset, andre etasje. Det finnes ikke en arkitekttegnet plantegning for andre etasje. Denne tegningen er basert på Karl Selanders plantegning fra 1969. Benevnelsen på rommene er mine antakelser, basert på auksjonen etter Norberg. Blant annet er det mulig å bestemme plassering etter hvor mange gardinpar som ble ført opp i auksjonen. Betegnelsen "gulkammerset" ble også brukt av huset siste beboere, Karl og Marie Selander. Bent Albrechtsen, har bekreftet min antakelse om at gulkammerset lå i venstre hjørne. Opprinnelig tegning fra personaliasamlingen, AAKs.

Strømmenhuset var med andre ord differensiert i soner for dag og natt. Det var skilt ut egne soveværelser og rom som tilhørte spesifikke personer. Beboerne i Strømmenhuset hadde trolig en stor grad av privatliv. Det var mest sannsynlig også et skille mellom tjenestefolk og

¹⁵⁴ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 307

¹⁵⁵ Nedenes auksjonsprotokoll 11, 1807-1810, Nedenes sorenskriveri før 1824, SAK, fol 402b-411b

familien ved at det var plassert "sengesteder" på øvre loft, som trolig ble brukt som tjenesteværelse. I skiftet nevnes to tjenestepiker, Line og Gunhild, som trolig delte sengestedet på loftet sammen med en del skrot og gamle gjenstander. Det totale antallet senger i hjemmet viser at alle i familien har hatt sengeplass i andre etasje. Det var fire sengesteder i andre etasje, med plass til Knud og Dorthé, Helene, Knud Jens og til slutt Norbergs mor, Anne, som bodde i huset i 1810.

Bryggerhuskammerset blir bare omtalt i testamentet i forbindelse med hvilke eiendeler som Helene skal arve, og denne benevnelsen finnes ikke hverken i auksjonen eller i hoveddelen av skiftet. Auksjonen begynner med oppramsing av huset sølv og porselen for å så gå direkte over på en rekke møbler og gjenstander, uten noen tilhørende overskrift. Basert på at rommene ble skrevet opp i logisk rekkefølge, er det trolig bryggerhuskammerset som er det første rommet i auksjonen. Ut fra inventaret med blant annet seng, nattbord, et skatoll med flere personlige gjenstander, barbersaker og et låst nøkkelskap antar jeg at dette var Knud og Dorthes soverom.

Tre av sengene som ble brukt av familien hadde også såkalte omtrekk. Dette kunne være en form for himmelsenger med stofftrekk som dannet et tak og vegger på sengen. Denne type seng var storslått, samtidig som den kunne gi ytterligere privatliv for dem som sov bak det tunge omtrekket. I Strømmenhuset hadde den ene sengen blått og hvitt bomullstrekk, og stod da trolig på bryggerhuskammerset. En annen hadde rødt og hvitt bomullstrekk og stod på salskammerset. Den siste skal ha stått på gulkammerset i følge testamentet, men i auksjonen står det kun oppramset sengetøy og ingen sengested i dette rommet.¹⁵⁶

Gardiner var også en måte å understreke grensen mellom livet utenfor hjemmet og familielivet innenfor.¹⁵⁷

I Strømmenhuset hadde de fleste rom gardiner, av ulik kvalitet. Mange var såkalte nummenschjærgardiner med frynser. Dette var stoff av lin og/eller bomull. Slike gardiner trenger ikke å ha vært tykke eller tunge, og skjermet derfor ikke særlig for innsyn. Der er derfor ikke slik at gardinene nødvendigvis var noe annet enn dekorasjon.

Bilde nr 22. Kanskje var det slik sengestedet i Strømmenhuset så ut? Sengested med rødt og hvitt omtrekk, fra Øvre Eiker i Buskerud. I dag står sengen i Chrystiegården på Norsk Folkemuseum. Norsk Folkemuseum. NF.1910-0681A.

¹⁵⁶ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b; Skifteprotokoll 39, SAK, fol 358a

¹⁵⁷ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 326

I tillegg til skillet mellom de ulike familiemedlemmene og mellom familien og tjenestefolk, var huset på Strømmen delt i en offentlig sone og en mer daglig, privat sone. Huset hadde flere rom som kan kalles representasjonsrom. I den østlige delen av huset lå storstuen, med salen direkte over seg i andre etasje. Sammen dannet disse rommene en slags representasjonsdel av huset. De var begge rene representasjonsrom og dermed offentlige rom, men bruken var noe ulik. Mens salen var ment for større selskaper, var storstuen et rom for mindre, mer intime samlinger. Representasjonsdelen av hjemmet forteller også om en økende differensiering av hjemmet. I Strømmenhuset var det skilt ut en egen type stue som ikke skulle brukes til daglig, slik som dagligstuen. Ut fra det jeg vet om inventaret i salskammerset og mellomkammerset, kan det se ut som at også disse rommene var en del av representasjonsdelen. Bruken av representasjonsdelen vil belyses mer i et senere kapittel.

En til hver

Den økende differensieringen av boligen var et viktig steg på vei mot en økende individualisering og fokus på individets egenhet. Individualiseringen av kulturen kom også til syne blant annet i spise- og drikkeskikkene.¹⁵⁸ Endringer i hvordan folk spiste og drakk kan videre knyttes til den tidligere nevnte siviliseringsprosessen.

Hvordan bordet blir dekket kan fortelle mye om menneskene som dekker det. Den tidligere borddekkingen var ofte preget av felles kopper og kar. Maten ble spist med hendene, gjerne med bare en kniv til hjelp. Norbert Elias mener at overgangen fra tidligere bordskikk til en mer individualistisk borddekking er en del av sivilisasjonsprosessen. Gjennom denne prosessen ble det innført stadig nye regler for hva som ble oppfattet som "korrekt" oppførsel. Menneskene begynte å observere hverandre og seg selv i større grad, for å passe på at atferdsreglene ble fulgt. Manglende kontroll over egen atferd eller manglende kunnskap om korrekt atferd, ble oppfattet som pinlig for individet. Regler rundt måltider ble derfor viktig, hvor det ble lagt vekt på økt renslighet.

Særlig var berøring av mat, som var "urent", noe som ble oppfattet som skammelig eller vemmelig. Dette hadde ingen sammenheng med hygiene, men heller med et ønske om å skille det "dyriske", "usiviliserte" fra det "siviliserte". Elias skriver at det oppstod et behov hos den øvre del av samfunnet for å skille seg fra de lavere lag. Dette kunne gjøres ved å ha kunnskap om riktig atferd, og dermed skille de "dannede" fra de "udannede". Ved å ikke berøre maten med hendene kunne det øvre lag av samfunnet vise det som ble opplevd som

¹⁵⁸ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 326

sivilisert atferd ved bordet.¹⁵⁹ Med dette ble det behov for et annet redskap enn kniven ved måltidet. Ved å bruke gaffel kunne man slippe å berøre maten med hendene.¹⁶⁰ Gaffelen som spiseredskap dukket opp under middelalderen, men var lenge kun forbeholdt mest velstående i Europa. Slike spiseredskap ble lenge betraktet som en sjelden luksusgjenstand og ble ikke vanlig blant folk flest før på 1800-tallet.¹⁶¹

Gaffelen var et viktig uttrykk for individualisering på flere måter. Som en del av siviliseringsprosessen var den et symbol på det som ble oppfattet som korrekt atferd når folk satt sammen rundt et måltid. Ved å legge vekt på å vise korrekt oppførsel, ble det et større fokus på individet og individets atferd. Gaffelen var også viktig fordi den ble en del av en mer individuell bordsetting. I stedet for at alle forsynte seg med hendene av felles matfat, skulle alle ha egen tallerken, med eget bestikk. Alle skulle ha en gaffel hver, slik at ikke bestikk som hadde vært i andres munn, kom i egen munn.

Å dekke bordet med individuelle kuverter ble en del av den korrekte atferden. Det ble vanligere å kjøpe hele sett med serviser, slik at alle fikk en kuvert hver. Maxine Berg skriver at den økende kontakten med Østen og import av porselen i sett var sentral for denne endringen. Dette ble da en del av en mer uniform bordsetting.¹⁶² Lars Roede skriver at innkjøp av serviser i hele sett tilsynelatende motsier tendensen til individualisering, ved at alle får et sette med identiske spiseredskaper. Samtidig forteller overgangen fra redskaper brukt av alle, til at alle får "en til hver", om en viktig endring i hvordan enkeltmennesker ble oppfattet.¹⁶³

Den samme utviklingen mot bruk av bestikk, samt individualisering av redskapene foregikk også i Norge. Slik som den generelle utviklingen i Europa, var dette en prosess som gikk langsomt. Ragnhild Hutchison tar utgangspunkt i flere områder i Norge som hun sammenligner i sin avhandling. Hun skriver at i hvilken grad folk i de enkelte områdene hadde sluttet med felles matfat og begynt å bruke individuelle tallerkener og spiseredskaper, var avhengig av avstand til markedet og hvor integrert hvert område var i et marked. Imidlertid var det en gjennomgående trend at det var økt vekt på individet ved måltidet, ved at hver enkelt hadde sitt eget fat og eget bestikk. Hutchison viser at i alle områdene hun har undersøkt, skjedde det en økning innen utstyr til måltidet, både bestikk og serviser.¹⁶⁴ I tillegg

¹⁵⁹ Elias, *The civilizing process*, 97; Christensen, *Den norske byggeskikken*, 201

¹⁶⁰ Elias, *The civilizing process*, 83, 97; Christensen, *Den norske byggeskikken*, 202

¹⁶¹ Elias, *The civilizing process*, 59-60, 107-108

¹⁶² Maxine Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 228-244, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 239

¹⁶³ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 326-327

¹⁶⁴ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 187-188

var det en økt bruk av servietter og duker som var viktig for et rent bord. Dette, sammen med de tidligere nevnte gjenstandene, var en del av en utvikling mot et mer "sivilisert" måltid.

Siden gaffelen i praksis ikke var vanlig før på 1800-tallet, er det interessant at enkelte svært velstående på Sørlandet hadde det viktige spiseredskapet allerede på 1600-tallet. I Aust-Agder kulturhistoriske senters samlinger finnes et spisebestikk bestående av en kniv og en totannet gaffel eid av futen Mansfeldt, som døde i 1684.¹⁶⁵ Dette er et eksempel på tidlig bruk av gaffel blant høyborgerskapet på Sørlandet. Dette spisebestikket kan fortelle at Sørlandet var tidlig ute med å ta til seg de nye strømningene om individualitet som kom fra Europa.

Auksjonen etter skipper Norberg viser at gaffelen fremdeles ikke var vanlig ved slutten av 1700-tallet, selv ikke i et borgerlig hjem. Norberg eide langt flere skjeer og kniver enn han eide gafler.¹⁶⁶ Sølv var det fineste materialet til bestikk og trolig brukt ved spesielle anledninger. I boken om Arendal bys historie fra 1889 skriver Frithjof Foss at han for første gang fant sølv brukt som materiale til kniver og gafler i skiftet etter Karen Reesen i 1740.¹⁶⁷ I auksjonen etter kaptein Norberg ble det oppført flere dusin spiseskjeer og flere teskjeer i sølv, en del av dem merket med Knud og Dorthes initialer og ulike årstall.

Under kategorien "sølv" ble det også oppført to dusin "sortskaftede kniver med gafler".¹⁶⁸

Disse kan eventuelt ha vært av sølv, men annet bestikk som skjeer i sølv, ble oppført med

sølvvekt ved siden av. Det finnes gjenstander av sølv uten vektbenevnelse, men da står det oppført hvilket materiale de er laget av. I posten med gaflene er det ingen benevnelse av vekt eller materiale. Bestikksettet var trolig laget av noe billigere materiale, muligens av jern.

Samtidig ble dette settet trolig oppbevart sammen med resten av Norbergs sølv. I testamentet står det at sølv og andre verdifulle gjenstander ble oppbevart i et skap omtalt som sølvskapet som trolig stod på bryggerhuskammerset.¹⁶⁹ At også bestikksettet ble oppbevart her og ikke for eksempel på kjøkkenet, kan fortelle at dette var gjenstander med høy verdi. Dette settet er det eneste jeg finner i auksjonen som besto av både kniver og gafler. To dusin er riktignok en

Bilde nr 23. Totannet gaffel fra Flesberg i Buskerud. Skaftet er av sølv, mens gaffelen er av jern. Datert til 1743, med innskrift IK 1743. Norsk Folkemuseum. NF.1913-0749B.

¹⁶⁵ Fløystad, 1641-1723, 325

¹⁶⁶ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

¹⁶⁷ Foss, *Arendal bys historie*, 395

¹⁶⁸ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 403a

¹⁶⁹ Skifteprotokoll 39, SAK, fol 357b

betydelig mengde. Men både antallet i forhold til annet bestikk, samt materialet, forteller at gaffelen ikke var like alminnelig som for eksempel skjeer.

I auksjonen etter Knud Norberg fantes det også andre måltidsredskaper som kan fortelle om individualisering med tanke på det å spise. Norberg eide flere serviser i hele store sett, blant annet til drikking av kaffe og te.¹⁷⁰ Med disse settene kunne Norberg ha en uniform bordsetting hvor alle fikk hver sin kopp. Servisene forteller også om en differensiering mellom ulike type måltider, ved at det finnes et eget servise for drikking av varme drikker som kaffe og te.

Norberg eide også glass i hele sett. At alle fikk et glass hver som var til egne bestemte drikker, skiller seg fra tidligere drikkemåter, hvor de mer velstående drakk vin av store, felles glasspokaler. Etter hvert som glass ble mer tilgjengelig ble det vanlig å bestille hele sett, slik at det ble et glass til hver kuvert. I tillegg skjedde en differensiering også her ved at det ble produsert og kjøpt ulike glass til ulike drikker.¹⁷¹ Norberg eide flere sett med glass og skilte mellom ulike typer glass til forskjellige drikker. Blant annet står det oppført både vin-, portvin- og brennevinglass i auksjonen.¹⁷²

Det samlede antallet bestikk og redskaper viser at Norbergs hjem var preget av differensiert bruk og individualitet rundt måltidet. Samtidig kan den manglende sølvgaffelen fortelle at denne type redskap fremdeles ikke var vanlig blant borgerskapet i Arendal.

Differensiering av møbler

Den samme individualiseringen og differensiering som skjedde innen hjemmet og ved matbordet, skjedde også innen møbleringen av hjemmet. Gjennom 1700-tallet fikk hjemmet stadig flere og mer spesialiserte møbler. Ulike møbler fikk bestemte plasseringer alt etter hvilken funksjon rommet hadde. For eksempel hører sengen hjemme på soverommet. Denne type differensiering forutsetter da den tidligere beskrevne differensiering av hjemmet, hvor rommene blir tildelt ulike funksjoner.¹⁷³ Denne moderne måten å tenke om møbler på, dukket opp gjennom 1600-tallet, men det var først på 1700-tallet at møblene ble mer målrettet plassert i hjemmet, med henvisning til rommets funksjon.¹⁷⁴

I Norge var det lenge vanlig med åre som ildsted, plassert midt i stuen. Dette la føringer for innredningen. Inventaret ble gjerne plassert rundt åren, og var ofte veggfast. De få møblene som fantes, hadde gjerne flere funksjoner. For eksempel var langbenken hvilested,

¹⁷⁰ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

¹⁷¹ Ulf Hamran, "Drikkeglass og skålevers på 1700-tallet", *Aust-Agder Arv* 1965-66: 82-92, 85

¹⁷² Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

¹⁷³ Rybczynski, *Hemmet*, 105, 107

¹⁷⁴ Rybczynski, *Hemmet*, 56

arbeidssted og spisested. Ved overgang fra åre til jernovn eller peis som var plassert i et hjørne, kunne mer av rommets gulvflate brukes. Dette var med på å endre møblenes plassering.¹⁷⁵

Utviklingen mot 1700-tallet var at møblene ble lettere og mer mobile, og erstattet den tidligere veggfaste innredningen. Dette var sentralt i endringen av hjemmet innvendig. Ordet møbel stammer fra mobil og at møblene nettopp var flyttbare var en viktig egenskap. En faktor i utviklingen mot lettere møbler var spredningen av nye redskaper som gjorde det mulig å lage finere og lettere møbler.¹⁷⁶ Samtidig var de nye motene innen møbelkunst med på å endre møblene hvor det ble stilt større krav til teknikk og ferdigheter. Der tømmermannen tidligere hadde hatt ansvaret for innboet, ble det en utvikling i møbelsnekkeryrket, mye på grunn av kontakten med utlandet.¹⁷⁷

Med overklassen i spissen skjedde det en ny type møblering hvor den løse stolen ble viktig. Under rokokkoen ble det vanligere å kjøpe hele møblelementer, med flere like stoler og også eventuelt en kanapé, samt et bord. Dette skilte seg fra tidligere da møblene ble skaffet enkeltvis.¹⁷⁸ Kanapeen kom til Norge gjennom engelske forbilder. Denne tidlige type sofa var gjerne konstruert slik at den lignet flere stoler stilt etter hverandre. Flere kunne sitte samtidig, men ikke like mange som på langbenken.¹⁷⁹ Kanapeen skilte seg også fra langbenken ved at den hadde kun funksjon som sitteplass og skulle ikke ligges på.¹⁸⁰

Bilde nr 24. Kanapé med trekk av dekorert gyldenlær, fra midten av 1700-tallet. Fra Arendal. Denne kanapeen er blant møblene som i dag står i storstuen fra Strømmen på Norsk Folkemuseum. NF.1922-0859A .

Den løse stolen ble sentral i møbleringen, siden den er et spesielt mobilt møbel. Stolen er også viktig her fordi det oppstod nye typer stoler, med ulike funksjoner. Noen skulle brukes ved måltidet, andre skulle brukes til hvile. Siden stolen kun er sitteplass for én person, kan bruk av stoler også fortelle om økt individualisering. På samme måte som servisene, kunne settene med mange like stoler fortelle om en uniformering, ved at alle rundt bordet skulle sitte likt.

¹⁷⁵ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 179-180

¹⁷⁶ Trond Gjerdi, *Møbler i Norge*, (Oslo: Aschehoug, 1976), 25; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 180

¹⁷⁷ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 97

¹⁷⁸ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 117-118

¹⁷⁹ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 33

¹⁸⁰ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 203

Allerede fra slutten av 1600-tallet skjedde det endringer i møbleringen i Arendals borgerhjem. De mer velstående begynte på denne tiden å møblere med flere møbler og løse møbler.¹⁸¹ Skifter både fra borgerhjem og embetshjem fra etter 1650 forteller hovedsakelig om veggfaste møbler, mens allerede fra århundreskiftet sees en stadig økning i løse møbler.¹⁸²

Norbergs auksjon viser at han eide en rekke møbler, hvor flere av disse var i sett. De fleste møblene var mobile. Dette skiller seg fra skiftet for huset på samme sted i 1712, hvor alle møblene var veggfaste. I Norbergs hjem fantes det mange møbler som hadde mer spesifikke funksjoner, blant annet de tidligere nevnte sengene. Stoler av ulik kvalitet fantes i de fleste rom. Hvilken funksjon de hadde går frem av benevnelsen i auksjonen og av plasseringen i huset. De nevnte stolene på kjøkkenet forteller at disse trolig ble brukt i forbindelse med matlaging eller daglige måltider, mens stoler i salen trolig ble brukt i selskaper. I salen stod det 18 stoler som ble solgt som et sett, sammen med to lenestoler og en kanapé. Den totale salgsprisen var også blant de høyere i auksjonen. Lenestoler fantes i salen og også i dagligstuen. Disse er interessante fordi de mer enn andre stoler i huset kan ha blitt brukt til hvile. Dette gjelder særlig de i dagligstuen, siden dette rommet var i daglig bruk. Dette kommer jeg tilbake til i neste kapittel. Lenestolene i dagligstuen er i sett med det som omtales som to "russiske lærstoler". I samme rom stod det tre stoler, som ble solgt som et sett, sammen med et hvitt firkantet bord.¹⁸³

Det påfallende under auksjonen er at det ikke var plassert stoler i hjemmets storstue. Dette rommet som skulle fungere som et sted for å ta i mot gjester, hadde ingen sitteplasser. Dette kan fortelle mye om bruken av rommet den siste tiden av Knuds liv. Samtidig stod det en rekke stoler i andre rom i huset, blant annet seks stoler i mellomkammerset som enkelt kunne flyttes på for bruk i andre rom. Men da det ikke oppføres denne type møbler i storstuen, er det vanskelig å si noe om hvilke type sittemøbler som tidligere var plassert der.

Småbordenes storhetstid

Et annet type møbel som også ble differensiert gjennom 1700-tallet er bordet. 1700-tallet har senere blitt kalt "småbordenes storhetstid" av kunsthistorikeren Albert Steen, på grunn av de mange nye bord med ulike funksjoner som dukket opp i denne tiden. Disse erstattet langbordet, i første omgang hos de mer velstående.¹⁸⁴

¹⁸¹ Fløystad, *1641-1723*, 294

¹⁸² Foss, *Arendal byes historie*, 389-393

¹⁸³ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

¹⁸⁴ Albert Steen, *Fra bord til bord*, (Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1988), 37

Blant de mange nye bordtypene var små bord med kun én fot, influert av engelske tebord. En annen type bord var pyntebord, som fungerte som utstillingssted for nips og annet. Disse kunne gjerne plasseres under et speil inntil veggen og ble da kalt konsollbord.¹⁸⁵ Dette bordet fungerte mer som dekorasjon enn som et anvendelig bord.

Klaffebordet var et viktig bord fordi dette langt på vei erstattet langbordet som måltidsbord. Økning i bruk av klaffebord viser en endring mot det mer moderne. Klaffebordet er lettere og mer mobilt enn de tidligere store bord. Det tok mindre plass enn langbordet, med klaffene nede, men hadde allikevel plass til mange med klaffene utslått.¹⁸⁶

Bilde nr 25. Et tebord som også er et vippebord. Bordplaten er dekorert med et bibelsk motiv, *Rebekka ved Brønnen*. Muligens fra England, men brukt på Hisøya ved Arendal. Datering er ca 1750. Norsk Folkemuseum. NF. 1898-0768.

Tebordet ble vanligere fra midten av 1700-tallet og har en egen utforming tilpasset nettopp det å drikke te. Denne type bord kunne ha en plate av tinn, messing eller fajanse på grunn av søl med varmt vann, samt en opphøyet list rundt kanten for å forhindre at de dyre tekoppene falt i gulvet. Flere slike ble innført fra England og Holland. Disse kunne også være et vippebord som kunne settes med bordplaten vertikalt, noe som sparte plass, samt fungerte som en skjerm foran ovnen. Slike små bord var vanlige på 1700-tallet og enkelte kunne være pent dekorerte og fungerte da i tillegg som dekorasjon i rommet når det stod vertikalt.¹⁸⁷ Ulf Hamran skriver at store mengder slike bord ble produsert lokalt etter engelske forbilder.¹⁸⁸

I følge skiftet og auksjonen eide Norberg både tebord, klaffebord og konsollbord. Som med stolene er utseendet ikke nøye beskrevet, men det er tydelig at det er visse forskjeller som det har vært viktig å få frem. Jeg finner ingen bord i auksjonen som ble omtalt som skrivebord, men et bord som ble kalt et tegnebord. Dette bordet stod i storstuen og var laget av mahogni. I storstua fantes det også et konsollbord. Et tebord av mahogni har opprinnelig stått i storstua, i følge testamentet fra 1807, men var borte ved auksjonstidspunktet. Et annet tebord står ved auksjonstidspunktet på Helenes kammers, men dette blir beskrevet som et lite, ovalt tebord, og er trolig ikke det samme.¹⁸⁹ Kapteinen eide en rekke av de nye bordtypene,

¹⁸⁵ Steen, *Fra bord til bord*, 43, 45

¹⁸⁶ Steen, *Fra bord til bord*, 30

¹⁸⁷ Steen, *Fra bord til bord*, 40, 42

¹⁸⁸ Ulf Hamran, "Weyerholts møbelkunst". *Aust-Agder Arv* 1965-66: 45-59, 50-51

¹⁸⁹ Skifteprotokoll 39, SAK, fol 357b

som var blitt vanligere på hans tid. De mange bordene i kapteinens hjem understreker også bruken av de ulike rommene. Deres funksjon står til hva rommet skulle benyttes til. Dermed er de med på å differensiere hjemmet, samtidig som de selv er differensiert.

Skipper Norbergs hjem og mange av hans gjenstander var i tråd med de mange store endringene som skjedde på 1700-tallet. Disse endringene var sentrale i de nye forbruksmønstrene som vokste frem i perioden. Det ble vanligere å kjøpe nye typer møbler og gjenstander, gjerne i sett. Møbler og redskaper som stoler og gafler var med på uttrykke egenart og understøtte individet, samtidig som mange av gjenstandene uttrykket fellesskap ved uniformering rundt måltider.

At alle hadde hver sin faste seng, forteller mye om hvordan de enkelte beboerne i Strømmenhuset ble oppfattet som individer. Inndelingen mellom private og offentlige soner i huset er tegn på at Norberg skilte mellom familien og dem utenfor. Det er vanskelig å si akkurat hva kapteinen tenkte når han brukte sine gjenstander. Enkelte av endringene var etablert allerede før Norberg bodde i huset på Strømmen. Det er derfor ikke sikkert at han tenkte over at alle skulle ha et glass hver, men at dette bare var slik skikken var. Samtidig var ikke endringene skjedd hos alle ved slutten av 1700-tallet. Mange bodde i udifferensierte hus, mange hadde fremdeles en del veggfast innredning og delte redskaper når de spiste. Om Norberg sammenlignet seg med de mer fattige som jobbet på skutene eller bøndene i området må han ha sett at hans hjem var annerledes og mer moderne. Han hadde trolig (selv om han ikke nødvendigvis tenkte over det) et syn på seg selv og menneskene rundt ham, som ikke var like vanlig for alle i området.

Kapittel 2: Komfort

Ordet komfort kan henspille til bekvemmelighet eller behagelighet. Eleganse, luksus og hygge er også ord som referer til komfort. Begrepet luksus og hygge kan likevel ikke, etter min mening, alltid brukes som synonymer til hverandre. I dette kapittelet vil jeg se nærmere på komforten i Knud Norbergs hjem, med tanke på bekvemmelighet og hygge. Luksus vil jeg komme tilbake til i neste kapittel.

Komfort deler jeg inn i tre ulike fenomener. Den *fysiske komfort* innebærer hjemmets og møblers utforming for å gjøre livet behagelig for dem som lever i huset. I tillegg vil jeg bruke begrepet *estetisk komfort*, som kan innebære innredning og dekorasjon av hjemmet som gjør hjemmet mer estetisk behagelig.

Sammen med økt fysisk og estetisk komfort mener Jan de Vries at det skjedde en økning i det han kaller *sosial komfort*, på 1700-tallet. Med dette mener han økt fokus på individet, privatliv og emosjonell velvære.¹⁹⁰ Nettopp dette var temaet i det foregående kapittelet og skal dermed ikke behandles på nytt her.

Det komfortable hjem

Witold Rybczynski skriver at ordet komfort ikke nevnes i sammenheng med hjemmet før på 1700-tallet. Dette har bakgrunn i at et slikt ord ikke har noe mening før denne tiden.¹⁹¹ Også andre forskere som den kanadiske historikeren John Crowley, skriver at det var i dette århundret at begrepet komfort stadig oftere ble brukt for å vise tilfredshet og glede over sine omgivelser.¹⁹² Dette betyr riktignok ikke at hjemmet og møblene i tidligere tider kan betegnes som ukomfortable, men heller at konseptet komfort slik vi tenker på det i dag, ikke var sentralt når hjemmet skulle utformes.¹⁹³

Rybczynski mener at det var de tidligere beskrevne mentalitetsendringene som skjedde på 1600-tallet som la til rette for økt komfort i 1700-tallets hjem. Disse kom mer til syne i endret atferd og holdninger, enn gjennom fysiske endringer av hjemmet. Ønsket om mer

¹⁹⁰ Jan De Vries, *The industrious revolution: consumer behavior and the household economy, 1650 to the present*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 126-133; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 167

¹⁹¹ Rybczynski, *Hemmet*, 36-37

¹⁹² John Crowley, "From Luxury to Comfort and Back Again: Landscape Architecture and the Cottage in Britain and America", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 135-150, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 135

¹⁹³ Rybczynski, *Hemmet*, 51

komfort, fokus på individualitet og opplevelsen av at hjemmet var en egen sfære var alle viktige ideer som var med på å forandre hvordan folk tenkte om hjemmene sine.¹⁹⁴

Samtidig er det sentralt å også se på de fysiske endringene som skjedde, og som i hovedsak kom til syne på 1700-tallet. Som jeg har vist, gjennomgikk bolighuset store endringer på 1600- og 1700-tallet. Siden de fleste bygde hjemmene sine uten en bestemt plan, og bygde ut fra tradisjon og lokale skikker, var det lenge lite fokus på hvordan huset kunne utformes på en mer rasjonell måte. Rybczynski skriver at det var først på 1700-tallet at husets fysiske utforming ble et større tema i Europa. Dette var viktig for å utvikle et mer komfortabelt hus.¹⁹⁵ Noen av de viktigste nyvinningene var bedre ildsteder, og nye lyskilder.¹⁹⁶

I Norge var det særlig overgangen fra åre til peis eller lukket ildsted med pipe som var avgjørende for hjemmets komfort. Arne Lie Christensen betegner det som en av de store

Bilde nr 26. Vindovn som nå står i storstuen på Norsk Folkemuseum. Trolig fra Aust-Agder, fra midten av 1700-tallet. Norsk Folkemuseum. NF.1905-0441.

revolusjonene i bolighusets historie. Denne overgangen var med på å endre hele boligen.¹⁹⁷ Pipen gjorde også at det ble mulig med flere ildsteder, slik at rom på alle pipens fire sider kunne varmes opp. I tillegg kunne det bygges flere etasjer, med ovner i hver etasje. Dette skapte mer rom for husets beboere, slik at ikke alle måtte være i det samme ene oppvarmede rommet.¹⁹⁸ Flere ildsteder og oppvarming av flere rom på samme tid var også viktig for differensieringen av boligen.

Ragnhild Hutchison skriver at pipen var noe utbredt i Norge allerede på 1400-tallet, særlig hos de mest velstående på Østlandet og langs kysten av Sørlandet. Tidlig kontakt med utlandet, samt kort avstand til de norske jernverkene var av betydning for at jernovn med pipe kom tidlig til enkelte deler av landet.¹⁹⁹ I Arendalsområdet begynte de å utvinne jernmalm allerede i 1574 og tidlige typer jernovner ble produsert ved Barbu verk ved Arendal fra 1630.²⁰⁰ Særlig ble pipen mer utbredt ved overgangen til peis på 1600-tallet. Hutchison viser i sin studie at selv om piper og ovner hadde vært i bruk tidligere enn 1700-tallet, var det i denne perioden en økning i antall støpejernovner i områdene hun har undersøkt, selv om dette i stor grad var mest hos de rike

¹⁹⁴ Rybczynski, *Hemmet*, 54, 64, 98

¹⁹⁵ Rybczynski, *Hemmet*, 151-152.

¹⁹⁶ Jan De Vries, *The industrious revolution*, 128

¹⁹⁷ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 89

¹⁹⁸ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 25, 172

¹⁹⁹ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 160; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 173

²⁰⁰ Ulf Hamran, *Gamle ovner i Norge*, (Oslo: C. Huitfeldt Forlag, 1989), 12-13

bøndene.²⁰¹ Jernovner forutsatte pengeøkonomi. Dette vises i et priseksempel hvor en god, norsk støpejernovn kunne koste tolv riksdaler rundt 1750, samtidig som en ku kostet mellom åtte og 10 riksdaler. Befolkningen langs kysten hadde en annerledes økonomi enn innlandet, med en noe jevnere fordelt velstand. Dermed hadde flere her midler til å skaffe seg jernovner allerede fra de første jernovnene kom på 1500-tallet.²⁰²

I gamle kilder ble ovner ofte omtalt som kakkelovner. Disse er gjerne støpejernovner og ikke ovner kledd med kakler av brent leirgods. En rekke ekte kakkelovner fantes på 1500- og 1600-tallet, men etter hvert forandret ordet innhold og gikk over til å bety støpejernovner eller hvilken som helst type lukket ovn.²⁰³ I Agder fantes det ovner, oppført som kakkelovner etter midten av 1600-tallet, men den vanligste varmekilden var peis. Selv om det fantes jernverk i Aust-Agder, var det allikevel ikke stor produksjon av ovner gjennom 1600-tallet. Tollistene viser innførsel av jernovner via skip, ofte fra andre norske byer.²⁰⁴ Det var først på 1700-tallet at jernovnen ble vanligere. Pehr Kalm skriver i sin reiseskildring at allerede ved midten av 1700-tallet hadde alle husene langs kysten ved Arendal og Grimstad både vinduer, skorsteiner og ovner, og dermed ikke ljøre i taket.²⁰⁵

Ved Norbergs død i 1810 var det til sammen åtte ovner omtalt som jernkakkelovner i Strømmenhuset. Tre av disse var etasjeovner med tre etasjer, to hadde to etasjer og de siste tre hadde én etasje.²⁰⁶ Karl Selanders plantegningene fra 1969 viser at det fantes tre piper i huset. Ovnene var da sannsynligvis plassert rundt disse pipene også i 1810, slik at det var

Bilde nr 27. Fotografi av storstua fra Strømmen, trolig i forbindelse med flyttingen av interiøret til Norsk Folkemuseum. Ovnene i storstuen var langt større enn ovnen Norsk Folkemuseum satt inn ved monteringen av interiøret ved begynnelsen av 1900-tallet. Den opprinnelige ovnen var en etasjeovn med tre etasjer. Totalt fantes det tre slike store ovner i Strømmenhuset da Norberg eide gården. Trolig beholdt eierne denne opprinnelige ovnen ved flyttingen. Ut fra fotografiet kan det se ut som at den opprinnelige brannmuren var dekorert. Som bilde over viser er brannmuren på Norsk Folkemuseum ensfarget hvit. Norsk Folkemuseum. NF.00607-2310.

²⁰¹ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 175

²⁰² Hopstock, "Livet i byene", 60; Christensen, *Den norske byggeskikken*, 169

²⁰³ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 312

²⁰⁴ Fløystad, *1641-1723*, 296

²⁰⁵ Kalm, Pehr Kalms resa til Norra Amerika, 60; Hopstock, "Livet i byene", 57-58

²⁰⁶ Skifteprotokoll 39, SAK, fol 361a

mulig å varme opp de fleste rommene. Tegningen viser riktignok at det senere kan ha blitt satt inn flere ovner, siden det fantes ti ovner i huset i 1969.

Ovnen og utvikling av ildstedet var som sagt viktig i utviklingen av det komfortable hjem. Kaptein Norbergs mange ovner var med å skape nettopp komfort. Han hadde mulighet til å varme opp flere rom på samme tid, noe som var sentralt for at alle husets beboere kunne få eget soverom. Dette var også viktig for at huset kunne deles opp i representasjonsdel og familiens daglige del. Rommene brukt til representasjon kunne varmes opp for de anledningene hvor det var ventet gjester. Resten av tiden kunne denne delen holdes avstengt og dermed ble det spart brensel. Familiens soverom var plassert over dagligstuen og kjøkkenet og nyttet dermed godt av varmen fra rommene under. Huset var på denne måten delt inn i en kald og en varm sone og med dette videre differensiert.

Hjeminnredning på moten

Bygging av hus med pipe var også viktig for utsmykking av huset innvendig. Problemet med sot i rommene forsvant og dette gav økte muligheter for å dekorere med maling og stoffer.²⁰⁷ Da pipen erstattet ljoren i taket, ble det også behov for vinduer. Dermed bidro pipen til å skape lysere rom. Sammen med nye og bedre lyskilder førte dette til at det ble lettere å dekorere inne i hjemmet. Til sammen økte dette hjemmets estetiske komfort.²⁰⁸ Med estetisk komfort mener jeg her dekorasjon av hjemmets indre som gjør hjemmet penere. Dette kan være med maling, tapet, stoffer og møbler. At hjemmet inneholdt flere rom som hadde spesifikke funksjoner, la også opp til at hvert rom kunne ha noe ulik dekor.

Det var særlig under rokokkoen, fra midten av 1700-tallet at det indre av huset fikk økt oppmerksomhet. Witold Rybczynski peker på at dette er den første stilen som i større grad fokuserte på byggets indre og var mindre synlig på det ytre. Rokokkoen gjenspeiler også tiden, ved at stilen var med på å videreføre mentalitetsendringen som jeg beskrev i kapittel 1, hvor hjemmets indre ble opplevd som en annerledes sfære enn det ytre byggverket. Det indre skulle behandles ulikt fra det ytre. Ved større fokus på byggets indre økte farten på endringsprosessen mot økt bekvemmelighet og komfort. Dette nye synet på hjemmets indre fortsatte også etter at rokokkoen ble erstattet av nye stiler.²⁰⁹ Under rokokkoen ble det *moderne* å fokusere på hvordan hjemmet skulle innredes. Å innrede etter de nye

²⁰⁷ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 174-175

²⁰⁸ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 178

²⁰⁹ Rybczynski, *Hemmet*, 109-111

motestrømningene viste at eieren fulgte med i tiden. Frankrike blir regnet som Europas fremste moteland i denne perioden, og mange av de nye trendene oppstod nettopp her.²¹⁰

Selv om det franske var toneangivende i Europa, var det hollandske sentralt i den innvendige utsmykningen av hjem i Nord-Europa. Den betydelige handelsforbindelsen mellom England og Holland var viktig for at England i større grad tok til seg det hollandske, fremfor det franske. Den samme handelsforbindelsen mellom Holland og Norge og senere England og Norge, la også opp til at nettopp disse landene var viktig i innredning av norske hjem. Det var dermed en mer direkte påvirkning fra disse landene, mens den franske påvirkning var mer indirekte og da mindre tydelig. Dette var særlig på grunn av mangel på direkte kontakt med Frankrike. Det franske kom gjerne til Norge gjennom mellomland som Danmark eller Tyskland.²¹¹

Det typiske hollandske hjemmet på 1600-tallet var omsorgsfullt utsmykket, men ikke overdådig. Innredningen hadde som funksjon å demonstrere eierens velstand, men ikke på et prangende vis. Det engelske 1700-tallshjemmet var påvirket av det hollandske. Dette var mer behersket, sparsommelig, praktisk og uglamorøst, enn det prangende og dekorative franske.²¹² Etnologen Kari Telste skriver at det kan virke som at folk i Norge i større grad foretrakk den symmetriske rokokkoen influert av det engelske, fremfor den mer asymmetriske og viltre franske rokokkoen. Samtidig skriver hun at det var en blanding av det franske og det engelske som var grunnlag for rokokkoen i Norge.²¹³

Hvordan rokokkoen og motene kom til syne hjemme hos Norberg er vanskelig å si noe om, siden det mangler mer nøyaktige beskrivelser av rommene og møblene. Samtidig kan de mange forskjellige møblene, den innvendige utsmykningen og annen dekorasjon fortelle at Norberg var opptatt av hjemmets indre.

Komfortable møbler

Rokokkoen betød også mye for en økende feminisering av hjemmet. Rokokkoen blir gjerne omtalt som en intim og feminin stil, hvor det var en ny følsomhet rundt hjemmets indre. Witold Rybczynski peker på at kvinnes økende stilling i samfunn og deres evne til å påvirke hjemmets innredning, var med på myke opp innredningen og med å gjøre hjemmet mer bekvemt. Det var de hollandske kvinnene som begynte å kreve møbler som var mer

²¹⁰ Rybczynski, *Hemmet*, 109

²¹¹ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 101

²¹² Rybczynski, *Hemmet*, 81-82, 137-138

²¹³ Kari Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 319-320

komfortable og uformelle, skriver Rybczynski.²¹⁴ Allikevel kan det ikke bare være kvinnene som ønsket bekvemme møbler. Mennene ønsket trolig også at mer komfortable møbler. Samtidig ble det utviklet en rekke nye møbeltyper, spesielt beregnet for kvinner. Dette kan bekrefte kvinnenes sentrale posisjon i utformingen av nye møbler.²¹⁵

Sammen med de større forandringene i boligen, var også møblene og andre mindre gjenstander med på å skape økt komfort. Jan de Vries mener at spredningen av varer som fremmet komfort i hjemmet var en av de viktigste endringene gjennom 1700-tallet. Han mener at dette var noe som skjedde i alle samfunnslag, men som utspilte seg noe forskjellig. De Vries skriver at fokus på komfort kan vises gjennom at hjemmet fikk flere, og mer spesialiserte møbler.²¹⁶ Sittemøblene og særlig stolens utvikling er sentral i utformingen av mer komfortable møbler.

Stolen, slik som alle møbler, er ikke en nødvendighet. Mennesker velger selv hvordan de skal sitte og hva de skal sitte på. Stolen har allikevel en viktig funksjon.²¹⁷ Rybczynski mener at møbler før eller senere tvinger menneskene som skal bruke dem til å tenke på bekvemmelighet. Stolen som møbel er et godt eksempel her. I stedet for å studere stolen stilhistorisk kan det være nyttig å se på hvilken endringer som skjedde hos de som skulle sitte. Hvordan stolen, og møbler generelt blir designet, styres ikke bare av tekniske begrensninger, men også av sosiale begrensninger. Hvordan møblet skal brukes er viktig for dets utforming. Dermed kan ikke den komfortable stolen finnes før tanken om å sitte bekvemt brer om seg. Stolens historie er da også en historie om hvordan mennesker vil sitte.²¹⁸

Blant den franske eliten på 1700-tallet skjedde det en todeling av stolens funksjon. Den ene type stol var blant møbler som skulle understreke rommets arkitektur. Disse var gjerne mer utsmykking enn praktiske møbler. Den andre typen var ny, i og med at denne type stol var beregnet på nytelse og komfort. Det å sitte endret seg fra å være rent rituellet eller praktisk, til å bli en form for avslapning. Med dette kom en ny måte å sitte på, i en mer avslappet stilling. Dette var en tendens som ikke bare foregikk hos de adelige, men som også spredte seg til borgerlige hjem.²¹⁹

Sammenlignet med den generelle hjeminnredningen mener Rybczynski at utviklingen mot mer komfortable møbler gikk langt raskere. Dette henger sammen med at det var

²¹⁴ Rybczynski, *Hemmet*, 115-116

²¹⁵ Rybczynski, *Hemmet*, 116

²¹⁶ De Vries, *The industrious revolution*, 126-127

²¹⁷ Rybczynski, *Hemmet*, 101

²¹⁸ Rybczynski, *Hemmet*, 102

²¹⁹ Rybczynski, *Hemmet*, 56, 105, 107-108

møbelsnekkeren selv som solgte møblene sine. Dette førte til at han selv måtte fungere som forretningsmann. I sterk konkurranse med andre var det nødvendig med fornyelse.²²⁰

Som jeg har vist, eide kaptein Norberg en mengde stoler. Mange av stolene er ikke beskrevet i auksjonen, men det er rimelig å anta at de fleste var komfortable etter tidens standard. For eksempel eide Norberg flere gyldenlærstoler. Slike stoler var gjerne kostbare og var trukket med forgylt skinn, ofte vakkert dekorert. Disse kunne også være stoppet under lærtrekket og var dermed myke å sitte på. Det tidligere nevnte settet med stoler, lenestoler og en kanapé som stod i salen, ble beskrevet som "alle med overtræk og løse sæder".²²¹ Trolig har også disse hatt en form for stopping og stofftrekk, som gjorde dem myke og behagelige. Lenestolene på salen var trolig ikke lenestoler slik de blir utformet i dag, men hadde heller sitt navn på grunn av armlener. Siden disse var i sett med en rekke mindre stoler, var dette trolig stoler som skulle plasseres ved enden av bordet. I tillegg til lenestolene på salen fantes det to lenestoler med gyldenlær på

bryggerhuskammerset og to lenestoler i dagligstuen. Stolene i dagligstuen kan ha hatt samme utforming som stolene på salen, men det fantes også mer behagelige stoler på 1700-tallet, som ligner noe på lenestolene som blir laget i dag. Disse var stoppet og kunne ha en noe bakoverlent og eventuelt regulerbar rygg. Muligens var det en lignende type stol Norberg hadde i sin dagligstue. Denne stuen var ment for familien, og det var kanskje mer her at stolene ble brukt til avslapning. Selv om det ikke nødvendigvis var denne typen stol Norberg eide, var trolig de fleste stolene i hans hus relativt komfortable. Rokokkoens utforming av møbler, stoppede seter, og også armlener, forteller om en mer avslappet sittestilling enn tidligere.

Tapet og veggdekor

I tillegg til å innrede med nye typer møbler kunne hjemmet dekoreres innvendig på veggene. Tapet, maling og panel ble stadig vanligere gjennom 1700-tallet. Lars Roede skriver, med bakgrunn fra sine funn i Christiania, at om det ikke sies noe i kildene om dekorasjon av

Bilde nr 28. En type lenestol, med gyldenlærtrekk. Stolen er en del av et større sett som inkluderer den tidligere viste kanapeen med trekk av gyldenlær og flere stoler uten armlener. Står i dag i storstuen på Norsk Folkemuseum. Fra Arendal, Aust-Agder. Norsk Folkemuseum. NF.1922-0859B

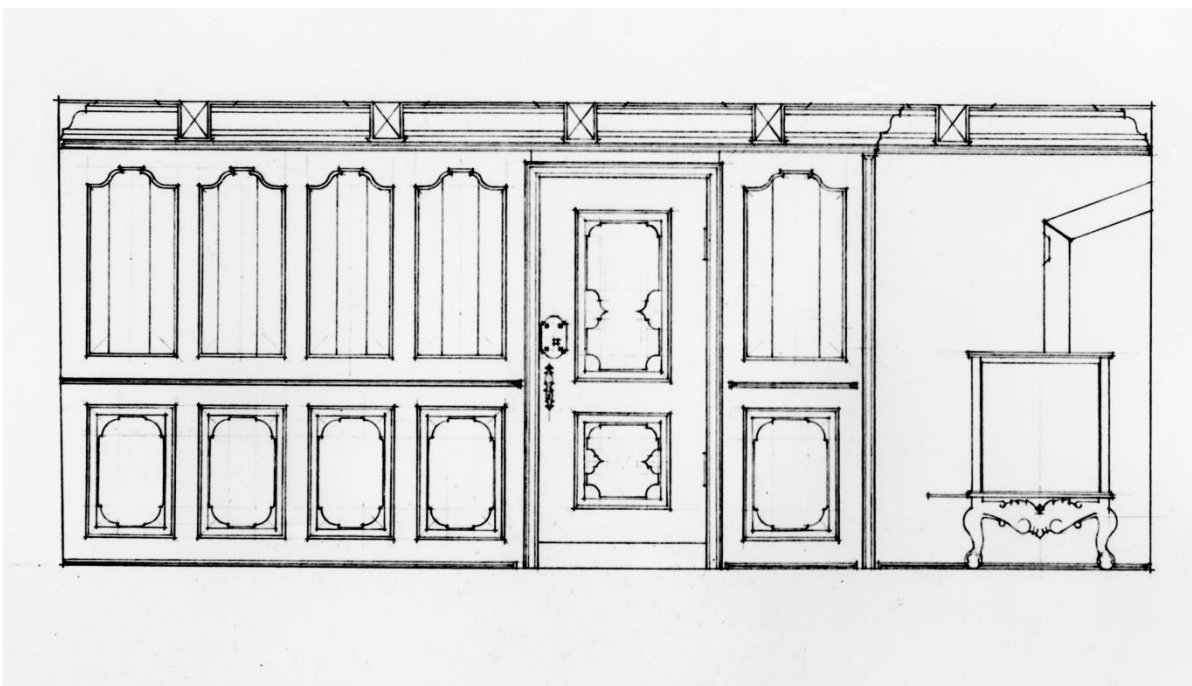
²²⁰ Rybczynski, *Hemmet*, 151-152.

²²¹ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 405a

rommet, så er det mest sannsynlig at det var bare vegger. Blottlagte, bare vegger var fremdeles vanlig i 1780-årene viser Roedes undersøkelser. Bare vegger uten dekor hadde vært vanlig for alle samfunnslag i lange tider, også de mest velstående. Noen enkelte i toppsjiktet hadde dekorert veggene med maling.²²²

Det var etter midten av 1700-tallet at tapet begynte å bli vanlig i borgerskapets hjem i Norge. Den nære kontakten med England førte til at mange norske rom var dekorert med engelsk tapet. Denne type tapet var ofte preget av kontakten mellom Kina og England.²²³ Slike kinesiskinspirerte tapeter vil jeg komme tilbake til senere. Den tidlige tapetformen var vokstapet. Papirtapet ble først vanlig etter 1790. Opprinnelig skulle tapeter ligne kostbare stoffer som brokade og fløyel, gjennom mønster og fargevalg.²²⁴

Hjemmets indre vegger kunne også kles med trepanel, gjerne med malte dekorasjoner. Tre var både rimelig og lett tilgjengelig i Norge, noe som virket inn på at trepanel var vanlig i mange hjem. I dekorasjonen av slike panel kunne ofte utenlandske forbilder bli overført fra stein eller mur til tre.²²⁵ En type panel er fyllingspaneler. Dette er symmetrisk inndelt panel med speilfyllinger. Slike kom på moten fra midten av 1700-tallet. Denne type panel kunne gjerne dekke hele rommet, og også taket mellom takbjelkene.²²⁶

Bilde nr 29. Tegning av fyllingspanelet på veggen mot mellomkammerset i storstuen fra Strømmen. Ukjent tegner. 1962. AAKs. Øyestadbilde nr 268.

²²² Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 313-315

²²³ Johanne Huitfeldt, *Drømmen om Kina*, (Oslo: Andresen og Butenschøn, 2002), 83

²²⁴ Hamran, *I Sørlandshuset*, 33

²²⁵ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 30

²²⁶ Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 76; Hamran, *I Sørlandshuset*, 33; Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 315

Ulf Hamran skriver at papirtapet fra England kom til Sørlandet allerede fra 1740, noe som skiller seg fra det Lars Roede skriver for Christiania.²²⁷ Særlig kjøpmenn og skipperne var tidlige med å dekorere med tapet. Flere eksempler viser bruk av tapet som dekor i arendalsområdet. Salen i andre etasje på Merdøgaard hadde rosa papirtapet allerede fra 1735. Storstuen i samme hus er fremdeles dekorert med brystpanel og engelsk tapet fra 1760-årene.²²⁸ Også Østre Strømsbu var en tid dekorert med 1700-talls engelsk kineseritapet.²²⁹ I det hovedhuset som ble bygget i 1761 var fire av syv værelser i første etasje gipset og "betrukket" med tapet.²³⁰

Bilde nr 30. Storstua på Merdøgaard, med engelsk tapet. Her står et spillebord oppslått inntil veggen. Fotograf: Karl Ragnar Gjertsen, 2005. AAKS.DF.2005.11.330.

De bevarte tapetene, samt samtidige beretninger forteller om fargerike hjem på Sørlandet. Kunsthistorikeren Carsten Hopstock skriver at mange kilder beskriver fargerike rom i kystbyenes boliger.²³¹ I tillegg skriver Finn-Einar Eliassen at borgerskapets interiør i Mandal var påfallende lyst på 1700-tallet.²³²

Det er vanskelig å si mye om dekorasjon av rommene i Strømmenhuset. Ingen av rommene blir beskrevet i auksjonen eller andre kilder fra Norbergs eiertid. Det er først i branntaksten av 1846 at rommene blir noe beskrevet. Her står det at seks av rommene var "betrukne", et var panelt og alle var malt.²³³ Dette vil si at det kun var enkelte rom i huset hvor tømmerveggen var synlig, som kjøkkenet og bryggerhuset. At rommene var betrukket kan bety flere ting. Det kan både bety bordkledt, eller kledd med papir, altså tapet. At rommene ble beskrevet som malt betyr trolig at treveggene var dekorert med maling. Sånn sett kan det også bety at bare tak og listverk var malt, men jeg finner det mer sannsynlig at det menes veggene, da det ikke nevnes hva som er malt. Dermed er det lite sannsynlig at det rommene var dekket med ferdig dekorert tapet. Om rommene var trukket med tapet har dette

²²⁷ Hamran, *I Sørlandshuset*, 33

²²⁸ *Velkommen til Merdøgaard*, 18, 28-29

²²⁹ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 28

²³⁰ Diesen, *Slekten Herlofson gjennom 400 år*, 126

²³¹ Hopstock, "Livet i byene", 64

²³² Eliassen, *Mandal bys historie*, 516

²³³ Branntakst, 1846, Eiendomsarkiv Øyestad, G.nr 32, b.nr 59. AAKs.

trolig vært en tapet som var malt i etterkant. Samtidig er det viktig å huske at branntaksten ble skrevet hele 36 år etter Norbergs død, og mye kan ha endret seg i boligen.

En av de få indikasjonene på hvordan Strømmenhuset var innredet, med maling og dekor i 1810, var at et av rommene ble kalt "gulkkammerset". Gulkkammerset lå i andre etasje, på vestre hjørne av huset, ved siden av salskkammerset. Det er mulig at rommet fikk sitt navn etter den innvendige dekoren. Ingen av gjenstandene, sengetøyet eller gardinene i rommet beskrives som gule, så det er sannsynlig at den gule fargen var på veggen.

Rommet som ble beskrevet som panelt i 1846, er storstuen som i dag befinner seg på norsk folkemuseum. Ved flyttingen til museet i 1911 ble panelet tatt bort og det viste seg at rommet tidligere hadde hatt rødmalte

tømmervegger. Også taket hadde vært malt, med røde takbjelker og blågrått tak.²³⁴ Bortsett fra noen detaljer ved

vinduet som Hamran definerer som louis seizestil, skriver han at

fyllingspanelet i storstuen generelt er preget av senbarokk. Ved flyttingen i

1911 var panelet malt. Malingen ble

fjernet av Norsk Folkemuseum, bortsett fra på et felt ved ovnen. På dette sees en

ranke i louis seizestil som Hamran

mener kan være fra ca. 1800.²³⁵ Derfor er det sannsynlig at denne dekorasjonen har blitt til

under kaptein Norbergs eiertid. Det er trolig at storstuen var malt allerede mens Norberg

bodde i Strømmenhuset. Dette stemmer også overens med det Eliassen og Hopstock skriver

om fargerike og lyse interiører i sørlandshusene ved slutten av 1700-tallet.

På enkelte områder var Norbergs hus i tråd med moten. Samtidig begynte

fyllingspaneler å bli noe utdatert. Selv om det fremdeles ble innredet rom med slike panel ved

slutten av 1700-tallet, var det allerede da på vei ut av motebildet. At rommet var malt og

dekorert med ranker under taket var muligens et forsøk på å gjøre det mer moderne.

Bilde nr 31. Fotografi av storstua fra Strømmen, trolig i forbindelse med flytting av interiøret til Norsk Folkemuseum. Tross manglende farger på bildet, er det mulig å se hvordan hele rommet var malt. Norsk Folkemuseum. NF00607-2311.

²³⁴ Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 75

²³⁵ Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 78, 80-81

Bilde nr 32. Fra samme perspektiv som bilde nr 29. Her vises det bevarte malte feltet. Bildet er noe uklart, men det er mulig å skimte den gråblå marmoreringen i det nederste feltet. Fotograf: Bjørg Disington. Norsk Folkemuseum. NF.32186-003.

Malerier og speil

En annen type dekorasjon av rommet som bør nevnes, er bruken av bilder og speil. Også her var Holland et forbilde for norske borgere. Det fantes en mengde malere i Holland på 1600- og 1700-tallet. Deres malerier varierte i kvalitet og pris, noe som la til rette for at både de velstående og også de mindre velstående kunne dekorere hjemmene sine med malerier. Mange malere tok oppdrag på bestilling, og interiørbilder og portretter av familiemedlemmer var vanlig.²³⁶

Mange velstående nordmenn kjøpte malerier fra utlandet, og enkelte bygget seg opp en omfattende samling. Grafikk som kobberstikk var rimeligere og dermed vanligere enn malerier i kystbyenes hjem.²³⁷

I skipper Norbergs hjem fantes en samling av flere bilder som ble omtalt som skilderier og noen malerier. Alle Norbergs bilder hang i dagligstuen, mellomkammerset og storstuen. Motivene var forskjellige, men ut fra beskrivelsene i auksjonen var trolig ingen av Norbergs bilder portretter. I dagligstuen fantes 12 "skilderier" med glass og ramme, i tillegg til fire mindre skilderier. Muligens kan disse ha vært kobberstikk. I storstuen var det totalt 19 bilder på veggene, hvor fire omtales som skilderier og resten var malerier. Maleriene er interessante her med tanke på motivene. Fire av disse var malt på gips og forestilte Skottland,

²³⁶ Rybczynski, *Hemmet*, 85-86

²³⁷ Hopstock, "Livet i byene", 63

Irland, England og Wales. Fire andre forestilte Amerika, Asia, Afrika og Europa.²³⁸ Denne type bilde kan ha vært en blanding av kart og maleri. Til sammen forteller de om en sterk orientering mot utlandet. Bildenes plassering i husets representasjonsrom var nok heller ikke tilfeldig, noe jeg vil komme tilbake til senere. I tillegg til disse, besto Norbergs bildesamling i storstuen av fem mindre malerier som forestilte tro, håp, kjærlighet, krig og fred og to mindre som skulle forestille huslig lyksalighet. Disse kan ha vært en form for interiørbilder. I storstuen hang også det som omtales som fire skilderier av slaget ved admiral Nielsen.²³⁹

Denne admiral Nielsen finner jeg ikke opplysninger om, men det er en mulighet for at her menes admiral Nelson som mistet livet i slaget ved Trafalgar i 1805, under Napoleonskrigen. Om dette er riktig var disse relativt nyanskaffede malerier ved auksjonen i 1810. Disse forteller da også om både

orientering mot utlandet, samt at husets beboere var oppdatert om de store hendelsene som foregikk i Europa.

I tillegg til bilder var også speil en type dekorasjon av hjemmet. Speilet var i stor grad en dekorasjon mer enn en praktisk gjenstand for å se seg selv i. Speilet som møbel var derfor viktig i et hvert borgerlig hjem for utformingen av rommet. Speilet ble bevisst brukt for å øke romfølelsen og for å gi et inntrykk av storslagenhet ved sine refleksvirkninger.²⁴⁰ Speil plassert sammen med lys som reflekterte i speilet, var en sentral del av interiøret i en selskapsstue. Samtidig kan speilene studeres i lys av Norbert Elias syn på siviliseringsprosessen. En del av denne prosessen var en stadig økende observasjon av andres og egen atferd, samtidig som en måtte tenke på at andre observerte ens egen atferd. Dette skapte et nytt forhold mellom mennesker. Kunnskapen om at andre kunne observere om man hadde riktig atferd, var med på regulere hvordan man oppførte seg sammen med andre.²⁴¹ Kari Telste skriver at speil kunne ha en disiplinerende funksjon ved at det ved hjelp av speilet var mulig å se seg selv og andre i rommet. Dette skapte en bevissthet om at man stadig ble

Bilde nr 33. Et maleri som skal forestille slaget ved admiral Nelson. Kanskje var det noe lignende som hang i storstuen?

²³⁸ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

²³⁹ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

²⁴⁰ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 53

²⁴¹ Elias, *The civilizing process*, 67

observert av andre.²⁴² Dette kan da også ha økt bevisstheten rundt en selv, nettopp fordi en så seg selv under samspill med andre. Samtidig kan bruk av speil også ha vært med på den

økende individualiseringen ved det ble stadig lettere å se seg selv i speilet. Å se sitt eget speilbilde kan ha medvirket til hvordan man så på seg selv som individ.

Bilde nr 34. Speil i forgyldt ramme, Nøttetrener på furu. Trolig England 1760. Fra Øyestad ved Arendal. Norsk Folkemuseum. NF.1911-0424.

I Norbergs hjem fantes det speil i flere rom. Enkelte av disse befant seg på kammersene hvor familien sov, slik at disse trolig har fungert som speil til å se seg i. Både i dagligstuen, mellomkammerset og i storstuen fantes det speil. Speilet som hang i storstuen skrives inn i auksjonen rett etter det tidligere nevnte konsollbordet, noe som kan bety at speilet var plassert over dette. Disse speilene har trolig fungert mer som dekorasjon. Siden alle de tre rommene i første etasje hadde speil, kan dette bety at speil opplevdes som en sentral del av dekorasjonen i et rom. Felles for speilene på soverommene og i stuene nede var at de alle hadde dekorerte rammer. Enkelte var av mahogni eller valnøtt, og flere

var forgyldt. I salen skulle det i følge testamentet fra 1807 befinne seg et speil av mahogni med forgyldt ramme. Dette ble ikke skrevet i skiftet eller i auksjonen og har da trolig blitt fjernet av en arving eller solgt i tidsrommet mellom testamentet og dødsfallet. Speilet i salen ble omtalt sammen med et bord, og trolig var dette et konsollbord. Det eneste speilet i salen ved auksjonstidspunktet var et speil som beskrives som ødelagt og i brun ramme.²⁴³

Til sammen var det flere elementer

i kaptein Norbergs hus som var med på å skape et hjem preget av både estetisk komfort og mer generell komfort. Både ovner, møbler og dekorasjon av rommene bidro til å skape et tidsriktig hjem, som fulgte med i endringene i borgerskapets hus på Sørlandet. Det er også mulig å se hvordan ønsket om komfort la føringer for forbruket ved at store, dyre ovner, nye

Bilde nr 35. En av stuene i Chrystiegården på Norsk Folkemuseum. Stuen er innredet med lys tapet, og lys, malt brystpanel. Legg merke til konsollbordet med tilhørende speil, og portrettmalerier. Fotograf: Anne-Lise Reinsfelt, 2007. Norsk Folkemuseum. NF.21255-013

²⁴² Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 324-325

²⁴³ Auksjonsprotokoll 11, SAK, 405a

typer møbler og mengder med bilder og speil ble kjøpt inn for å gjøre livet mer behagelig og tilfredsstillende på flere måter.

Kapittel 3: Forbrukskultur

Mens 1600-tallets forbruk av varer var svært beskjedent, også hos overklassen, skjedde det en endring på 1700-tallet. Særlig i siste del av århundret var det en stor vekst i forbruket blant alle lag av befolkningen, ikke minst i borgerskapet. Finn-Einar Eliassen mener at det skjedde en endring i mentalitet fra 1600-tallet til 1700-tallet, hvor verdier som arbeidsomhet og sparsommelighet ble erstattet med livsnytelse og ekstravaganse.²⁴⁴ De tidligere nevnte faktorene som fokus på individet og komfort i hjemmet spilte også en rolle i det økte forbruket. Med disse endringene økte etterspørselen etter nye typer varer. At varene var stadig mer tilgjengelige var også sentralt for at hjemmene ble fylt med flere ting.

Den "industriøse revolusjon" og etterspørsel

I studier av forbruk har det vært vanlig å fokusere på den industrielle revolusjon som begynnelsen på forbrukskulturen som utviklet seg til slik den er i dag. Den industrielle revolusjon var viktig for endringen av hvordan varer blir produsert. Den førte til en masseproduksjon som også reduserte prisen på varen og dermed økte tilgjengeligheten. Men dette skjedde ikke over natten. Jan de Vries mener at ved å studere endringer i forbruk på 1700-tallet, er det mulig å belyse hvilke prosesser som la til rette for den industrielle revolusjonen, som skjedde fra begynnelsen av 1800-tallet.²⁴⁵ Hans tanker kan brukes for å belyse mitt materiale.

De Vries bruker begrepet "den industriøse revolusjon" for å forklare endringene som skjedde gjennom 1700-tallet. Begrepet henspiller til den industrielle revolusjon og kan bety arbeidsom eller flittig. De Vries begrep skal forklare en omfordeling i arbeidskraft som gjorde at husholdningene kunne produsere på en annerledes måte. Han mener at bakgrunnen for den industriøse revolusjon var en rekke valg som ble gjort innad i husholdningen. Det var de små valg som førte til en større endring over tid. Husholdningene gikk gradvis over til økt produksjon av varer beregnet på et marked, utenfor sin egen husholdning. Med dette ble ressurser som tid og arbeidskraft omfordelt slik at husholdningene ikke lenger bare produserte for selvforsyning. I en husholdning hvor det ble produsert for eget forbruk var det en tett sammenheng mellom hva som ble produsert og hva som skulle konsumeres innad i

²⁴⁴ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 229

²⁴⁵ Jan De Vries, "Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe", i *Consumption and the World of Goods*, red. av John Brewer og Roy Porter, 85-132, (London: Routledge, 1994), 107; De Vries, *The industrious revolution*, 6, 122

husholdningen. Ved å produsere for et marked var det ikke lenger husholdningen som bestemte hva som skulle produseres, siden de ikke selv skulle forbruke varen.²⁴⁶

En økt orientering mot et marked var ikke bare et resultat av at det fantes nye muligheter i markedet. Det hang også sammen med at husholdningen ønsket varer fra markedet. Den industriøse revolusjon skilles fra den industrielle ved at den industriøse revolusjon var basert på etterspørsel, mens den industrielle var basert på forsyning. De Vries mener da at etterspørselen etter varer fra markedet var sentral i utviklingen mot økt produksjon. Husholdningene ønsket varer fra markedet og omfordelte sine ressurser for å få midler til å handle for.²⁴⁷ At det fantes et marked og en etterspørsel etter varer fra markedet var viktig i utviklingen mot et forbrukssamfunn.²⁴⁸ Denne etterspørselen kan knyttes opp mot endringene i hjemmet og ønsket om et mer komfortabelt hjem. Det er også en sammenheng mellom varer fra markedet og ønsket om å heve husholdningens sosiale status.²⁴⁹ Dette kommer jeg tilbake til senere.

Forbruksvarer

En viktig endring i produksjonen på 1700-tallet var at det skjedde en stadig økning i produksjon av *forbruksvarer*. Begrepet forbruksvarer brukes gjerne om en type vare som har kort levetid, og som må erstattes etter en stund. Dette skiller seg fra tidligere produksjon hvor det var ønskelig at varen var mest mulig holdbar over lengre tid. For å kunne produsere varer hurtig og kostnadseffektivt, var det stadig oftere mer eller mindre ufaglærte som utførte produksjonen. Varer begynte å bli masseproduserte, fremfor enkeltvis på bestilling. Den sakte kvalitetsproduksjonen utført av en håndverker, måtte vike for rask produksjon, med mindre vekt på kvalitet og holdbarhet.²⁵⁰ Det er særlig England i europeisk sammenheng som kan snakke om en slik tidlig masseproduksjon. Dette var riktignok ikke en masseproduksjon på samme nivå som den enorme produksjonen under den industrielle revolusjon på 1800-tallet.

Den nye, kostnadseffektive arbeidsmetoden førte også til at varene ble rimeligere og dermed tilgjengelig for langt flere mennesker. Flere kunne følge med på skiftende moter og bytte ut ting som ikke lenger var moteriktige. Ved å stadig kjøpe nye varer skapte dette en videre vekst i økonomien, siden det hele tiden var en etterspørsel etter nye varer. Den nye produksjonen påvirket også motene, ved at den store tilgangen på varer førte til at motene

²⁴⁶ De Vries, "Between purchasing power and the world of goods", 108

²⁴⁷ De Vries, "Between purchasing power and the world of goods", 108

²⁴⁸ Berg, "In pursuit of luxury", 91

²⁴⁹ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 15

²⁵⁰ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 167

endret seg i et raskere tempo.²⁵¹ De kostbare, varige gjenstandene i hjemmet ble byttet med varer som var kortvarige og mer følsomme for skiftende moter.²⁵²

At varene var mindre holdbare var ikke alltid på grunn av dårligere kvalitet. Mange av 1700-tallets nye forbruksvarer kunne være av god kvalitet, men de var kortvarige på grunn av materialet de var laget av. Jan de Vries bruker begrepet "breakability". Med dette menes at gjenstandenes evne til å gå i stykker økte som følge av den nye produksjonen, samt endringen i materialbruk. Gjenstander som tidligere var laget av tre eller tinn, ble byttet med gjenstander av porselen, glass og steintøy.²⁵³ De nye materialene var alle materialer som lett blir ødelagte, samtidig som de ikke kan brukes på nytt når de går i stykker. Til forskjell fra gjenstander laget av metaller, er det ikke mulig å smelte om steintøy slik at materialet kan brukes flere ganger. Den kan heller ikke formes om, eller brukes som brensel slik som gjenstander av tre. Dermed begrenses også gjenstanden, ved at den bare har én funksjon og ikke kan resirkuleres til å få ny funksjon.²⁵⁴

Bilde nr 36. Et dukkeservise av steintøy med et knust lokk. Fra Risør i Aust-Agder. Norsk Folkemuseum. NF. 1958-0177AB.

I Norge begynte den mer storstilte produksjonen av forbruksvarer noe senere enn i de store europeiske landene. Men samtidig fant de masseproduserte varene veien til Norge fra utlandet gjennom sjøfarten. Importen av varer til Norge kan deles i to grupper. Den ene var råvarer som skulle brukes videre til foredling og produksjon, den andre var ferdige forbruksvarer. Importen av ferdige varer fra utlandet økte gjennom 1700-tallet. Sverre Steens studier av tollregnskaper for Kristiansand fra siste del av 1700-tallet viser at en overveiende stor andel av de importerte varene var forbruksvarer, mens en langt mindre del var råvarer.²⁵⁵

I skipper Norbergs hjem fantes det en rekke gjenstander som kan betegnes som forbruksvarer. Særlig de mer skjøre gjenstandene, som ikke var resirkulerbare, fantes i store mengder. Jeg har allerede nevnt at han eide mange typer glass. I tillegg eide Norberg en stor samling av steintøy og porselen. For eksempel hadde han nattpotter i steintøy. I auksjonen nevnes få gjenstander av tre, bortsett fra møblene. Flere av disse var mindre ting av mahogni

²⁵¹ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 167-168, 196-197

²⁵² De Vries, *The industrious revolution*, 130

²⁵³ De Vries, *The industrious revolution*, 130

²⁵⁴ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 203

²⁵⁵ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 336-337

som en kikkert og en klesbørste.²⁵⁶ Disse var ikke nødvendigvis like skjøre som gjenstander av glass og steintøy, men har allikevel liten resirkuleringsevne.

Importerte møbler

Møbler var blant de større forbruksvarene som ble importert i store mengder fra utlandet. Møbler var og er en iøynefallende del av hjeminnredningen og også viktige for det nye komfortable hjemmet, som jeg har vist. I Kristiansand viser tollregnskapene en økning i antall møbler som kom fra utlandet fra midten av 1700-tallet.²⁵⁷ I Arendals tollregnskaper føres det opp noen møbler, som skatoll i mahogni, speiler og en rekke stoler.²⁵⁸ Som nevnt ble ikke alle personlige kjøp fortollet. Enkelte samtidige beretninger kan fortelle om langt større import enn tollistene viser. For eksempel påpekte Pehr Kalm den omfattende handelen med utenlandske varer i området.²⁵⁹

Det var en betydelig import av møbler fra Holland i en periode, noe som er påvist ut fra skifter, samt det store antallet hollandske møbler som er bevart i dag.²⁶⁰ I tillegg la den sterke kontakten med England ved slutten av 1700-tallet, til rette for en stor import av engelske varer til Norge. De engelske møblene ble en viktig del av borgerskapets hjem, med en storstilt import av møbler til Sørlandet.²⁶¹ Samtidig kunne de importerte møblene allerede være umoderne i engelske øyne da de ble kjøpt av norske kunder. Da et sett chippendalemøbler ble kjøpt inn til Stavanger i 1783, hadde denne type møbler allerede gått av moten i de finere kretser i London. Dette er en indikasjon på at Norge fikk nye trender og impulser noe senere enn sentrale deler av Europa.²⁶² Britiske forskere har vist at britiskproduserte møbler kan deles i to grupper etter 1750. Det ble da en stadig større forskjell mellom møbler som ble laget for aristokratiet og de mer masseproduserte møblene som ble produsert for borgerskapet. Nettopp disse siste møblene ble importert til Norge. De virkelig flotte stykkene engelsk møbelkunst fant neppe veien til Norge. Dette kan fortelle at norske

Bilde nr 37. Et spillebord i mahogni og eik, importert fra England, ca 1750. Fra Jarlsberg. Fotograf: Anne-Lise Reinsfeldt. Norsk Folkemuseum. NF.1936-0059.

²⁵⁶ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

²⁵⁷ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 336

²⁵⁸ Inngående tollbok 1766, Tollregnskap Arendal, Generaltollkammeret, RA

²⁵⁹ Kalm, Pehr Kalms resa til Norra Amerika, 64; Hopstock, "Livet i byene", 65

²⁶⁰ Røgeberg, "Holland og Norge", 65

²⁶¹ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 141

²⁶² *Nordsjøkulturen*, 33; Hamran, *I Sørlandshuset*, 57

kjøpere ikke gikk til de beste når de skulle handle møbler til innredning av sine hjem.²⁶³ Dette kan være fordi det masseproduserte var mer tilgjengelig og billig, samtidig som slike møbler ikke nødvendigvis skilte seg så mye fra de mye dyrere møblene.

Finn-Einar Eliassen skriver at interiøret i en skippers hus var avhengig av velstanden til de ulike skipperne. De fleste skipperne tilhørte et mellomsjikt i borgerskapet, slik som skipper Norberg. Noen få skipper var en del av høyborgerskapet. Derfor fantes det ikke en typisk innredning for skipperne som gruppe. Det var allikevel en påfallende større mengde gjenstander fra utlandet i skippernes hjem enn i andre hjem. Ofte var det møbler som hollandske skap eller engelske skatoller og tebord, eller gjenstander som porselen og veggdekorasjoner i form av kart eller bilder fra fremmede steder. Eliassen skriver videre at utenlandske gjenstander også fantes hos andre, men da gjerne som enkeltgjenstander. Skipperne hadde ofte hele interiører preget av utenlandsk stil.²⁶⁴

Møblene i skipper Norbergs hjem var mest sannsynlig en blanding av norskproduserte og importerte. Dette var svært vanlig i skipperhusene langs Sørlandskysten. I auksjonen etter Norberg nevnes det ikke hvor møblene kom fra. I noen tilfeller fra andre skifter kunne et møbelstykke beskrives som "et engelsk tebord". I Norbergs auksjon finner jeg ingen slike betegnelser, men enkelte små gjenstander skal ha kommet fra England. Blant annet omtales enkelte deler av Norbergs sølv som engelsk, og noe av hans lintøy som putevar og laken, skal ha vært engelske.²⁶⁵ Om opprinnelsen var verdt å nevne ved oppføringen av Norbergs lintøy, er det sannsynlig at denne ville blitt nevnt for møbler, om denne var kjent. Det er ikke mulig å utelukke at Norberg eide utenlandske møbler, men dette var trolig ikke kjent for dem som skrev auksjonsprotokollen. Slik det fremgår av auksjonen var trolig en del av Norbergs møbler produsert i nærområdet. Denne type møbler var kan allikevel ha vært utenlandske i formspråket, siden de lokale håndverkerne var sterkt påvirket av impulser og moter fra utlandet.

Utenlandske forbilder og hjemliggjøring

Jan de Vries skriver med utgangspunkt i Holland, at den eneste måten håndverkskunnskaper kunne bli overført fra område til område på en fullstendig måte, var gjennom at håndverkere flyttet på seg. På samme tid ble også inspirasjon og kunnskap fra eget område knyttet sammen med det håndverkere tok med seg. På denne måten kunne det importerte og det lokale virke

²⁶³ *Nordsjøkulturen*, 36

²⁶⁴ Eliassen, *Mandal bys historie*, 498

²⁶⁵ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

sammen og skape noe helt nytt, med egne hollandske kjennetegn.²⁶⁶ Dette kan også betegnes med Christian Norberg-Schultz' begrep, hjemliggjøring.²⁶⁷

Bilde nr 38. Skatoll i eik og valnøtt, usikkert om det er produsert i Norge eller i England, ca 1710-1740. Står i dag i storstuen fra Strømmen. Opprinnelig fra Skien. Norsk Folkemuseum. NF.1907-0517.

I Norge var de mange importerte møblene gjenstand for inspirasjon for norske møbelsnekkere, men dette ble blandet med den lokale kunnskapen og smak. Det var spesielt hvilke materialer som var tilgjengelige for de norske håndverkerne, som påvirket hvordan de nye impulsene ble hjemliggjort.²⁶⁸ Det ble brukt noe utenlandsk trevirke i den norske møbelproduksjonen, men om dette ikke var tilgjengelig var det norske tresorter som ble valgt, og ble gjerne behandlet for å se ut som edlere tresorter.²⁶⁹ Det er mulig å si at det oppstod en egen norsk stil på norsk håndverk, ved at importerte produkter ble hjemliggjort.

Norske håndverkere var en del av et større kunnskapsnettverk ved at de var organisert i laug og reiste til andre land som en del av svennetiden, hvor de skulle lære seg faget.²⁷⁰ Gjennom disse reisene fikk de innblikk i hvordan håndverket ble praktisert og fikk se nye moter. Dette betydde ikke automatisk at den stil og mote håndverkere hadde sett i utlandet ble introdusert i Norge når de kom hjem. Håndverkerne var avhengige av oppdragsgiverens smak og ønsker, og det var kjøperen som var avgjørende for tilvirking av nye møbler.²⁷¹ Det var derfor ikke slik at norske kjøpere blindt mottok nye impulser som håndverkerne hadde med seg. Det skjedde også at utenlandske håndverkere kom til kystbyene i Norge. Disse tok med seg moten fra der de kom fra.²⁷² Begge disse faktorene bidro til at norske håndverkere holdt seg noenlunde oppdatert på fagenes utvikling og moter fra kontinentet.²⁷³ Likevel var det ikke alle håndverkere som reiste utenlands, og mange kan ha lært fra lokale læremestere eller i

²⁶⁶ Jan De Vries, "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 41-56, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 52

²⁶⁷ Norberg-Schultz, *Nattlandene*, 6

²⁶⁸ Norberg-Schultz, *Nattlandene*, 7

²⁶⁹ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 26-27

²⁷⁰ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 101

²⁷¹ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 9

²⁷² Røgeberg, "Holland og Norge", 65

²⁷³ Munksgaard, "Impulser", 7

andre nærliggende byer.²⁷⁴ På den andre siden kan de lokale læremesterne ha lært sine teknikker og stiler fra utlandet.

De utenlandske forbildene var svært viktige for sørlandskystens møbelsnekkere. Det var spesielt det hollandske og det engelske som preget de lokalproduserte møblene på 1700-tallet.²⁷⁵ Den engelske møbelkunsten ble særlig viktig fra midten av 1700-tallet, med en stadig tettere kontakt med England. Valnøtt- og mahognimøbler, nye møbeltyper som kommode, skatoll, vingebord, vippebord, nattbord, spillebord, toalettbord og ørelappstolen kom til Norge gjennom engelske forbilder.²⁷⁶ Det utviklet seg en ny retning innen den engelske møbelproduksjon, med den nevnte produsenten Chippendale i spissen. Chippendales møbler ble populære i Norge, og deres mønsterbok ble en viktig inspirasjonskilde for møblene tilvirket i Norge.²⁷⁷ Den engelske produsenten bidro også til at det ble vanligere å bruke edle tresorter i møbelproduksjon. På denne tiden var det materialet og ikke arbeidet som bestemte prisen på et ferdig produkt.²⁷⁸ Norske håndverkere kunne lage chippendaleinspirerte møbler av norske tresorter, noe som gjorde dem rimelige og tilgjengelig for mange.

Den norske rokokkoen var ikke like overdådig som den franske eller den engelske. Både i kvalitet, bruk av materialer og i utforming regnes norske møbler som underlegne i forhold til møbler fra de overnevnte land. Dette kan henge sammen med Norges mangel på adel, som ville hatt mulighet til å bestille store og flotte møbelstykker. Den norske handelseliten, embetsmenn og deler av borgerskapet hadde midler til å skaffe seg flotte møbler, men disse kunne aldri måle seg med den europeiske adelen.²⁷⁹

Det fantes mange håndverkere i arendalsområdet gjennom 1700-tallet. En av Arendals dyktigste håndverkere ved slutten av 1700-tallet var Ole Nielsen Weyerholt. I tillegg til andre typer oppdrag laget han også møbler for salg og til eget behov. Hans arbeider er blitt omtalt

Bilde nr 39. Speil, trolig utført av Ole Nielsen Weyerholt (1718-1792), rundt 1735 - 1750. Fra Aust-Agder. Speilet skal ha blitt laget etter engelske forbilder og omtales som chippendale av type. Laget av bjørk og furu, men er malt brunt med gull. Under det brune sees forgylling, under denne en rødmalning, som trolig er den opprinnelige. AAKs. AAM.00663

²⁷⁴ Eliassen, *Mandal bys historie*, 438

²⁷⁵ Hamran, "Weyerholts møbelkunst", 53, 56

²⁷⁶ Hamran, *I Sørlandshuset*, 55-56

²⁷⁷ *Nordsjøkulturen*, 32, Gjerdi, *Møbler i Norge*, 25

²⁷⁸ Dena Goodman, "Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk in Eighteenth Century France", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 71-88, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 80

²⁷⁹ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 121-122

som "arendalsrokokko".²⁸⁰ At hans møbler blir omtalt som en egen versjon av rokokko viser også hvordan enkelte lokale håndverkeres ferdigheter og tilgang på materiale kunne blandes med stilarter fra utlandet, og danne noe eget. Denne type møbler skilte seg ikke nødvendigvis stort fra det som blir kalt norsk rokokko, men har kanskje små kjennetegn som er nok til å klassifiseres som en egen stil.

Som nevnt er det vanskelig å si hvor Norbergs gjenstander var laget. Det er lite beskrivelse av møbler og andre gjenstander i auksjonen. Ofte ble norske møbler laget av bjørk, furu eller ask, noe sjeldnere av valnøtt eller mahogni.²⁸¹ Nettopp det at en del av møblene beskrives som furumøbler forteller at de trolig var laget i Norge. Det er lite sannsynlig at vanlige furumøbler ble importert fra utlandet. Kapteinen eide også en del møbler av mahogni. På 1700-tallet økte importen av edle og fremmede tresorter, sannsynligvis beregnet på møbelproduksjon.²⁸² Møbler av mahogni var derfor ikke nødvendigvis importert fra utlandet. Allikevel forteller møblene noe om opprinnelse, da mange var relativt nye møbeltyper. Blant annet eide Norberg to "vaskevannsbord" med bolle og fat og med tilhørende stol, et låsbart skatoll med fire skuffer, samt et nattbord med speil og skuffer som, alt i mahogni. I tillegg hadde han et skatoll og en kommode, også kalt dragkiste, av eik. Alle disse var nye møbeltyper som hadde utenlandsk opprinnelse. Enkelte av møbelstykkene står oppført som brunmalte. Dette kan bety at de er malt med vanlig brun maling, men det er også mulig at malingen skulle imitere edlere tresorter. For eksempel ble et speil i storstuen omtalt som i "brun ramme forgyldt". Et slagbord i dagligstuen er også omtalt som "furrubord brunmalet".²⁸³

Det er ikke mulig å si noe om det nøyaktige utseende på møblene hjemme hos skipper Norberg. Noe kan ha fulgt med huset, men mesteparten av møblene var trolig kjøpt etter at Norberg overtok huset etter sin far. Selv om mange av møblene ble kjøpt inn i perioden fra 1780 til 1805, er det ikke sikkert at møblene ble laget i denne perioden. Norberg kan for eksempel ha kjøpt eldre typer møbler på auksjoner i nærområdet. Selv om rokokkoen fremdeles var en aktuell stil i Norge, kunne flere stiler flyte over i hverandre, og det fantes som sagt lokale stilvarianter.²⁸⁴ Det tok også gjerne lenger tid før nye moter kom til Norge, siden landet fremdeles var en utkant i Europa ved slutten av 1700-tallet. Denne forsinkelsen førte til at det som fantes i de norske hjem kanskje ikke lenger var på moten i de store landene

²⁸⁰ Dannevig, *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*, 38

²⁸¹ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 25

²⁸² Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 336

²⁸³ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

²⁸⁴ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 11

i Europa. I tillegg ble møblene tatt vare på også etter at de var gått av moten. Inventaret til hus ble anskaffet over lengre tid og det opprinnelige ble supplert og fornyet etter tidens mote.²⁸⁵ Til sammen er det mange faktorer som bidrar til at det er vanskelig å si noe konkret om hvordan Norbergs møbler kunne ha sett ut.

Tilgjengelighet

Å ha tilgang til markedet og tilgang til varer var viktige faktorer i utviklingen mot et forbrukssamfunn.²⁸⁶ Pengeøkonomi var avgjørende for om husholdningene kunne ta del i markedet. Det var folk som hadde penger til overs til å bruke på varer utenom det nødvendige, som kjøpte varer. Kystbefolkningen i Norge på 1700-tallet hadde nettopp dette. De hadde ikke nødvendigvis bedre økonomi enn de som bodde i innlandet, men deres økonomi var i større grad markedsrettet. At de også hadde tett kontakt med utlandet var viktig for at nye varer fra utlandet lettere fant veien til hjemmene langs kysten.²⁸⁷ Ved slutten av 1700-tallet var det i tillegg stabile tider, og mange hadde en mer forutsigbar økonomi enn tidligere.²⁸⁸

Kystbyer som Arendal, som tjente gode penger på trelasthandel og skipsfart, var tidlige ute i forbruk av nye varer. Og med de nye handelsprivilegiene i 1723 ble det full sving i byens handel. Krambodene i byene kunne ha mange spennende varer til salgs, enkelte med mer utvalg enn andre.²⁸⁹ Flere gjestgiverier kunne også ha handelsprivilegier. Disse hadde riktignok forbud mot å handle direkte med utlandet, og måtte gå gjennom en kjøpmann i byen.²⁹⁰ I tillegg var det muligheter for å få kjøpt varer direkte i utlandet. De mange skutene som dro med trelast fra Norge kunne ha med seg en rekke varer hjem, både for enkeltpersoner og for kjøpmenn. Det var en fordel å fylle båten på vei tilbake, og på denne måten ble mye importert til Arendal.²⁹¹ Samtidig var det mange av disse trelastskipene som kom tilbake i ballast, bare med noen få varer. Derfor var trolig eksporten større enn importen.²⁹² De utenlandske skipene hadde også med seg varer som ble solgt i kystbyene. Blant annet skal det ha vært vanlig for hollendere å betale to tredjedeler av summen for det de kjøpte i Norge, med varer som klær, stoff, kolonialvarer og møbler fra Holland.²⁹³

²⁸⁵ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 10, 79-80

²⁸⁶ Berg, "In pursuit of luxury", 91

²⁸⁷ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 122

²⁸⁸ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 195

²⁸⁹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 321

²⁹⁰ Bull, "Handelshistorie som bindeledd mellom det lokale og verden utenfor", 286

²⁹¹ *Nordsjøkulturen*, 18; Molden, *Seilskutebyen Arendal*, 14

²⁹² Dannevig, *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*, 33

²⁹³ Røgeberg, "Holland og Norge", 65

For befolkningen i arendalsområdet var de utenlandskproduserte varene lett tilgjengelig. Endringene i kystbefolkningens hjem som jeg beskrev tidligere, var sentrale for at etterspørselen etter varer økte. I tillegg økte stadig den delen av samfunnet langs kysten hvor det fantes stor kjøpekraft. Med et voksende kjøpekraftig borgerskap i Arendal, ble deler av bybefolkningen en del av et forbrukersamfunn svært tidlig. Det er verdt å nevne at borgerskapet var viktig med tanke på økende forbruk, men at mesteparten av overskuddet fra de gode tidene i Arendal kom på relativt få hender.²⁹⁴ Det var særlig hos handelsborgere den store velstanden var å finne.²⁹⁵ Men som skipper Norbergs gjenstander viser, var det også rom for at skipperborgere kunne skaffe seg mange nye forbruksvarer.

Flere ting i hjemmet

Til sammen førte økt produksjon, økt tilgjengelighet, økte midler å kjøpe for og økt etterspørsel til en stadig større ansamling av ting i hjemmene. Som vist i kapittel 1 var det stadig flere typer gjenstander og flere av hver gjenstand. Det var en generell tendens på 1700-tallet at flere fikk mulighet til å skaffe seg flere ting, og de nye typer gjenstander ble tilgjengelige for en større kundekrets. Som jeg har vært inne på var det også et behov for å skaffe seg flere ting for å skape et komfortabelt og differensiert hjem.²⁹⁶ Samtidig er ikke dette et reelt *behov*, men heller et følt behov.

Mens 1600-tallets overklassehjem var sparsommelig møblert, var 1700-tallets hjem i større grad preget av forbruk.²⁹⁷ Det var særlig borgerskapet i byene som bygget seg opp store samlinger av gjenstander. Dette var begynnelsen på en ny type forbrukskultur.

Sammenligning av skifter er en god måte å vise hvordan denne utviklingen foregikk. I sin avhandling sammenligner Lars Roede tre skifter fra en velstående familie i Christiania, gjennom 1700-tallet. Allerede det første skiftet i 1704 viser at det var mange gjenstander i hjemmet. På få år, frem til et skifte i 1756, skjedde det en endring. Dette skiftet forteller om en langt større gjenstandsmengde. Mange av de nye tingene i skiftet peker mot økt vekt på komfort. Det fantes blant annet langt flere møbler og en mengde serveringsgjenstander for kaffe og te. Disse var en ny kategori som ikke nevnes i det første skiftet. Gjenstandsmengden økte ytterligere frem mot neste skifte i 1787, som blant annet inneholder en stor mengde møbler.²⁹⁸

²⁹⁴ Austarheim, "Kysten som impulscenter", 58

²⁹⁵ Eliassen, *Mandal bys historie*, 422-423

²⁹⁶ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 127

²⁹⁷ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 229

²⁹⁸ Roede, "The Bourgeois Bookbinders Abode", 46-47

På Sørlandet hadde de aller mest velstående en stor mengde gjenstander allerede ved begynnelsen av 1700-tallet, og en videre økning i antallet ting skjedde gjennom århundret.²⁹⁹ Særlig hos borgerskapet i de store sjøfartsbyene var det en tydelig økning både i gjenstandsmengde, og i mange nye typer gjenstander fra utlandet. Frithjof Foss skriver at skiftet etter den nevnte Karen Reesen i Arendal, forteller om en stor forandring fra hun giftet seg i 1716, til hennes død i 1740. Han skriver at det i løpet av hennes levetid ble vanlig å innføre mengder med kostbart innbo fra England og Holland.³⁰⁰

Auksjonen etter skipper Norberg forteller om en stor gjenstandsmengde i Strømmenhuset. Til sammen er det 602 ulike poster i auksjonen, hvor flere av disse består av ting i sett. Medregnet det som befant seg på loftet, i kjelleren og i uthusene, må han ha eid flere tusen ting. Som andre skippere hadde Norberg mulighet for å ta med seg utenlandske varer hjem til eget bruk, via sine reiser til blant annet England. Tollistene viser at skipet førte med seg både varer til andre, som for rederen Johan Collett Dedekam og andre fra Dedekamfamilien, samt en rekke andre mindre og større kjøpmenn i Arendal. Varene han hadde med seg for andre var stort sett vanlige matvarer eller stoffer. I 1790 hadde han med seg flere typer krydder til en Peder Thomassen, blant annet kanel, kardemomme, muskatnøtter og ingefær.³⁰¹

Norberg hadde også med seg varer som ble oppført som hans egne. Ingen av varene han fraktet hjem til Arendal, er relevante i denne sammenhengen. For eksempel hadde han med seg mat som hvetemel og hvetekaker, ost, epler og frø. Flere ganger hadde Norberg også med seg det som omtales som "blaar" som var strier av lin eller hamp.³⁰² Ingenting av dette var dyre eller spesielle varer. Det er som nevnt tidligere, mulig at tollboken ikke forteller alt, og at en del av Norbergs last ikke ble fortollet. At enkelte varer ble fortollet forteller allikevel at ikke hele lasten ble forbisett av tollerne. Det er også mulig at Norberg rett og slett ikke kjøpte stort varer i utlandet, men heller kjøpte det han trengte i Arendal.

I tillegg til byens kramboder og andre salgssteder, var auksjoner et aktuelt sted å kjøpe nytt innbo.³⁰³ Den store mengden kjøpere ved Norbergs auksjon, i tillegg til at det sikkert var flere til stede for underholdningen, forteller også om hvor populære slike auksjoner var. Mange av kjøperne ved Norbergs auksjon var store navn i Arendal, som enkelte fra Dedekamfamilien, Juellfamilien og flere navn jeg har kommet over i tollbøkene, både redere,

²⁹⁹ Fløystad, *1641-1723*, 301

³⁰⁰ Foss, *Arendal byes historie*, 395

³⁰¹ Inngående tollbok, Arendal, fra 1784-1805, Generaltollkammeret, RA

³⁰² Inngående tollbok, Arendal, fra 1784-1805, Generaltollkammeret, RA

³⁰³ Vigeland, "Sjøfart og Skipsbygging", 106

kjøpmenn og andre skipper. Dette kan fortelle at auksjoner var steder hvor også de velstående kjøpte sitt innbo, kanskje fordi de her fikk en bedre pris enn ved kjøp direkte fra utlandet.

Norberg hadde store muligheter for å skaffe seg mange ting og bli en del av det nye forbrukssamfunnet. Hans yrke som skipper gjorde at hans husholdning var basert på pengeøkonomi. Det lille gårdsbruket på Strømmen kunne ikke forsyne husholdningen utover det mest nødvendige og han var derfor avhengig av å kunne kjøpe varer på markedet, for å dekke det nye behov for forbruksvarer. Hans inntekt som skipper skapte rom for nettopp dette. Nærheten til Arendal by la til rette for innkjøp av varer som var nye og fremmede fra utlandet. I tillegg kunne mange av håndverksproduktene være lokalt laget. Håndverkerne kunne også produsere varer som var like de utenlandske produktene. Norbergs egne reiser til utlandet kan også ha vært en viktig faktor for at nye gjenstander fant veien hjem til Strømmen, selv om de ikke ble kjøpt direkte i utlandet. Gjennom utenlandsreiser hadde han mulighet for å selv se og bruke de nye varene, mange av disse kunne fremdeles være nokså ukjente i hjembyen.

Kapittel 4: Eksotisme og luksus

Den tidligere beskrevne økningen i produksjon og forbruk kan knyttes opp mot et ønske om å kjøpe luksusvarer til hjemmet. I dette kapitlet skal jeg se nærmere på global handel og særlig handelen med varer fra Østen. Disse varene ble gjerne ansett som luksusvarer. Den økte etterspørselen og tilgangen på varer førte til at de norske husholdningene kom nærmere markedet. Import av varer var sentralt i dette, noe som skapte større rom for videre ekspansjon av det globale markedet. Mange av de nye ettertraktede varene hadde sin opprinnelse utenfor Europa, og handel med fremmede nasjoner var avgjørende for å kunne tilfredsstille etterspørselen.

Fascinasjon for Østen

Gjennom 1700-tallet skjedde det en økning i forbruk av såkalte luksusvarer, i Europa. Dette var varer som ble oppfattet som mer eksklusive og mer kostbare. Luksus kan assosieres med

Bilde nr 40. Illustrasjon hentet fra reiseberetningene til hollandske Johan/Johannes Nieuhoff 1618-1672. Nieuhoff er kjent for sine reiseskildringer, hvor den mest kjente ble skrevet etter en lang reise i Kina i 1655-1657. Denne ble oversatt til flere språk, og var en viktig kilde til kunnskap om det kinesiske samfunn for europeerne.

eleganse eller overflod.

Luksusvarer er gjerne varer som er langt utenfor det som er nødvendig i husholdningen. Det økende luksusforbruket ble oppfattet som positivt i samfunnet, noe jeg kommer tilbake til i siste kapittel.

Samtidig var luksusforbruk også sett på som et onde, forbundet med svakhet og det feminine.³⁰⁴

Forbruk ble etter hvert kjønnset som feminint, mens motstykket var produksjon som var maskulint.³⁰⁵

³⁰⁴ Maxine Berg og Elizabeth Eger, "Introduction", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 1-4. (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 2; Maxine Berg og Elizabeth Eger, "The Rise and Fall of Luxury Debates", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 7-27, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 18

³⁰⁵ Goodman, "Furnishing Discourses", 83

Maxine Berg mener at den økende handelen med Østen la opp til et stadig større luksusforbruk i Europa. Om en gjenstand blir sett på som en luksusgjenstand er kulturelt betinget. At Østens varer ble ansett som luksusvarer var ikke naturgitt, men var konstruert i Europa.³⁰⁶ Forbindelsen med det fremmede og eksotiske var med på å definere en gjenstand som en luksusgjenstand. Koblingen mellom Østen og luksus fantes også før 1700-tallet, men skillet ligger i at det som ble oppfattet som orientalsk luksus i Europa på 1600-tallet var en nesten uoppnåelig luksus.³⁰⁷ På 1700-tallet ble luksusvarene fra Østen tilgjengelig for stadig flere mennesker.

Berg skriver at England var et foregangsland i å spre luksusforbruk til resten av Europa, men at det var Holland som var først ute gjennom sin kontroll over handelen med Østen på 1600-tallet. De hollandske skipene tok med seg eksotiske varer, og åpnet europeernes øyne for en annen måte å leve på, som var mer elegant og avansert. Dette var i en tid hvor forbrukerkulturer var i sin spede begynnelse i Europa.³⁰⁸ Holland var blitt et bindeledd mellom Europa og Østen, og ble med dette en viktig kulturformidler. Holland introduserte europeerne for en rekke østlige varer, blant annet te.³⁰⁹ Også Jan de Vries skriver at Holland var først i Europa med en ny type luksusforbruk. De Vries skriver at den hollandske sosiale og økonomiske strukturen la til rette for at det var nettopp den hollandske kulturen som blomstret på 1600-tallet og la føringer for andre land i Europa. Gjennom den hollandske handelen ble luksusgjenstander fra fjern og nær tilgjengelig for mange.³¹⁰ I tillegg var det en økning i midler til å kjøpe denne type varer, gjennom den såkalte industrielle revolusjon, som jeg tidligere har omtalt. De Vries mener at Holland var det første landet hvor luksusvarer var tilgjengelig for flere enn bare de mest velstående. En langt større del av befolkningen hadde mulighet for å velge hva som skulle kjøpes og dermed skape et forbrukersamfunn. Dette førte til at flere lag av borgerskapet hadde en nokså lik materiell kultur, med samme formspråk. Det som varierte, var kvaliteten og prisen på gjenstandene.³¹¹

Både Berg og de Vries mener at luksusforbruk begynte tidligere enn 1700-tallet. De Vries skriver at det er viktig å skille mellom den gamle type luksus i tiden før 1700-tallet og den nye type luksus som oppstod nettopp i dette århundret. Det tidlige luksusforbruket var konservativt ved at det skulle opprettholde samfunnsordenen og kulturen slik den allerede var.

³⁰⁶ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 229

³⁰⁷ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 19

³⁰⁸ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 232

³⁰⁹ Rybczynski, *Hemmet*, 82

³¹⁰ De Vries, "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice", 52

³¹¹ De Vries, "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice", 50, 53

Den fungerte som en måte å sette grenser mellom mennesker. Den nye type luksus var ikke definert av adel og aristokrati, men av det økende borgerskapet i det urbane samfunnet. Denne type luksus integrerte mer enn det skilte. Det var plass til at langt flere kunne ta del i luksusforbruket. I tillegg var den nye type luksus mer rettet mot interiør enn det ytre, på komfort over raffinement.³¹²

Etter hvert som flere kunne ta del i luksusforbruket, økte etterspørselen etter eksotiske varer. Handel mellom Østen og Europa hadde skjedd i lange tider. Den eksisterende handelsforbindelsen med Østen ble viktig for å tilfredsstille markedet. De europeiske ostindiske handelskompanier var sentrale i oppstarten og videreføringen av den vestlige fascinasjon for østlige luksusvarer. Deres markedsføring av varene som eksotiske og assosiasjonene til god smak og stil, var viktig for å skape nye markeder for østlige varer.³¹³ Det skjedde en oppblomstring i handelen med det Berg kaller "semiluksusvarer" fra Østen. Denne type varer lignet en luksusvare, men ble produsert i stort antall. Semiluksusvarer var mer tilgjengelige og langt rimeligere, på bekostning av kvaliteten. Samtidig beholdt varen sin egenskap som luksusvare fordi den fremdeles var eksotisk og fremmed.³¹⁴ Det nye markedet i Europa hadde en enorm etterspørsel og det var særlig land som Kina og Japan som i første omgang hadde mulighet til å dekke den økende europeiske etterspørsel etter Østens varer.³¹⁵ Varene som kom til Europa, var da produsert for et marked, og ikke for egen bruk i opprinnelseslandene.

Berg mener det var lengselen etter det eksotiske som var med på å legge til rette for en økt europeisk produksjon av møbler og andre gjenstander inspirert eller kopiert av det østlige. Selv om varene ble produsert i Europa, beholdt de sin egenskap som eksotisk.³¹⁶ Europas fascinasjon for Østen var med på å skape en ny smak for luksus, mote og nyheter som videre la til rette for en forbrukskultur. Kontakten mellom øst og vest ble en viktig drivkraft i utvikling av forbruk og industrialisering i det vestlige samfunnet.³¹⁷ I tillegg førte denne fascinasjonen for det østlige til en stadig økende handel med Østen, og med dette økende global handel.

³¹² De Vries, "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice", 41, 43, 51

³¹³ Berg, "In pursuit of luxury", 124

³¹⁴ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 234-235

³¹⁵ Berg, "In pursuit of luxury", 125

³¹⁶ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 229

³¹⁷ Berg, "In pursuit of luxury", 86, 99

Kina og kineserier

At nettopp Østen ble viktig for Europa på 1700-tallet vises blant annet gjennom kineserier. Dette begrepet brukes særlig om europeisk materiell kultur som er påvirket av det kinesiske. Kineserier kan utspille seg i arkitektur, hageanlegg, samt dekormaling på keramikk, møbler og tapet. Ofte er det en betegnelse på dekorasjoner med østlige eller kinesiske motiver som landskap, mennesker eller dyr. Det nordiske inntrykket av Kina kom ofte gjennom denne europeiske fremstillingen av den kinesiske kulturen.³¹⁸

Den økende kontakten med Østen og spesielt Kina endret ikke bare den europeiske produksjonen, men også selve den materielle kulturen, ved at nye gjenstander og mønstre ble brakt til europeerne.³¹⁹ De nye, fremmede varene kom fra et sted de fleste europeere visste minimalt om. Dette i seg selv var med på å skape en forestilling om "det eksotiske Kina". Varene ble også representanter for Kinas kultur og var viktig i den generelle opplysningen om Kina, i mangel på annen kunnskap om Kinas historie og tenkesett.³²⁰ For mange var Kina noe eget, ved at det skilte seg fra det orientalske som var forbundet med overflod og sensualitet. Kina derimot, ble forbundet med etikk, harmoni og sedelighet. I opplysningstidens Europa ble Kina et intellektuelt forbilde. Det var en fascinasjon for den østlige dannelse og tekniske kunnskap, samt deres tilpasningsdyktige produksjon.³²¹

Kunsthistorikeren Johanne Huitfeldt peker på rokokkotiden som den store kineseriperioden i Norge og daterer dette til ca 1760-1780.³²² Som nevnt var rokokkoen i stor grad en interiørstil og det kinesiske kom til syne i veggdekorasjoner, lakkarbeider på møbler og dekorasjoner på serviser. Lakkarbeidene

Bilde nr 41. Dragkiste eller kommode med tydelig inspirasjon fra Kina. Dekorert med typiske "kinesiske motiver". Et eksempel på lakkarbeid, med dekorering i gull på svart bunn. Norsk Folkemuseum. NF.1926-0001AB.

³¹⁸ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 32

³¹⁹ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 229, Brook, *Vermeer's hat*, 74

³²⁰ Shelagh Vainker, "Luxuries or Not? Consumption of Silk and Porcelain in Eighteenth-Century China", i *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 207-218, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 207

³²¹ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 229; Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 19

³²² Huitfeldt, *Tekanner*, 37

var opprinnelig fra Østen og ble populære i engelsk og hollandsk møbelkunst, senere også i Norge. Bruken av lakkarbeider gjorde også at kineseriene påvirket materialvalg.³²³

Det var særlig kontakten med England som førte kineseriene til Norge. England var ledende i Europa med tanke på handel med Kina ved slutten av 1700-tallet. Den engelske materielle kulturen var influert av det kinesiske.³²⁴ Kontakten mellom Norge og Kina var i større grad indirekte, gjennom andre sjøfartsnasjoner som England og Holland. Først i 1730 ble det dansknorske ostindiakompaniet etablert i København. En rekke skip ble sendt til Kina, men returnerte sannsynligvis til København, uten å dra til Norge. De engelske og hollandske ostindiakompaniene ble derfor viktigere for Norge, siden det like gjerne var deres varer fra Østen som fant veien til de norske hjem. Selv om varene ikke kom direkte fra Kina, men var kjøpt i Amsterdam, var slike varer forbundet med Østen og velstand, og hadde stor symbolverdi.³²⁵

Historikeren Elisabeth S. Eide skriver at det var den daglige indirekte kontakten med Kina som var viktigst for menneskene på Sørlandet. Denne skjedde i større grad gjennom gjenstander med kineserier, mer enn via faktiske gjenstander fra Kina.³²⁶ Slike kineserier var laget i Europa med tydelig inspirasjon fra Kina. Tilsynelatende illustrerte de livet og kulturen i Østen, men var laget for å passe inn i den europeiske oppfattelsen av hvordan Østens kunst var.³²⁷ For ettertiden er det lettere å dokumentere kulturell påvirkning gjennom den direkte kontakten med skriftlige kilder, enn hverdagens indirekte kontakt.³²⁸

I den grad jeg finner varer fra Østen i tollregnskapene er dette kun gjennom andre byer og ikke gjennom direkte seilas til Kina. Det var ikke mange kinesiske artikler som nådde Sørlandet i perioden, men utvalget av importerte varer ble større og mer omfattende enn tidligere. I tillegg til krydder som lenge hadde blitt importert fra Østen, kom det tekstiler og møbler ved slutten av 1700-tallet.³²⁹

Det er mange eksempler på dekorasjoner med kineserier i Arendal. Fra området rundt Arendal finnes det en rekke bygninger som har hatt engelsk tapet med kineserier. Dette gjelder blant annet Vestre Strømsbus nabo, Østre Strømsbu, hvor det har blitt avdekket engelsk tapet fra rundt 1760. På Merdøgaard finnes det et eget rom kalt Kinasalen. Rommet fikk muligens sitt navn på grunn av inventaret fra Allewelt eller Witts tid som eiere, siden de

³²³ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 23, *Nordsjøkulturen*, 30

³²⁴ Huitfeldt, *Drømmen om Kina*, 39

³²⁵ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 13, 21-22, 25

³²⁶ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 15,

³²⁷ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 228

³²⁸ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 16

³²⁹ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 23

Bilde nr 42. Kinasalen på Merdøgaard. Flere av sengene i huset er omtrekkssenger. Omtrekket som er vist på bildet er trolig ikke det samme som Ulf Hamran beskriver. Fotograf: Karl Ragnar Gjersten, 2008. AAKS. AAKS.DF.2008.02.144.

som et sort forgylt "lagnered" skap. Dette kan være et eksempel på lakkarbeid eller en kopi av slik type møbel. I storstuen stod det en serveringstallerken av blikk, som beskrives som med sort bunn, "lagnering" og forgylning.³³¹ Dette kan muligens ha vært et hjemlig forsøk på kinesisk dekor, med det karakteristiske fargene sort og gull.

Porselen

En av de viktigste varene fra Kina på 1700-tallet, sammen med silke og te, var porselen. Dette var en type gjenstand som var sentral i å skape bildet av Kina for europeere, med dets helt spesielle dekor. Porselenet ble populært i Europa på samme tid som drikking av kaffe, te og sjokolade. Disse varme drikkene krevde andre former for utstyr i annet materiale enn metall. Porselen var da et ypperlig materiale, og de nye drikkene var dermed med på å øke interessen for porselen.³³²

Den tidlige handelskontakten mellom Østen og Holland førte til at Holland var blant de første landene som tok i bruk kinesisk

begge var kinakapteiner. Ulf Hamran skriver at navnet kan skyldes at sengen hadde omtrekk av gul kinesisk silke, samt at stolene var trukket i samme stoff i perioden rundt 1760.³³⁰

Det er vanskelig å påvise dekorering med kineserier i Strømmenhuset. Som sagt tidligere står det lite om dekor både på møbler og annet innbo. Det finnes riktignok et hjørneskap på Helenes kammers som omtales

Bilde nr 43. Tallerken i "ostindisk" porselen, med typisk kinesisk motiv. Fra Oslo, laget ca 1750. Norsk Folkemuseum. NF.1952-0640.

³³⁰ Hamran, *I Sørlandshuset*, 36

³³¹ Auksjonsprotokoll 11, SAK, 406a,b

³³² Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, 54

porselen i Europa. I hollandske hjem ble porselenet populært allerede fra 1650.³³³ Det var først på 1700-tallet at importen av porselen fra Østen til Europa nådde store høyder. Markedet i Europa var svært mottakelig da disse varene passet inn i de tidligere nevnte endringer rundt matskikker og etikette. Dette skjedde særlig i Nord-Europa, som opplevde en økning i et kjøpekraftig borgerskap. Det hollandske ostindiakompaniet importerte rundt 43 millioner porselensdeler i løpet av en 200 års periode, frem mot slutten av 1700-tallet. Sammenlagt importerte England, Frankrike, Sverige og Danmarks kompanier 30 millioner i samme periode.³³⁴

Den store importen førte til at porselen ble tilgjengelig for mange i Europa. Porselenet var luksuriøst, men kunne skaffes for relativt lite penger. Kinesisk porselen ble produsert i store antall for det europeiske markedet. Det kinesiske eksportporselenet blir ofte kalt ostindisk porselen og det skiller seg fra det såkalte kinesiske porselenet som ble produsert til eget markedet i Kina. Begge deler er allikevel kinesisk porselen. Betegnelsen ostindisk er trolig noe som har kommet i etterkant skriver registrator ved Norsk Folkemuseum Randi M. Johannessen, da det alltid refereres til kinesisk porselen i tollregnskapene og skiftematerialet hun har gjennomgått.³³⁵ Porselenet som ble laget for eksport var grovere og mer urent, enn varene beregnet på det kinesiske markedet. Eksportporselenet ble endret til å passe inn i vestlig kultur, dekorert etter vestlig smak, med den vestlige oppfattelsen av hvordan kinesisk dekor skulle være. Dette fikk dermed et særpreg som følge av stilblandingen mellom øst og vest. Porselen tilpasset til de europeiske spise- og drikkemønstre er eksempler på dette.³³⁶ Blant annet ble kaffe- og sjokoladekanner laget i Kina etter europeiske tegninger, siden Kina ikke hadde en kultur for disse drikkene. Maxine Berg skriver at det var porselenet, mer enn andre viktige østlige varer, som definerte det kinesiske til de europeiske forbrukerne.³³⁷

Porselenet var dekorert på ulike måter, men det var særlig det blå og hvite porselenet som ble populært i Europa. Dette porselenet omtales gjerne som det mest kinesiske i både dekor og utforming, med "typiske" kinesiske dekormotiver som pagoder, broer eller hengepil.³³⁸

³³³ Brook, *Vermeer's hat*, 55

³³⁴ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 236

³³⁵ Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", 129

³³⁶ Huitfeldt, *Tekanner*, 18, Berg, "In pursuit of luxury", 106

³³⁷ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 236

³³⁸ Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, 83, 87

Europeerne forsøkte i lang tid å lage sitt eget porselen uten hell, og først rundt 1710 startet produksjonen av europeisk porselen i Meissen i Tyskland.³³⁹ Det europeiske porselenet klarte aldri å nå like store høyder som det kinesiske, og til og med den mest enkle kinesiske tallerken var mer ettertraktet enn det som var produsert i Europa.³⁴⁰ Det var fremdeles langt rimeligere å kjøpe porselen fra Kina, til tross for den lange frakten, som kunne ta to år fra bestilling til man mottok varen.³⁴¹ I Danmark startet produksjon av porselen i 1780 årene ved Den kongelige porcelainsfabrik i

Bilde nr 43. Kopp og skål produsert ved porselensfabrikken i Meissen på 1730-tallet. Dekorert med kinesiske motiver. Nasjonalmuseet. OK-05167

København. Serviser fra denne fabrikken ble også solgt som 2. sortering, derfor kunne prisene variere, slik at det danske porselenet var tilgjengelig for mange.³⁴² Norsk porselen ble ikke produsert før 1887 ved Porsgrunn porselensfabrikk.

Bilde nr 44. Tedåse, produsert av Royal Copenhagen i Danmark, Trolig fra 1790 - 1810. Dekorert med det populære blå og hvite. Norsk Folkemuseum. NF.2011-4369AB

Det norske kinesiske porselenet kom ofte via Danmark og det dansk-norske ostindiakompaniet. Dette kommer også frem av tollistene for Arendal ved slutten av 1700-tallet.³⁴³ Danmark innførte restriksjoner for import av porselen fra andre land til Norge. Dermed kom det minimalt med porselen fra andre land i Europa, men noe kom fra Holland og England. Ostindiafarten ble fri i 1790, slik at det ble en økning i direkte anløp i norske havner.³⁴⁴

De mange bevarte gjenstandene av ostindisk porselen som stammer fra 1700-tallet, viser at dette var populære varer i Norge, særlig i skips- og handelskretser.³⁴⁵ Johannessen har i sine undersøkelser funnet et oppsving av import av porselen etter 1740.

³³⁹ Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", 132; Berg, "In pursuit of luxury", 118

³⁴⁰ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 237, 241

³⁴¹ Huitfeldt, *Tekanner*, 48

³⁴² Huitfeldt, *Tekanner*, 55

³⁴³ Inngående tollbok, Arendal, fra 1784-1805, Generaltollkammeret, RA

³⁴⁴ *Nordsjøkulturen*, 44; Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", 129; Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, 44, 85

³⁴⁵ Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, 38

Dette mener hun henger sammen med økt engasjement fra det danske asiatiske kompani i Kina som førte til økte forsendelser av porselen til København. En annen faktor er økt import og bruk av kaffe, te og sjokolade. Det blå og hvite porselenet var også populært i Norge, det viser blant annet tollregnskaper for Oslo og Bergen.³⁴⁶

I skiftet etter den velstående Anders Larsen Brinch fra Arendal i 1704 omtales et grønt sett med porselen, bestående av 12 kopper og skåler. Frithjof Foss skriver at dette var det første skiftet hvor han fant slike gjenstander i

Arendal.³⁴⁷ Dette porselenet kom trolig fra Østen, da den europeiske produksjon ikke var kommet i gang på denne tiden. Dette viser at de mest velstående i Arendal kunne eie porselensgjenstander allerede fra begynnelsen av 1700-tallet. Samtidig er det tydelig at slike varer var ukjent for de fleste på denne tiden, i motsetning til byene i Holland hvor denne type vare var vanlig allerede 50 år tidligere. Gjennom 1700-tallet ble det importert stadig mer porselen til Arendal. Tollistene viser noe varierende innførsel. Som Johannessen skriver, ble betegnelsen kinesisk porselen brukt i disse listene, og ikke ostindisk porselen. Blant annet ble det innført 325 par kinesiske porselenskopper til kaffe og te, med et skip fra Danmark i 1761. Tollistene viser videre at nesten alt av kinesisk porselen som kom til Arendal via skip, kom fra Danmark i perioden jeg har undersøkt.³⁴⁸

Bilde nr 45. Kaffekanne i porselen, produsert i Kina, ca 1770. Det var vanlig blant de mer velstående å bestille personlige porselensserviser fra Kina, med monogrammer eller våpenskjold. Denne kaffekannen er en del av et større sett, alle med monogrammet M.J for den tidligere nevnte Morten Juell fra Arendal. Norsk Folkemuseum. NFT.1913-0144A

Skipper Norberg eide relativt lite porselen. Det kan virke som at porselenet ble oppbevart sammen med sølvet i sølvskapet som jeg har nevnt tidligere. Dette skapet blir bare angitt én gang i forbindelse med referatet av Norbergs testament i skiftet, der han selv hadde skrevet at Helene skulle arve alt av porselen og sølv som befant seg i dette skapet. Ellers blir både sølv og porselen nevnt under overskriften "sølv" i auksjonen. Det kan da virke som at porselenet har blitt ansett som spesielt verdifullt siden det knyttes så tett opp til kapteinens sølv.

³⁴⁶ Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", 132-133, 136

³⁴⁷ Foss, *Arendal byes historie*, 393

³⁴⁸ Inngående tollbok, Arendal, fra 1784-1805, Generaltollkammeret, RA

I Strømmenhuset fantes det ikke store sett med hele porselensserviser. Norberg eide et dusin kaffekopper og et dusin tekopper. Disse var i sett, men hadde ingen tilhørende kanner eller annet tilbehør. I tillegg eide han seks flate tallerkener, to porselensboller og et porselenskrus med sølvlokk. Til sist eide han ti blå og hvite porselen "contoir" kopper. Disse er de eneste gjenstandene av porselen hvor det står noe om dekor i auksjonen. Det er trolig at det da skilles mellom udekorert og dekorert porselen, hvor det meste av Norbergs porselen var udekorert. Han eide kun noen få porselensgjenstander som var dekorert med det populære blå og hvite mønsteret. Auksjonen forteller ikke hvor porselenet kom fra, men basert på hvor tilgjengelig ostindisk porselen var, kan Norbergs porselen ha hatt denne opprinnelsen.³⁴⁹

Steintøy

Steintøy er også en type vare som kan betegnes som eksotisk. Både keramikk, det engelskproduserte "creamware" og fajanse kunne samles under betegnelsen steintøy i gamle kilder.³⁵⁰ Derfor velger jeg å bruke steintøy som samlebegrep på slike gjenstander. Denne type vare kom ikke fra Østen, men både formspråk og dekorasjon kunne være inspirert av Østen. Det var særlig den europeiske fajansen som ble produsert med tydelige forbilder i Kina. Produksjonen av fajanse startet i Europa på 1600-tallet, med hollenderne som fremste

Bilde nr 46. Fat i fajanse fra byen Delft i Holland. Delft ble ledende i å produsere fajanse i Europa. Fatet er dekorert med typiske kinesiske motiver. Nasjonalmuseet. OK-10294.

produsent. Fajansen var det nærmeste europeerne kom til egen produksjon av porselen før 1700-tallet. Fajanse kan til forveksling ligne porselen, men mangler den samme sartheten og gjennomsiktigheten.³⁵¹ Nettopp fajanse er et eksempel på innovasjon i Europa, på bakgrunn av lengsel etter det eksotiske. Selv om fajansen ofte ble dekorert med kineserier, gjerne i porselensfargene blått og hvitt, var ikke dette rene kopier av det kinesiske.³⁵² Det var varer som var tilpasset det europeiske, og dermed et møte mellom fremmede impulser og det lokale, som sammen skapte noe helt nytt. Derfor er også fajanseproduksjonen et eksempel på

hjemliggjøring. Produksjonen av fajanse gjorde det mulig for flere å skaffe seg "kinesiske" varer, i en tid da porselen fremdeles var forbeholdt de få.

³⁴⁹ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

³⁵⁰ Johannessen, "Kinesisk porselen og tollregnskaper", 134

³⁵¹ Brook, *Vermeer's hat*, 61

³⁵² Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 326

I Norge var Herrebøe Fajancefabrik sentral i produksjon av fajanse til hjemlig bruk, på midten av 1700-tallet. Produksjonen ble allikevel stanset i 1762 etter bare 10 års drift. Kulturhistoriker Gerd Aarsland Rosander peker på at dette var fordi porselenet fra Kina og andre nye fabrikker i Europa dekket luksusbehovet, mens den engelske steintøysindustrien dekket behovet for billige og solide varer til daglig bruk.³⁵³

Det engelske steintøyet kom til Norge i tiden før 1750.³⁵⁴ I England dukket det opp en ny type steintøy i 1760-årene, kalt "creamware" på grunn av sin lys gule farge som skilte seg fra det hvite porselenet. Dette ble raskt populært og var en av de tidlige masseproduserte varene. Creamware ble viktig for steintøysproduksjonen fordi det var noe helt nytt, som var både billig og sterkt.³⁵⁵

Den tidligere nevnte Anders Larsen Brinch etterlot seg en større mengde steintøy, blant annet et dusin hollandske tekopper med skåler og 16 konfektfat. Frithjof Foss skriver at det var langt færre av andre gjenstander av glass og porselen. Det kunne se ut som at "Rigmændene her i byen holdt seg til gamle Vaner og vare langsomme til at innføre udenlandske Moder, der ikke medførte den fornødne Bekvemhed".³⁵⁶ Steintøyet derimot, falt tydeligvis mer i datidens smak mener Foss. Dette kan tyde på at det allerede fra begynnelsen av 1700-tallet var en økende mengde steintøy hos Arendals mest velstående. Mye av dette har sannsynligvis vært fajanse fra Holland.

Skiftet som foregikk på Merdøgaard i 1769, viser at til tross for bruk av porselen og steintøy, var tinn et materiale som fremdeles ble brukt, muligens mest til hverdags. Skiftet omtaler fem dusin steintøystallerkener og like mange tinntallerkener. Et stort antall tinntallerkener og fat fra rundt 1800, er bevart i dag og henger på tallerkenhyllene på Merdøgaards kjøkken.³⁵⁷

Bilde nr 47. Kaffekanne i creamware fra den store creamwareprodusenten Wedgewood i England. En del av et større sett, hvor alle deler har innskrift: Jacob Larssøn 1778. Larssøn eide Merdøgaard ved slutten av 1700-tallet, i omtrent samme periode som Norberg eide Strømmenhuset. Som Norberg var Larssøn skipper. Serviset er utstilt i et veggfast skap på salen på Merdøgaard. AAKs. AAM.M.0618.

³⁵³ Gerd Aarsland Rosander, "Bordoppsats: "Compleat plat de ménage med behør", i *På nordmanns vis: Norsk folkemuseum gjennom 100 år*, red. av Stephan Tschudi-Madsen, 158, (Oslo: Aschehoug, 1993), 158

³⁵⁴ Hamran, *I Sørlandshuset*, 55-56

³⁵⁵ Huitfeldt, *Tekanner*, 56; Hamran, "Brigg "Nordstiernens"'s punsjebolle", 20

³⁵⁶ Foss, *Arendal byes historie*, 393

³⁵⁷ *Velkommen til Merdøgaard*, 17, 22

Kaptein Norberg eide en rekke gjenstander av steintøy. I auksjonen skilles det kun mellom porselen og steintøy, og det er derfor vanskelig å si hvilken type steintøy kapteinen eide. Til forskjell fra de få blå og hvite porselensgjenstandene, eide han en rekke blå og hvite steintøysgjenstander. Med tanke på mengden av blå og hvit fajanse som ble produsert og var tilgjengelig i Norge, ser jeg det som svært sannsynlig at det er fajanse som menes i auksjonen. Noe av dette ble oppbevart på Gulkammerset i et hjørneskap med doble glassdører. Dette kunne låses, og det er rimelig å anta at dette var av de fineste gjenstandene i huset. Salgsprisen i auksjonen tyder også på dette. Til sammen fantes det 24 kaffekopper, to sukkerboller, to kaffe- og to tekanner, to tedåser, to fløtekanner, to boller, samt fire asjetter i dette hjørneskapet. Sammen med serviset ble det også solgt en "plat de menage", en oppsats i sølvplett, med fire flasker. Disse hørte trolig sammen med serviset, selv om det ikke var i steintøy. I tillegg fantes det enkelte blå og hvite steintøysgjenstander på kjøkkenkammerset, på kjøkkenet og på spiskammerset, blant annet 15 blå og hvite sennepskrukker.³⁵⁸

Mengden tinn som fantes på Norbergs kjøkken bekrefter at dette fremdeles var et mye brukt materiale til servering av mat. Mens tinn var det fremste materialet på kjøkkenet, var det på spiskammerset at resten av steintøysgjenstandene befant seg. Her var det til sammen 28 dype hvite steintallerkener i tillegg til flere fat av samme type.³⁵⁹ Til sammen forteller de ulike gjenstandene i porselen og steintøy at det først og fremst var rundt servering av kaffe og te at denne type gjenstander ble brukt. Norberg eide middagsservise i steintøy, men dette var ikke i sett slik som kaffe- og teserviset. Te- og kaffeservisene er også i store sett, og dermed hadde Norberg mulighet for å ha kaffe- og teselskaper med mange til bords.

Global handel

Som jeg har vist var handelen med kinesiske varer begynnelsen på en økende global handel. Den globale handelen med luksusvarer var viktig i utviklingen mot et forbrukssamfunn. De europeiske landenes handelskompanier var også sentrale i den økende globale handelen. Danmark-Norge hadde kompanier i Østen og i Vest-India.³⁶⁰ Det dansk-norske handelskompani var allikevel av mindre betydning sammenlignet med det hollandske og det engelske ostindiakompaniet.³⁶¹

³⁵⁸ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

³⁵⁹ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

³⁶⁰ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 219

³⁶¹ John E. Wills Jr. "European consumption and Asian production in the seventeenth and eighteenth centuries" I *Consumption and the World of Goods*, red. av John Brewer og Roy Porter, 133-147. (London: Routledge, 1994), 135

Selv om den globale handelen begynte før 1700-tallet, med blant annet import av krydder og nøtter allerede fra 1660-årene på Sørlandet, var det på 1700-tallet at antallet nye varer økte betraktelig.³⁶² Sverre Steen skriver at varene som kom til Kristiansand var i langt større antall og mer variert i andre halvdel av 1700-tallet, enn tiden før. Det var særlig en økning i import av såkalte kolonivarer.³⁶³ I tollistene for Arendal er det enkelte ankomstmeldinger som skiller seg ut ved at skipet førte med seg enorme mengder med sjeldne og luksuriøse varer. Blant annet ankommer et skip fra København i 1766 med eksotiske stoffer, forgylte speil og lampetter, krydder, glass, 1 kasse kinesisk porselen, samt kaffe te og sukker.³⁶⁴

Kaffe, te og sjokolade, med litt sukker i

Te, kakaobønner, kaffe, tobakk og sukker var blant de første varene som ble handlet i stor skala over flere kontinenter. Den store jakten på kolonier blant de europeiske landene var en viktig faktor for spredning av de nye varene frem mot 1700-tallet.³⁶⁵ Da nye landområder ble kolonisert i Amerika og i deler av Asia, tok europeerne kontrollen over produksjonen av kaffe og sukker ved å opprette store plantasjer. Disse plantasjene var basert på slavearbeid, som førte til en rimelig produksjon. Dette bidro til en lavere pris, og videre økt tilgjengelighet på varene. Den økende kontakten med Østen var avgjørende for spredning av te til Europa, og for stabil pris og levering gjennom hele 1700-tallet.³⁶⁶

Bilde nr 48. Bilde av sukkerplantasje på St. Croix, med de store vindmøllene som malte sukkerørene. Fra <http://slektenkaas.com/emne/vestindia>

Både kaffe og sukker ble opprinnelig dyrket i muslimske land i Midt-Østen og i Afrika. Koblingen til den muslimske kultur kan ha vært med på å begrense kaffens spredning i Europa i første omgang.³⁶⁷ Sukker møtte ikke den samme motstand, trolig fordi denne varen

³⁶² Fløystad, 1641-1723, 122

³⁶³ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 335

³⁶⁴ Inngående tollbok 1766, Tollregnskap Arendal, Generaltollkammeret, RA

³⁶⁵ Ragnhild Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis: noen trekk i spredningen av søt kaffe og te ca. 1750 – 1850", *Heimen* 2009: 305-316, 307

³⁶⁶ Wills, "European consumption and Asian production in the seventeenth and eighteenth centuries", 141-144; Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 305

³⁶⁷ Pomeranz og Topik, *The World that Trade Created*, 81

ikke representerte noe helt nytt. Søtningmidler, som honning, hadde lang historie i Europa.³⁶⁸ Handelen med te fra Østen utviklet seg raskere enn handelen med kaffe. Dette kan henge sammen med manglende kjennskap til kinesisk kultur som gjorde at handelen med Kina ikke var belastet med negative assosiasjoner. Senere ble varene fra Østen generelt godt mottatt, da disse som nevnt ble forbundet med sivilisert livsføring og det eksotiske.³⁶⁹

Kaffe, te, sjokolade og sukker var opprinnelig sjeldne og dyre luksusvarer, forbeholdt de få i samfunnet. Etter midten av 1600-tallet ble varene gradvis mer kjent og tilgjengelige i Europa. Koblingen til luksus og det fremmede, eksotiske var av stor betydning for den økende etterspørselen etter disse nye varene på 1700-tallet. I tillegg må de stimulerende egenskapene ved både kaffe og te ha spilt en rolle. Som jeg skal komme tilbake til senere, hadde disse varene også sosiale funksjoner, som bidro til det økende forbruket.³⁷⁰

I Norge var sukker kjent allerede på 1500-tallet, blant de mest velstående. Kaffe, te og sjokolade begynte å dukke opp i tollregnskapene fra slutten av 1600-tallet. I begynnelsen ble det innført svært små mengder og varene var forbeholdt de øvre deler av borgerskapet.³⁷¹ Til tross for en stadig økende import og forbruk av de nye drikkene gjennom 1700-tallet, beholdt de sin egenskap som en urban drikk og ble stort sett kun konsumert av borgerskapet gjennom hele århundret.

Ragnhild Hutchison har funnet at skifter viser en økning i antall redskaper til de nye eksotiske varer gjennom 1700- og 1800-tallet. Denne økningen er mest markant hos den mer velstående delen av befolkningen, noe som bekrefter at de nye varene i størst grad ble konsumert av det øvre sjikt i samfunnet. Samtidig er ikke mangel på riktige redskaper et endelig bevis på at lavere lag av borgerskapet ikke brukte slike varer, siden disse drikkene kunne drikkes og tilberedes i det som var tilgjengelig i hjemmet.³⁷² Dette gjelder særlig sjokolade.³⁷³ I første del av 1700-tallet var det vanlig å servere sjokoladedrikken skummende, noe som skapte

Bilde nr 49. Sjokoladekanne av porselen fra porselensfabrikken i Meissen. Fra siste del av 1700-tallet. Denne type kanne skiller seg tydelig ut fra de typiske kaffe- og tekannene. Nasjonalmuseet. OK-04590.

³⁶⁸ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 224

³⁶⁹ Wills, "European consumption and Asian production in the seventeenth and eighteenth centuries", 141; Berg, "In pursuit of luxury", 94

³⁷⁰ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 305; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 238

³⁷¹ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 220

³⁷² Hutchison, *In the Doorway to Development*, 229

³⁷³ Her menes først og fremst sjokolade som drikk.

et behov for en spesiell type serveringskanne hvor det var mulig å røre sjokoladen slik at den skummet. Dette endret seg i siste del av 1700-tallet og dermed var det ikke behov for en egen type sjokoladekanne. Sannsynligvis har kaffekanner blitt brukt også til servering av sjokolade. Det fantes også egne kopper til å drikke sjokolade, men igjen kunne kaffekopper gjerne brukes.³⁷⁴ Dette gjør at det er vanskeligere å finne spor etter forbruk av sjokolade.

Bortsett fra tollregnskapene finnes det få kilder som forteller om bruk av sukker. Som sagt var ikke sukker en kontroversiell og ny type vare, slik som de nye drikkene, og fikk derfor ikke like mye oppmerksomhet. At sukker ble produsert innenfor Danmark-Norges grenser, på plantasjene i de Vestindiske koloniene, kan også ha bidratt til at sukker var mindre kontroversielt. Når få kilder nevner sukker kan det bety at sukker ble lite brukt i kosten. Hutchison skriver at hun kun har funnet noen få oppskrifter som nevner sukker mot slutten av 1700-tallet.³⁷⁵ Selv om ikke skriftlige kilder forteller om bruk av sukker, er det mange redskaper som har vært brukt til sukker. Bakeredskaper som sukkerbrødformer kan vitne om bruk av sukker i bakst og desserter. Et sikkert vitne om bruk av sukker er sukkerklyper og sukkerskåler som tilhører kaffe- eller teserviser. Denne koblingen mellom sukker og de nye drikkene er viktig. Samtidig som sukker i seg selv var en eksotisk vare, var sukker viktig for å øke populariteten til de nye varene. Bruk av sukker kunne jevne ut den uvante, noe bitre smaken på te, kaffe og sjokolade, og også gi ekstra energi.³⁷⁶

Hutchison har funnet en tydelig, om enn svingende, vekst i forbruket av sukker per innbygger mellom 1740-årene og 1795. At koloniene i Karibia var innlemmet i den dansk-norske tollunionen, førte til at sukker var relativt rimelig i Norge. Koloniene sørget også for en stabil tilgang, og stadig flere skip kom direkte fra koloniene til Norge. Disse faktorene medvirket til at det norske sukkerforbruket gjennom 1700-tallet holdt seg på samme nivå eller høyere enn i andre store europeiske land.³⁷⁷

At Danmark-Norge ikke produserte kaffe selv kan ha bidratt til at importen av kaffe til Norge var noe varierende gjennom 1700-tallet. Sammenlignet med andre europeiske land var det norske forbruket av kaffe ganske likt.³⁷⁸ Selv om tilførselen av kaffe var noe varierende var kaffe mer populær enn både te og sjokolade. Sjokoladen beholdt sin sjeldenhet i Norge

³⁷⁴ Randi M. Johannessen, "Skummende sjokolade og vonde vinde", i *På nordmanns vis: Norsk folkemuseum gjennom 100 år*, red. av Stephan Tschudi-Madsen, 180, (Oslo: Aschehoug, 1993), 180; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 225

³⁷⁵ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 224

³⁷⁶ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 236

³⁷⁷ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 307, 310, 313; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 221-222

³⁷⁸ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 310; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 236,

gjennom hele 1700-tallet og var forbeholdt de rikeste i byene. Dette kan ha noe sammenheng med hvilke land Norge hadde handelskontakt med. Sjokolade som daglig drikk var mer utbredt i romanske land som Spania og Portugal, som hadde tilknytning til kakaobønnens opprinnelsessted Sør-Amerika.³⁷⁹ De germanske land, som Norge var tettere knyttet til, brukte sjokoladen mer som selskapsdrikk. Dette kan ha medvirket til at kaffen aldri har hatt noe konkurranse fra sjokoladen som en daglig drikk i Norge.³⁸⁰ Dette kan også ha sammenheng med generelt lavere prisnivå på kaffen, og den oppkvikkende effekten kaffe har. Særlig bruk av kaffe økte stadig mer utover 1800-tallet og ble i denne tiden vanlig også i bygdene.³⁸¹

Kostholdshistoriker Fredrik Grøn skriver at bakgrunnen for at det i det hele tatt fantes noe import av sjokolade og te, var at visse samfunnskretser hadde lært seg å dette på utenlandsreiser.³⁸² Det var de velstående som hadde anledning til å nyte denne type drikker. På samme tid kan det også se ut som at det særlig var enkelte samfunnsgrupper som konsumerte de nye drikkene. Dette trenger ikke henge sammen med rikdom eller posisjon i samfunnet, men heller yrke. Blant annet fikk sjøfolk lettere tilgang på nye varer, og de kunne lære seg å drikke kaffe og te ombord på skipene, sammen med velstående passasjerer eller båtens kaptein eller reder. Hutchison mener at denne tendensen i større grad gjaldt te enn kaffe.³⁸³ Dette vises blant annet i en beretning fra slutten av 1600-tallet som forteller om en bonde som så en dansk offiser drikke te. Bonden mente det måtte stå dårlig til, siden offiseren bare hadde råd til vann. Dette viser at bonden var uten kjennskap til både te og landet det kom fra. Offiseren hadde selv vært med på seilas for å nå Østen og hadde dermed tidlig blitt vant til te.³⁸⁴

Tjenestefolk kunne også drikke kaffe og te, som en del av en borgerlig husholdning. Conradine Dunker er kjent for sine memoarer fra sin barndom i borgerskapet i Christiania. Hun forteller om bruk av de nye varene i sitt hjem ved slutten av 1700-tallet. Her minnes hun sin barndom:

Vor Moder havde ved sit Sovekammer, bag Sengen, et lidet Cabinet, hvori hun forvarede Caffé, Sukker og deslige Ting. En Dag, hun gik i Middagsselskab, leverede hun mig Nøglen hertil uden at sige noget derved. Pigerne fik hver Søndag og Onsdag deres Caffé, som de kaldte Provsten Bruun, og de andre Dage i Ugen fik de Thevand, som de gave Navnet Capellan Hvidten. Denne Dag maae have tilhørt Capellanen, thi da Moder var gaaet, kom Marthe og bad mig om Nøglen, at de kunde faae sig en Kop Caffé. Jeg var vant til at gjøre, hvad de Voxne forlangte af

³⁷⁹ Wills, "European consumption and Asian production in the seventeenth and eighteenth centuries", 140-141

³⁸⁰ Fredrik Grøn, *Om kostholdet i Norge, fra omkring 1500-tallet og op til vårtid*. (Oslo: Det norske videnskapsakademi i Oslo, 1942), 176

³⁸¹ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 228

³⁸² Grøn, *Om kostholdet i Norge, fra omkring 1500-tallet og op til vårtid*, 172

³⁸³ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 227

³⁸⁴ Eide, "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet", 16

mig, og gav hende Nøglen. Der blev nu lavet Caffé, og jeg blev kaldet ud i Kjøkkenet for at drikke den med Pigerne. Jeg drak ellers aldrig Caffé, der var mig modbydelig, men da jeg fik Sukker dertil, svælgede jeg nogle Mundfuld, hvorvel jeg begyndte at ane, at der foretoges noget urigtigt. Jeg saae ikke, om Grethe drak med, men om Aftenen tog hun mig for sig alene og forklarede mig, hvor utilbørligt jeg havde handlet i at levere den Nøgle fra mig, som var mig betroet. Nu forstod jeg først Tingen.³⁸⁵

Beretningen forteller om hvor verdifulle disse varene fremdeles var ved slutten av århundret, siden varene måtte låses inn med nøkkel i den private delen av boligen. Tjenestefolket i denne husholdningen kunne få te hver dag, og kaffe to ganger i uken. At bruken av kaffe var så regulert på denne tiden, kan henge sammen med varierende tilgjengelighet.

De nye varene på Sørlandet

Ingeborg Fløystad skriver at skifter for Agderfylkene viser en økning i forbruk av de nye drikkene allerede fra begynnelsen av 1700-tallet. Blant annet går det frem at de mest velstående begynte å skaffe seg både tekjeler, kaffekjeler og sjokoladekanner. Dette var de samme husholdningene som hadde kopper av steintøy eller til og med av porselen fra Østen. Fløystad trekker særlig frem arendalsborgere, som tidlige forbrukere av de nye drikkene.³⁸⁶ Skiftet etter den tidligere nevnte Brinch viser at enkelte av byens borgere eide store sett med tekopper og engelske tekjeler allerede i 1704. Dette vitner om tedrikking i Arendal så tidlig som ved århundreskiftet.³⁸⁷

I Mandal nevnes te som en svært eksklusiv drikk ved slutten av 1600-tallet. Finn-Einar Eliassen har påvist at enkelte velstående familier kjøpte sjøskadd te eller sprukne teserviser på havariauksjon. Dette viser hvor ettertraktet og sjelden te var.³⁸⁸ Som for resten av Norge tapte teen for kaffen, og opplevde ikke like rask spredning, til tross for at den kom tidlig til Sørlandet. Eliassen skriver at teen, og også sjokoladen, i større grad var drikker forbundet med status og oftere ble drukket blant de rike.³⁸⁹

Kaffe var også tidlig utbredt i Arendal. Allerede i 1700 forteller en tysk handelsmann som var værfast i Arendal, om kaffedrikking i "denne avkrok av verden". Kaffen ble gjerne servert etter middag, og bare hos de mest velstående.³⁹⁰ At kaffen var kjent på et så tidlig tidspunkt, allerede før Arendal fikk bystatus, kan skyldes velstanden i området og en begynnende urban befolkning. Til sammenligning kom kaffen til Mandal så sent som ved midten av århundret. Finn Einar Eliassen skriver at når kaffen først kom til Mandal så spredte

³⁸⁵ Conradine B. Dunker, *Gamle Dage: Erindringer og Tidsbilleder*. (Oslo: Gyldendal, 1909), 39

³⁸⁶ Foss, *Arendal bys historie*, 118-119, 392; Fløystad, *1641-1723*, 123, 417-418

³⁸⁷ Foss, *Arendal bys historie*, 393

³⁸⁸ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529

³⁸⁹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529-530

³⁹⁰ Fløystad, *1641-1723*, 123

den seg raskt også til de lavere lag i byen.³⁹¹ Det er sannsynlig at det samme har skjedd i Arendal, om enn noe tidligere enn i Mandal.

Fløystad har påvist at sukker og sirup kom til Sørlandskysten alt på midten av 1600-tallet. Hun mener at sukker kan ha blitt innført tidligere, men nevnes ikke spesifikt i tollistene.³⁹² På 1700-tallet ble sukker stadig mer brukt. Blant annet finner Eliassen en økning i kake- og puddingformer i overklassens skifter i Mandal.³⁹³

Arendal fikk en ekstra forsyning av te, kaffe og sjokolade etter at noen arendalsborgere i 1718 kapret et skip under den store nordiske krig. Det hollandske skipet som skulle til Göteborg, hadde en rekke varer, blant annet 29 pund te, 6 pund sjokolade og 21 pund kaffebønner.³⁹⁴ Vekten på de ulike varene forteller også en del om tilgjengeligheten og kanskje også populariteten til den enkelte vare.

Tollistene jeg har undersøkt, viser en stor import av sukker, kaffe og te til Arendal. Sjokolade kom i langt mindre omfang, enkelte år innføres det ikke sjokolade i det hele tatt. Ofte kom disse varene fra Danmark og sjelden direkte fra opprinnelsesstedet. Dette gjaldt særlig for sukker. Sjokolade, kaffe og te kunne også bli innført via en annen europeisk by, spesielt via Amsterdam. I flere tilfeller nevnes opprinnelsen på varen, som vestindisk kaffe eller spansk sjokolade. Det ble innført ulike typer te, blant annet en type kalt "congote". At slike benevnelser ble brukt kan fortelle om at opprinnelsen til varene fremdeles var viktig, selv om de ble fraktet fra en europeisk by.

Både kaffe og sjokolade kunne innføres i form av hele bønner, noe som krevde kunnskap og redskaper for å fremstille ferdig produkt. Den tidligere nevnte kjøpmann Herlofsens døtre skrev ned i sin oppskriftsbok hvordan kakaobønner måtte behandles for å fremstille sjokolade, trolig ved slutten av 1700-tallet.³⁹⁵ Ferdig sjokolade, og også konfekt, ble innført. Blant annet hadde Norbergs far Jens Thomassen med seg konfekt som en del av sine varer på en reise fra England på 1760-tallet. Det er noe usikkert om denne konfekten var sjokolade, siden konfekt både kunne være fylt sjokolade eller marsipan og lignende.

Importen av kaffe var noe varierende, men ser ut til å ha økt raskt ved slutten av århundret. For eksempel ble det innført rundt 13000 kg hele kaffebønner til Arendal i 1794. Dette betyr riktignok ikke at alt ble konsumert i ankomstbyen, den kan også ha blitt sendt

³⁹¹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529-530

³⁹² Fløystad, *1641-1723*, 122

³⁹³ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529

³⁹⁴ Fløystad, *1641-1723*, 123-124

³⁹⁵ Dannevig, *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*, 33

videre med skip til andre steder eller fraktet landeveien til området omkring. Til sammenligning ble det innført rundt 3000 kg te samme året, og ingen sjokolade.³⁹⁶

I 1794 kom det rundt 30 000 kg sukker til Arendal.³⁹⁷ Sukker var en populær vare, noe de mange ulike typene sukker som ble innført viser. Kandissukker, sirup, raffinert sukker, brunt sukker og toppsukker kom i store mengder. For eksempel var raffinert sukker dyrere enn sirup, slik at det var mulig for mange å kjøpe seg sukker i ulike former.

Innførselen av de ulike varene varierte fra år til år, men det var en stigende innførsel. Tollisten fra 1794 viser tydelig at kaffe og sukker var større importvarer enn te og særlig sjokolade. Muligens var teen og sjokoladens sjeldenhet med på å bevare deres eksotiske preg lenger enn for kaffe og sukker.

Hos skipper Norberg på Strømmen fantes det en rekke redskaper som viser en utstrakt bruk av de nye forbruksvarene. Norberg selv hadde ikke med seg disse varene selv fra utlandet (i det minste ble ingenting fortollet), men han hadde gode muligheter til å kjøpe disse hos byens kjøpmenn, som importerte i store mengder.

Flere redskaper som fantes i Strømmenhuset forteller direkte om bruk av de enkelte varene. Blant annet eide Norberg en kaffekvern, som var nødvendig for å male kaffebønnene. Slike ble også importert fra utlandet, for eksempel ble det innført 36 stykker i 1784.³⁹⁸ Norberg eide også både kaffe- og tekanner i steintøy og porselen, samt kaffe- og tekjeler i blikk og kobber. En av tekjelene omtales som gammel, og dette kan bety at te har blitt drukket i familien i en god stund. I hans mange serviser omtales delene som kaffekopper og tekopper. At Norberg eide egne redskaper spesielt knyttet til kaffe og te kan fortelle om en utstrakt bruk av disse varene. Ikke bare ble de konsumert, men fikk flere sett med egne redskaper. Hjemme hos Norberg var det et tydelig skille mellom det å servere kaffe og det å servere te, både i hvilken kjele som ble brukt og hvilket servise som ble brukt.

I tillegg fantes det flere andre gjenstander som forteller om bruk av te. Blant annet eide Norberg flere teskjeer i sølv, mange av disse var inngravert med Norbergs og hans kones initialer og ble ansett som verdifulle. Blant de penere gjenstander som ble oppbevart i sølvskapet, stod det også et teskrin av mahogni med

Bilde nr 50. Teskrin av eik, fra 1761. Trolig laget i arendalsområdet. Innvendig er skrinet delt i tre jevnstore rom til å oppbevare de verdifulle tebladene. AAKs. AAM.03007.

³⁹⁶ Inngående tollbok 1794, Tollregnskap Arendal, Generaltollkammeret, RA

³⁹⁷ Inngående tollbok 1794, RA

³⁹⁸ Inngående tollbok 1784, Tollregnskap Arendal, Generaltollkammeret, RA

tilhørende øse i sølv.³⁹⁹

Selv om sukker ikke trengte egne redskaper, eide Norberg en rekke gjenstander som forteller om bruk av sukker. Til sukkerholdig bakst fantes det ti små sukkerbrødformer, samt

Bilde nr 51. Sukkerskje eller strøskje. Hullene i skjeen gjør at det verdifulle sukkeret kunne fordeles jevnt over maten, og ikke sløses. Produsert i 1801. Fra Grimstad i Aust-Agder. Norsk Folkemuseum. NF.1912-0829.

en større form i kobber. I tillegg hadde Norberg et gorojern på kjøkkenet, dette ble kalt goderaadjern i auksjonen. Redskaper som ble brukt spesielt til sukker fantes det også flere av, blant annet sukkerklemmer, sukkertang, sukkerskje og sukkerboller.⁴⁰⁰

De fleste av disse redskapene var i sølv eller tilhørte finere serviser. Derfor var det trolig særlig ved selskaperligheter at disse ble

brukt. Dette betyr likevel ikke at sukker ikke ble brukt i det daglige, da andre redskaper kan ha blitt brukt, som også hadde andre funksjoner.

Til sist finner jeg ingen spor etter bruk av sjokolade i Strømmenhuset. Som sagt betyr ikke mangel på spesielle redskaper at sjokolade var totalt fraværende, men siden det skilles så tydelig mellom redskaper til kaffe og te, kunne det være trolig at et servise for sjokolade ville vært kjøpt inn om det var behov for det. At et slik ikke finnes, kan fortelle at denne type drikk var mindre vanlig i Norbergs hjem.

Behovet for nye eksotiske luksusvarer var med på å endre forbruket. Mange ønsket å ta del i en luksustilværelse med varer som innebar nytelse. I tillegg var varene nye og spennende, noe som alene gjorde dem attraktive. Norbergs gjenstander viser at han tok en del i dette nye forbruksmønsteret med globale varer.

Alle varene var sjeldne og eksotiske da de ble introdusert i Europa. Samtidig mistet disse varene noe av sitt eksotiske preg etter hvert som de ble mer tilgjengelig for alle. De gikk fra å være eksotiske til å bli dagligdagse.⁴⁰¹ De nye varene ble da så alminnelige at de endret kulturen de kom til, slik at det var vanskelig å se hva som var en del av den opprinnelige kulturen og hva som var de nye impulsene. Dette er en del av det Timothy Brook kaller for *transculturation*. Hvordan de nye varene endret kulturen i Europa vil drøftes videre i neste kapittel.

³⁹⁹ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

⁴⁰⁰ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

⁴⁰¹ Pomeranz og Topik, *The World that Trade Created*, 71-74

Kapittel 5: Selskapelighet

1700-tallets hjem ble mer intimt, samtidig som det også hadde offentlige deler. De nye typene rom var steder hvor man kunne ta imot gjester. Det var nettopp på 1700-tallet at det ble vanlig med visitter, som ofte foregikk på dagtid, i storstuen. De nye eksotiske varene førte også med seg nye omgangsformer, og disse var videre med på å øke forbruket av varer som sjokolade, kaffe og te.⁴⁰² Disse trengte serviser for riktig servering, dermed var de nye omgangsformene også med på å øke populariteten til porselen og steintøy.

I den danske artikkelsamlingen *Materialiseringer* er et av perspektivene på materiell kultur at det materielle kan fungere som egne aktører i sosiale situasjoner, etter den franske sosiologen Bruno Latour. På samme måte som mennesker, kan det materielle spille sentrale roller som påvirker situasjonen de er en del av. Det mennesker gjør blir påvirket av de gjenstander som de omgir seg med og av rommet de befinner seg i.⁴⁰³ Her menes ikke rom som i hvilket rom i huset, men heller det romlige. På denne måten kan det materielle forme sosiale situasjoner. For eksempel kan ulike typer bord påvirke den sosiale situasjonen. Et stort bord kan skape avstander og følelse av formalitet, mens et mindre bord kan skape en mer intim situasjon, hvor alle kan delta i en samtale. Nettopp det materielle var sentralt i hvordan folk endret måten å være sammen på.

Visitter

Samtidig som hjemmet ble mer intimt og privat, oppstod det nye måter å tilbringe tid sammen med andre på. Det vokste frem en ny form for "dannelse" i både borgerskapet og eliten. Dette skjedde på samme tid som den nye formen for luksus oppstod i Europa.⁴⁰⁴ Samtidig som kaffe og te var noe avhengighetsskapende, ble de også bundet til ulike kulturelle og sosiale settinger. De nye drikkene var med på å endre de sosiale omgangsformene hos de øvre lag av det europeiske samfunnet, skriver Ragnhild Hutchison.⁴⁰⁵ Det intimt innredede hjemmet, sammen med kaffe og te, kan da sies å ha fungert som en egen aktør, som påvirket hvordan folk omgikk hverandre.

Som i Europa skjedde den samme endringen hos borgerskapet i Norge. De nye drikkene kunne erstatte alkoholen i sosiale sammenkomster. Tradisjonelt sett var

⁴⁰² Hutchison, *In the Doorway to Development*, 238

⁴⁰³ Tine Damsholt og Dorthe Gert Simonsen, "Materialiseringer: Processer, relationer og performativitet", i *Materialiseringer: Nye perspektiv på materialitet og kulturanalyse* red. av Tine Damsholt, Dorthe Gert Simonsen og Camilla Mordhorst, 9-35, (Århus: Aarhus universitetsforlag, 2009), 25

⁴⁰⁴ Berg og Eger, "Introduction", 1

⁴⁰⁵ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 239

sammenkomster med alkoholserving hos borgerskapet forbeholdt menn. Kvinner kunne risikere å ødelegge sitt rykte ved å bli synlig beruset.⁴⁰⁶ Ludvig Holberg skrev omkring midten av 1700-tallet at

Hvis ingen anden Nytté var ved Thee og Café, var dog denne, at Drukkenskab, som tilforn gik saa meget i Svang, derved temmelig er kommen af Brug. Nu kand vore Hustruer og Døttre gjøre 10 Visiter en Eftermiddag, og komme gandske ædrue tilbage. Dette kunde ikke skee i gamle Dage, da man intet andet havde at byde de Besøgende, uden Gylden-Vand, Sek, Spanskbitter-Viin, Luttendrank, og andet, hvoraf et Fruentimmer maatte i det mindste pimpe lidt paa hvert Sted, saa at, naar man lagde alle de smaa Doses sammen, som toges i hver Barsel-Stue, det omsider kunde beløbe sig til noget [...].⁴⁰⁷

Ved å servere de nye drikkene ble det større rom for at også kvinner kunne delta. Det ble mulighet for å møtes oftere og gjerne gå på flere besøk eller visitter i løpet av en dag uten å bli beruset. Dermed hadde disse drikkene stor innvirkning på kvinnenens sosiale liv. Ved at menn også forholdt seg edru, var det større mulighet for å ha felles samlinger med begge kjønn. Dette var igjen med på å legge til rette for flere møter mellom kjønnene og med dette, større rom for å finne en partner. På denne måten spilte drikker som kaffe og te en viktig rolle i utviklingen av nye sosiale arenaer og samværsformer.⁴⁰⁸

Bilde nr 52. Silhuett av tre kvinner som drikker te. Samovaren står på bordet, og vertinne skjenker te fra tekannen. Fra Trondheim. Norsk Folkemuseum. NF.01195-089.

De nye drikkene fremhevet idealer om fornem og verdig atferd. Den nye sosiale arenaen i hjemmet var også påvirket av økt intimitet og privatliv.⁴⁰⁹ Den amerikanske historikeren John E. Wills Jr. skriver at te og muligens også sjokolade, i større grad ble forbundet med det hjemmetrivelige og det respektable familielivet, enn alkohol og også kaffe.⁴¹⁰ Dette kan ha sammenheng med at kaffe lenge ble servert på såkalte kaffehus, hvor menn kunne møtes, drikke kaffe og konversere eller spille spill. Kaffe kan da ha blitt oppfattet

⁴⁰⁶ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 306, 311; Hutchison, *In the Doorway to Development*, 239

⁴⁰⁷ Ludvig Holberg, "Epistel 91", i *Epistler*, Universitetet i Bergen,

<http://gandalf.uib.no/Holberg/tekster/epistler/tomus-ii-82-183/epistel-91>, (2.2.2012), 61, 62; Randi M.

Johannessen, "Ti tevisitter på en ettermiddag", i *På nordmanns vis: Norsk folkemuseum gjennom 100 år*, red. av Stephan Tschudi-Madsen, 178, (Oslo: Aschehoug, 1993), 178

⁴⁰⁸ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 305

⁴⁰⁹ Huitfeldt, *Tekanner*, 41

⁴¹⁰ Wills, "European consumption and Asian production in the seventeenth and eighteenth centuries", 142

som en mer "offentlig" drikke, mens te og sjokolade var forbeholdt hjemmelivet.⁴¹¹ Fredrik Grøn skriver at sjokoladen fremfor alt var damenes drikk i Norge.⁴¹²

Visittene ble ofte avholdt på dagen, og de nye drikkene egnet seg til slike besøk. Allikevel forsvant ikke alkoholen fra selskapslivet. Hva folk drakk varierte etter hvilken sammenheng besøket hadde. Bruken av redskaper i de nye materialene som porselen eller steintøy og også glass kan ha vært med på å dempe alkoholforbruket ved selskapeligheter. Dette var alle kostbare og svært skjøre materialer, som måtte behandles med forsiktighet.⁴¹³

I Norge kan utviklingen av nye sosiale arenaer ha artet seg noe forskjellig i ulike områder, slik at det overnevnte ikke kan sies om alle i borgerskapet. En franskmann som var i Kristiansund i 1801 skrev forbauset om hvordan kvinnene spilte en så liten rolle i byens selskapsliv. Kvinnen skulle kun varte opp ved bordet, de gikk aldri på visitter, holdt seg hjemme og åpnet sjelden munnen når menn var til stede. Han sammenlignet med kvinnene i Paris og London, som ville ha blitt rystet over kvinnene i Norge, samtidig som han tenkte at en tur til Norge kanskje ville gjort dem godt. I Bergen ble kvinnene heller ikke invitert til å sitte ved bordet, men gikk rundt mennenes spillebord og serverte punsj.⁴¹⁴ Serveringen av punsj vitner også om at alkohol fremdeles var viktig i selskapslivet. Pehr Kalm skriver at punsj var en drikk som ble mye brukt av engelskmenn, samt av skipskapteiner og andre sjøfolk, når de skulle hygge seg med sine venner når de ankom en havn. Han skriver videre at den norske punsjen ble laget med vann, fransk brennevin, sukker og sitronsaft.⁴¹⁵

Det kan virke som om det var noe annerledes i Christiania enn i byene på Vestlandet. Fra Christiania forteller beretninger at det var mer vanlig at kvinnene deltok aktivt i selskaper, både ved måltider, kortspill, konversasjon og underholdning i form av konserter, dans eller teater.⁴¹⁶

Tollistene jeg har undersøkt, viser en tettere kontakt mellom Arendal og Østlandet enn med Vestlandet. Mange skip kom fra eller reiste til Christiania, Larvik, Drammen og andre steder langs kysten på Østlandet. Også skipper Norberg selv hentet noe trelast i Drammen. Om kapteinen eller hans kone deltok på visitter eller inviterte til visitter, er vanskelig å si. Men mange av gjenstandene og også de mange representasjonsrommene, kan være tegn på selskapsliv hjemme på Strømmen. Flere kaffe- og teserviser forteller at de hadde mulighet for

⁴¹¹ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 306

⁴¹² Grøn, *Om kostholdet i Norge, fra omkring 1500-tallet og op til vår tid*, 171

⁴¹³ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 326

⁴¹⁴ Hopstock, "Livet i byene", 72

⁴¹⁵ Kalm, Pehr Kalms resa til Norra Amerika, 59

⁴¹⁶ Hopstock, "Livet i byene", 73

å ha mange til bords ved visitter. Mangel på finere middagsserviser kan også fortelle at Norberg oftere hadde kaffeselskaper, fremfor middagsselskaper. At Norberg eide langt flere teskjeer enn kniver og gafler kan også være en indikasjon på dette.

De store mengdene glass både til vin og brennevin kan fortelle at alkoholen ikke forsvant til fordel for kaffe og te. Norberg eide også en punsjøse av sølv med skaft av hvalben. I tillegg hadde han lagret flere flasker sjampanje og portvin.⁴¹⁷ Det betyr ikke at alkohol ble drukket når folk var på visitter, det er mulig at alkohol ble drukket i andre typer sosiale sammenkomster.

Storstuen som representasjonsrom

De nye rommene i borgerskapets hjem var viktige i hjemlige sammenkomster. Som jeg har vist i første kapittel var det en deling av hjemmet mellom familiens private del og representasjonsdelen. Særlig salen og storstuen var beregnet for gjester.

Salen ble gjerne brukt til større gjestebud. For husholdningene som hadde sal, men som sjeldent hadde store gjestebud, kunne salen også brukes til andre formål. Lars Roede viser at Christianiaborgere brukte salen som selskapsrom, men også som et oppbevaringsrom i det daglige. Innboet i salen lignet på det som kunnes finnes i kammers eller stuer, om enn noe enklere. Salen kunne også brukes som gjesterom, og var da møblert med seng.⁴¹⁸ Frithjof Foss skriver at borgerskapets saler i Arendal kunne være sparsomt møblert siden det skulle være plass til middagsbord ved store selskaper.⁴¹⁹ Storstuene egnet seg langt bedre til de mer intime, sosiale sammenkomstene og daglige visitter. For eksempel skriver Conradine Dunker at storstuen var rommet hvor visitter ble avlagt, samtidig som det også kunne holdes selskap her.⁴²⁰

Salen på Strømmen hadde ingen seng. Rommet var innredet med møbler som trolig var i sett, og var av et antall som tilsier at det egnet seg til større samlinger. Som jeg tidligere har sagt stod det en rekke stoler og en kanapé i salen. Det store antallet stoler kan tyde på at huset ble brukt til større festligheter, ved at det i salen alene fantes 20 stoler. Samtidig var rommet mindre utsmykket enn storstuen i første etasje. Salen hadde ingen bilder eller annen pynt. Et konsollbord med treplate, et ødelagt speil i brun ramme, og en mahognikikkert var de eneste mindre gjenstander som ble ført opp i auksjonen. I testamentet omtales et speil i

⁴¹⁷ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

⁴¹⁸ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 310-311

⁴¹⁹ Foss, *Arendal byes historie*, 396

⁴²⁰ Dunker, *Gamle Dage*, 115; Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 319

mahogni sammen med et bord. Dette finnes ikke i auksjonen i 1810.⁴²¹ Den lille mengden gjenstander og mangel på dekorasjon kan tyde på at salen ikke var i bruk i den siste tiden.

Innboet i kapteinens storstue var som sagt langt mer forseggjort enn det i salen. Her var det dekorert med en rekke bilder og speil, flere typer møbler og her ble også de nevnte sett med steintøy oppbevart, sammen med flere glass. Når folk kom på besøk i Strømmenhuset, hadde storstuen en riktig plassering i forhold til døren hvor gjestene kom inn. Hoveddøren på siden av huset førte inn i en gang, med direkte inngang til storstuen på venstre side. Ved besøk var det muligens bare denne gangen og storstuen de besøkende fikk se. Kammersene, dagligstuen og kjøkkenet var adskilt i en mer privat del av hjemmet. På samme måte var også salen i andre etasje tilgjengelig via en trapp i forhallen. Også her var det ingen gjennomgang eller innsyn i de private kammersene.

Det kan allikevel se ut som at representasjonsdelen av Norbergs hjem også strakk seg til mellomkammerset og salskammerset. Siden det ikke fantes noen seng på salen, er det trolig at salskammerset ble brukt til gjesterom. Men siden de var fem voksne som bodde i huset rundt 1810, ble dette rommet trolig brukt som sovekammers for en av beboerne. På salskammerset fantes seks gyldenlærstoler som ble solgt for en høy pris.⁴²² Det kan nevnes her at Lars Roede skriver at slike stoler var umoderne allerede på 1780-tallet i Christiania.⁴²³ Samtidig skriver Finn-Einar Eliassen at i Mandal i 1780 hadde den rike fogden Hammond rysslærstoler på sengekammersene. Dette var en type stoler laget av rødt, russisk lær. Slike stoler var vanligvis stuemøbler hos andre. Fogden hadde gyldenlærstolene i storstuen.⁴²⁴ Det er da trolig at skipper Norbergs gyldenlærstoler ikke var så umoderne, som Roede skriver. Også mellomkammerset i første etasje var møblert med pene møbelstykker, og seks stoler. Her var det også skilderier på veggene og to speil.⁴²⁵ Muligens kunne dette rommet brukes ved små samlinger, siden dette rommet var mindre og lettere å varme opp.

Nye gjenstander til selskapelighet

Sammen med utviklingen av selskapsrommene, var det som jeg har vist, stadig flere gjenstander i hjemmet. Flere av disse kan direkte knyttes til sosial omgang. Nettopp denne type gjenstander og møbler økte i omfang på 1700-tallet.⁴²⁶ 1700-tallets fokus på intimitet og komfort var også med på å legge til rette for mer uformelle sosiale omgangsformer. At de nye

⁴²¹ Skifteprotokoll 39, SAK, 357b; Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

⁴²² Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 405a

⁴²³ Roede, "The Bourgeois Bookbinders Abode", 47

⁴²⁴ Eliassen, *Mandal bys historie*, 514-515

⁴²⁵ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 406b

⁴²⁶ De Vries, *The industrious revolution*, 127

typer møbler var løse og lettere i vekt gjorde at møblene enkelt kunne flyttes og dermed tilpasses mange ulike sosiale anledninger. Og dermed kan møblene i seg selv ha vært med på å legge til rette for hvordan folk omgikk hverandre,⁴²⁷ og fungerte som egne aktører i sosiale sammenhenger.

Mange mindre gjenstander var også viktige for selskapeligheter. Siden servering av de nye drikkene ble en stor del av de nye sosiale omgangsformene, skjedde det en økning i forbruk av gjenstander knyttet til de nye varene. En temaskin, eller samovar som den også ble kalt, er en større tevannskjele med spritlampe under, som skulle holde vannet kokende gjennom hele selskapet. Disse ble laget i kobber, messing og sjeldnere også i sølv. Temaskinene skulle stå inne på tebordet, og varmt vann fra denne skulle fylles i den mindre tekannen.⁴²⁸ Temaskiner ble vanlige i Norge på 1700- og 1800-tallet. I Mandal ble de først vanlige helt ved slutten av 1700-tallet.⁴²⁹ Om dette også var tilfelle i Arendal er usikkert.

Bilde nr 53. En samovar av kobber. Kommer opprinnelig fra Strømsbu ved Arendal i følge Norsk Folkemuseum. Kan det være Norbergs egen samovar? Datert til ca. 1800. Norsk Folkemuseum. NF.1958-0197.

Norberg eide en temaskin av kobber, som ved auksjonstidspunktet stod i mellomkammerset.

I Strømmenhuset fantes det også flere andre gjenstander til servering av te og kaffe. I tillegg til kopper og kanner, eide Norberg flere mindre gjenstander som var i sett med servisene og som skulle tas frem når drikkene skulle serveres. Blant annet eide han flere spillkummer eller skylleboller. Dette var en liten bolle hvor teblad og bunnrester skulle helles ut, før koppen ble fylt med ny te.⁴³⁰ Norbergs serviser på gulkammerset og i storstuen inneholdt både skylleboller, fløtekanner, sukkerskåler og tedåser. Tedåsene skulle brukes til oppbevaring av te for at de kostbare tebladene skulle bevare aroma.⁴³¹

Norbergs porselensservise bestod som nevnt kun av tekopper og kaffekopper, til sammen 24 stykker. Det var steintøysservisene i storstuen og det blå og hvite serviset på gulkammerset som var de virkelig store servisene, og disse hadde mye tilbehør. De to servisene i storstuen som begge ble omtalt som "rødblommet", besto til sammen av nærmere 50 kopper. Det ene serviset som ble omtalt som finere enn det andre, besto av 30 like

⁴²⁷ Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 321

⁴²⁸ Huitfeldt, *Tekanner*, 44

⁴²⁹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529

⁴³⁰ Huitfeldt, *Ostindisk porselen i Norge*, 54

⁴³¹ Ingvar Aa. Klingenberg, *Norsk 1700-talls sølv*, (Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1984), 33

kopper.⁴³² Det var da mulighet for at 30 stykker kunne sitte sammen og drikke te eller kaffe. Det er vanskelig å fastslå at så mange faktisk har vært i selskap på Strømmen på samme tid. Med tanke på storstuens størrelse er det usannsynlig at det har vært 30 mennesker i den lille stuen, hvor alle hadde hver sin stol og plass ved et bord. Om slike store selskaper ble holdt, kan de ha vært i salen, hvor det allerede stod 18 stoler. Muligens kan flere av de offentlige rommene ha blitt brukt samtidig. Ved å benytte mellomkammerset, storstuen og salen, kunne slike store selskaper ha foregått på Strømmen.

At mellomkammerset kan ha blitt brukt til selskaperligheter bekreftes ved at det stod et spillebord i dette rommet. Et lignende bord stod også i storstuen. Spillebordet var tett knyttet til selskapslivet. Denne type møbel kom trolig til Norge på 1600-tallet, og ble særlig populær gjennom 1800-tallet.⁴³³ Slike bord har en kvadratisk plate, delt i to halvdel. De to delene er hengslet sammen og bordet kunne slås sammen når det ikke var i bruk. Da kunne bordet plasseres inntil veggen og fungere som et konsollbord. Den ene klaffen kunne da slås opp mot veggen. Spillebord kunne brukes til spill, men også til skrivebord eller tebord.⁴³⁴ Enkelte spillebord hadde

fordypninger i bordet til sjetonger eller kanskje penger, samt plass til lysestaker.⁴³⁵ Flere typer spill kunne spilles på et slikt bord, og særlig kortspill var populært. Fra Christiania finnes flere beretninger fra 1700-tallet som nevner kortspill som noe som skjedde etter måltidet, når det var gjester på besøk. Blant annet viser en beretning fra en tysk dame som oppholdt seg i Christiania i 1755–56 at christianiaborgerne ofte spilte kort.⁴³⁶ Også Conradine Dunker beskriver kortspill flere ganger i sine memoarer. Kortspill foregikk gjerne når det var selskap, og både kvinner, menn og barn fikk være med.⁴³⁷ Som nevnt over var kontakten mellom Arendal og byene rundt Oslofjorden sterk, og beretninger fra hvordan selskapslivet foregikk i Christiania, kan muligens overføres til borgerne i Arendal.

Bilde nr 54. Et spillebord med kortskrin. Bordet har fordypninger på hvert hjørne, trolig til lysestaker. Fra Østre Toten i Oppland. Norsk Folkemuseum. NF.04775-026.

⁴³² Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 406b

⁴³³ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 52

⁴³⁴ Gjerdi, *Møbler i Norge*, 52

⁴³⁵ Steen, *Fra bord til bord*, 39

⁴³⁶ Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 322

⁴³⁷ Dunker, *Gamle Dage*, 133, 326, 336

Bilde nr 55. Silhuett av familien Heuch fra Kragerø. Det spilles ved spillebordet og alle i familien er til stede. Fra 1814. Norsk Folkemuseum. NF.25937-001.

Kaptein Norbergs to spillebord blir beskrevet som "mahogni spillebord med grønt klede".⁴³⁸ Siden det ikke skrives duk her, går jeg ut i fra at det ikke var snakk om et stoff som lå som en duk over bordet. Det er nære å tro at dette grønne kledet var mer som filt, slik som også finnes i dag på moderne spillebord. Dette dekker bordet for å hindre at kortene sklir. Dermed hadde

trolig begge bordene hos Norberg en mer bestemt funksjon, hvor de kun var beregnet for å spille kort eller andre spill. Det ville ha vært upraktisk å servere mat eller drikke på slike bord, siden kledet trolig satt fast og ikke kunne vaskes. At bordet var plassert i storstuen og ikke i dagligstuen, kan fortelle at spillebordet ble benyttet når det var gjester på besøk, og ellers noe mindre i dagliglivet. Det er usannsynlig at store selskaper ville ha oppholdt seg for å spille i mellomkammerset, på grunn av rommets størrelse. Muligens kunne dette rommet brukes for at deler av selskapet kunne trekke seg bort fra resten av selskapet i storstuen. Samtidig var spillebordene trolig enkle å flytte på og dermed kan disse bordene ha stått et annet sted i huset når det var selskap. Som sagt fantes det ikke stoler i storstuen ved auksjonstidspunktet. Kanskje brukte Norberg mellomkammerset mer i den siste tiden, hvis det kom besøk?

De nye sosiale omgangsformene spilte en rolle i hjemmets forbruk. Kaffe, te, sjokolade, spesielle serviser og nye typer møbler ble kjøpt inn for å kunne invitere til visitter og andre selskaperligheter. Selv om de nye drikkene ikke erstattet alkoholen fullstendig, ble måten folk omgikk hverandre på endret. De nye rommene i huset og de nye mobile møblene kan i seg selv ha vært viktige for denne endringen. Alle disse gjenstandene var med på å påvirke hvordan menneskene forholdt seg til hverandre, og kan derfor ha fungert som egne aktører som skapte nye sosiale omgangsformer.

Norbergs hjem fulgte trenden og han hadde store deler av sitt hjem spesielt beregnet på å ta i mot gjester. I tillegg eide han en rekke gjenstander som måtte til for å kunne holde selskaper på en "korrekt" måte. Dette vil jeg se nærmere på i neste kapittel.

⁴³⁸ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 406b

Kapittel 6: Velstand til skue

Fokus på individet, krav til komfort, tilgangen på flere ting, lengselen etter det eksotiske og endring i sosiale omgangsformer var, som jeg har vist, alle viktige faktorer i at hjemmet endret seg og ble fylt med flere ting på 1700-tallet. Det økte forbruket kan også være knyttet til sosiale motiver. Gjennom konsum tar mennesker del i et fellesskap, fordi forbruk ofte skjer i relasjon med andre. Motivene kan være å bli en del av en gruppe eller å distansere seg fra en gruppe, å hevde seg selv, eller å undertrykke andre. På denne måten er forbruk deltakelse i sosiokulturelle situasjoner.⁴³⁹ I en tid hvor luksus og komfort ble tilgjengelig for flere, ble det viktig for flere deler av borgerskapet å vise sin sosiale status nettopp gjennom forbruk. Som nevnt i innledningen er det en nær sammenheng mellom alle de ulike motivene for den endringen av forbruksmønster jeg ønsker å vise gjennom min undersøkelse. Dette siste kapitlet vil derfor gjenta noe fra de tidligere kapitlene og vise hvordan det er flere samspillende faktorer som bidro til endret forbruk. Sammen med de nevnte faktorer jeg tidligere har diskutert, vil de sosiale motiver for forbruk være mest sentral i dette siste kapitlet.

Det ytre teller

Den norskamerikanske sosiologen Thorstein Veblen mente med sin teori om iøynefallende forbruk eller "conspicuous consumption", at store deler av folks forbruk ble styrt av sosiale motiver og behov for å sikre sosial status. I følge hans teori brukte enkelte grupper helt bevisst prangende og iøynefallende forbruk som en måte å posisjonere seg i samfunnet.⁴⁴⁰

Veblen mente at det var viktig å vise sin økonomiske kapital for å fremheve status. Bruk av midler for å skaffe seg flotte eiendeler var en synlig måte å vise status. Statusdrevet forbruk har kun verdi hvis det var gjennomført overdrevent og tydelig for andre. I jakten på å vise frem sin status kan det gå så langt at folk kjøper ting som ikke har bruksverdi. Verdien i slike gjenstander ligger i at kjøperen kan vise frem sin ubrukelige gjenstand til beundring fra

⁴³⁹ Rogan, "Konsum, status og – smak", 118

⁴⁴⁰ Thorstein Veblen, *The theory of the leisure class: an economic study of institutions*, (New York: Macmillan, 1899), 28, 31-32; Rogan, "Konsum, status og – smak", 119; Roger S. Mason, *The Economics of Conspicuous Consumption: Theory and thought since 1700*. (Northampton: Edward Elgar, 1998), 50-51, 53, 68; Bjarne Stoklund, *Tingenes kulturhistorie: etnologiske studier i den materielle kultur*, (København: Museum Tusulanums Forlag, 2003), 14

andre.⁴⁴¹ Selv om Veblens teori var basert på det amerikanske samfunnet rundt 1900, kan teorien også brukes i sammenheng med 1700-tallets forbruk.

Gjennom 1700-tallet fikk det norske bysamfunnet i større grad preg av å være et moderne klassesamfunn, hvor det økende forbruket forsterket ulikhetene. Det ble stadig tydeligere fordi borgerskapet brukte mer av sin inntekt på forbruk.⁴⁴² Å skaffe seg mest mulig penger var ikke målet, men heller et middel for å oppnå status og komfort. Tilgjengeligheten på mange av de populære varene førte til at dette skjedde i flere av lag av borgerskapet, ikke bare hos de mest velstående.⁴⁴³ Arne Lie Christensen skriver at folk som bodde i et urbant miljø, hvor nærmiljøet ble preget av innflyttere og folk som ikke kjente hverandre, fikk større behov for å markere status gjennom klær og bygninger. Bymiljøet skilte seg fra bygdemiljøer hvor det var vanligere at alle kjente hverandre.⁴⁴⁴

Den kanadiske sosiologen Erving Goffmann skriver i sin bok *Vårt rollespill til daglig: En studie i hverdagslivets dramatik*, om hvordan mennesker via handlinger, "kulisser" og annen kommunikasjon, forsøker å iscenesette seg selv. Goffmann ser for seg at interaksjon med andre kan sammenlignes med en dramatisk opptreden, hvor selvet kan velge hvordan det vil presentere seg selv. Det Goffmann kaller kulisser kan blant annet være møbler og innredning som danner en bakgrunn i selvets iscenesettelse.⁴⁴⁵ Hva en person kommuniserer til andre er med på å skape kontroll i situasjoner med andre. En persons hjem og hans klær kan da være en del av en persons fasade, i hvordan han ønsker å fremstå, bevisst eller ubevisst.⁴⁴⁶

Hjemmet

Alan Hutchinson skriver med bakgrunn i Goffmans teori at oppholdsrommet, altså storstuen i dette tilfellet, og dekking av bordet kunne være en iscenesetting av familien, mens klær kunne være en iscenesetting av selvet.⁴⁴⁷ Jeg velger å trekke iscenesettingen av familien videre, utenfor storstuen, ved at hjemmet som helhet kunne fungere som kulisser for hva Norberg ønsket å kommunisere til andre. Den mest verdifulle eiendelen en person hadde var ofte bolighuset. Dermed vil det å bygge et hus som signaliserte velstand, være et tydelig symbol på suksess.

⁴⁴¹ Veblen, *The theory of the leisure class*, 26, 85, 96; Mason, *The Economics of Conspicuous Consumption*, 51, 53-55

⁴⁴² Eliassen, *Mandal bys historie*, 459

⁴⁴³ Eliassen, "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830", 229

⁴⁴⁴ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 26

⁴⁴⁵ Erving Goffman, *Vårt rollespill til daglig: En studie i hverdagslivets dramatik*, (Oslo: Pax forlag, 1992), 27

⁴⁴⁶ Goffman, *Vårt rollespill til daglig*, 11, 13, 22, 27

⁴⁴⁷ Alan Hutchinson, "Forbruksendring og forbrukeratferd på Helgeland 1740-1850", *Heimen* 2009: 293-303, 298

Finn-Einar Eliassen viser i sin gjennomgang av materiale fra Mandal at ved midten av 1700-tallet bygget høyborgerskapet store, men enkle hus, og på denne måten markerte de sin posisjon uten å direkte sløse med penger. Ved slutten av århundret endret dette seg mot at bolighusene ble stadig mer preget av prestisje, både i størrelse og utforming.⁴⁴⁸ Bolighusene kunne i større grad fungere som symbol på status. Med tanke på huset som statussymbol var det ikke bare størrelsen på huset som telte, men også maling, panel og dekorering. Alle disse kan sies å være ytre virkemidler som viste hvordan husets beboere behersket Europas moter.⁴⁴⁹

Bilde nr 56. Bilde av Strømmen, tatt fra Hisøya. Originalfoto til utsnittsfoto ovenfor (bilde nr 1). I høyre hjørne sees en av ferjene som gikk mellom Hisøya og Strømmen. Strømmenhuset sees i midten av bildet. Huset skiller seg fra den andre bebyggelsen i området med sin størrelse og må ha vært svært synlig, særlig fra sjøen. AAKs Øyestadbilde nr 235.

Som jeg skrev innledningsvis, var Strømmenhuset både panelt, malt og hadde en synlig inngangsdør med vakker dekor. Ulf Hamran skriver at det var det flotteste huset i området.⁴⁵⁰ Det store huset inneholdt også mange rom og var innredet med moderne gjenstander og dekor. Norbergs hjem var et synlig tegn på økonomisk kapital.

⁴⁴⁸ Eliassen, *Mandal bys historie*, 510-511

⁴⁴⁹ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 73

⁴⁵⁰ Hamran, "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder", 71, 86

Klær

Siden det særlig er skipper Norberg som er hovedperson i denne undersøkelsen vil jeg trekke frem hvordan hans klær kunne fungere som en iscenesetting av ham selv. Hvilke klær folk gikk i kunne fortelle mye om både sosial og økonomisk status. Finn-Einar Eliassen skriver at det var særlig klær som sendte slike signaler i det *daglige* liv.⁴⁵¹ Witold Rybczynski skriver at klær i lange tider hadde en funksjon ved å vise status. Han mener dette kommer frem blant annet ved at det flere steder har eksistert egne lover som beskrev hvordan ulike samfunnsgrupper skulle kle seg. Enkelte lover forbød de lavere lag i et samfunn å bruke plagg som var forbeholdt det øvre samfunnsjiktet.⁴⁵² Dette viser at det ikke bare var økonomi som hindret lavere sjikt å kjøpe seg nye typer klær.

På samme måte som med porselenet var det Østens tekstilprodusenter som ble hovedleverandør til det europeiske markedet. Disse ble raskt kjente med europeiske stiler og motiver, og tilpasset disse inn i en ny stil med orientalske design beregnet på det europeiske markedet. Produsentene hadde kapasitet til å produsere en mengde ulike stoffer, kvaliteter og mønstre og klarte raskt å innfri den økende etterspørselen fra Europa.⁴⁵³ Med den globale handelen på 1700-tallet ble det også økt tilgang på fremmede stoffer i Norge, særlig stoffer som silke og bomull. Gjennomgang av skifter forteller om god tilgang på importerte stoffer, særlig fra midten av 1700-tallet. Som regel var det i første omgang borgerskapet og eliten som eide plagg av importerte stoffer.⁴⁵⁴

Bilde nr 57. Kjøleliv i silke fra Risør i Aust-Agder. Mønsteret kan være et eksempel på kineseri. Trolig fra 1740-1760-årene. Norsk Folkemuseum. NF.1962-0432.

Norges handelsforbindelse med England la til rette for tidlig spredning av bomull. Englands handel med India, bomullens hjemland, skapte en blomstrende tekstilindustri i England særlig fra 1760-årene. Noe bomull kom også fra koloniene i Karibia. Dermed var det stor tilgang på bomull i Norge. Bomull kom i mange varianter og mønstre, og ble populært blant annet fordi det var lett i vekt og enkelt å vaske.⁴⁵⁵

Klær i bomull var uttrykk for status på 1700-tallet. Som mange av de andre nye varene var bomull eksotisk og luksuriøs. Det påfallende med sørlandskysten er at folk gikk kledd i

⁴⁵¹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 519

⁴⁵² Rybczynski, *Hemmet*, 48

⁴⁵³ Berg, "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution", 238

⁴⁵⁴ Kirsten Bertheau Nøklebye, "Da bomullen kom til våre breddegrader", *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum* 2003: 40-61, 48

⁴⁵⁵ Nøklebye, "Da bomullen kom til våre breddegrader", 41-42, 50

bomull allerede tidlig på 1700-tallet. Bomull var ikke et overklassefenomen, men ble brukt av både bønder og borgere i byen. Pehr Kalm skrev i sin reiseskildring at kvinnene hadde klær sydd av bomull, og at mye av klærne var kjøpt i utlandet, særlig i England, Irland og Danmark. Samtidig påpekte han at dette ikke var et fenomen som strakk seg innover i landet. Innlandets befolkning brukte fremdeles brukte hjemmeproduserte vadmelsklær, også på søndager.⁴⁵⁶

Påvirkning fra utlandet kom til syne hos både rik og fattig langs sørlandskysten. Stoffet og moter fra utlandet som var forbeholdt de rikeste ved begynnelsen av århundret, spredte seg raskt til flere.⁴⁵⁷ Det fantes allikevel flere måter å skille mellom de ulike lagene i samfunnet og dermed uttrykke sosial status gjennom klær. De mer velstående hadde en større garderobe fylt med finere bomull og bomull i bedre kvalitet. De eide også andre, mer kostbare stoffer som silke og fløyel, ofte dekorert med sølvspenner, kniplinger og broderier. Til og med hverdagsklærne var laget i finere og mer varierte stoffer, enn det beste de lavere lag kunne kle seg i.⁴⁵⁸

Menn i borgerskapet og eliten brukte gjerne en "kledning", som var et antrekk med kjole, vest og bukser. Denne drakten var et klart statussymbol, forbeholdt de mer velstående.⁴⁵⁹ Eliassen viser at mennene i Mandals øvre sjikt tidligere brukte de samme fargene som resten av byen. Fra midten av 1770-årene ser det ut til at dette endret seg, med mer bruk av dristige farger i kledningen.⁴⁶⁰ På samme tid ble det vanligere for høyborgerskapet å bruke silkestrømper til knebuksene, fremfor ullstrømper.⁴⁶¹

Sammen med antrekket var det flere typer tilbehør som viste status. Parykk hadde lenge vært i bruk, men herreparykken krympet noe i størrelse gjennom 1700-tallet. Parykken skulle i tillegg pudres hvit.⁴⁶² Sverre Steen skriver at i Kristiansand ble innført om lag 1000 pund pudder i året.⁴⁶³ Parykken var en viktig del av antrekket, men bare for borgerskapet og eliten. Dermed var parykken et tydelig tegn på status.⁴⁶⁴

⁴⁵⁶ Kalm, Pehr Kalms resa til Norra Amerika, 64-65; Nøklebye, "Da bomullen kom til våre breddegrader", 45-46

⁴⁵⁷ Eliassen, *Mandal bys historie*, 524

⁴⁵⁸ Eliassen, *Mandal bys historie*, 520-521; Nøklebye, "Da bomullen kom til våre breddegrader", 48

⁴⁵⁹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 522

⁴⁶⁰ Eliassen, *Mandal bys historie*, 523-524

⁴⁶¹ Nøklebye, "Da bomullen kom til våre breddegrader", 49

⁴⁶² Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 126

⁴⁶³ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 336

⁴⁶⁴ Hopstock og Tschudi-Madsen, *Stil og smak i 6000 år*, 108

Jeg finner ingen parykk i auksjonen etter kaptein Norberg, men det er oppført en pudderdåse i gull. Pudderet kunne også brukes i ansiktet og det er trolig at Norberg eller hans

Bilde nr 58. Luktevanنشus i sølv fra Arendal. Trolig fra slutten av 1700-tallet. Norsk Folkemuseum. NF.1895-1401.

kone har brukt pudderet på denne måten. Bruk av pudder forteller om fokus på det ytre og også velstand, særlig siden Norbergs pudderdåse var av gull. I tillegg eide kapteinen et "hovedvannsegg" som var forgyldt innvendig.⁴⁶⁵ Et hodevannsegg kan også kalles et luktevanنشus. Dette var en beholder med parfymert væske som damene kunne påføre ved behov med en svamp. Parfymen skulle brukes for å dekke over en noe dårligere personlig hygiene. Det ble også antatt at vonde lukter kunne spre smittsomme sykdommer.⁴⁶⁶ Sverre Steen skriver at det ble innført omkring 1000 flasker med hodevann til Kristiansand i året, etter midten av 1700-tallet.⁴⁶⁷

Skipper Norberg eide flere interessante plagg. Siden det var en auksjon etter Norberg selv, ser det ut som at det kun var hans egne klær som var til salg og ikke hans kones klær. Flere av hans klær var i dyre, fremmede stoffer. Mange av klærne står oppført i auksjonen uten en beskrivelse av hvilket materiale de var laget av. Det er sannsynlig at disse var av noe mer rimelig stoff, som ull. De stedene der materialet nevnes var det som regel finere stoffer. Blant annet eide Norberg flere klær i kasjmir og silke, som et par sorte silkebukser med tilhørende vest. I tillegg eide han et stort antall silkestrømper. Flere av Norbergs bukser blir omtalt som "everlastingbukser" i auksjonen.⁴⁶⁸ Everlasting var et type ullstoff som var svært holdbart. Disse er interessante her fordi denne type stoff ble særlig produsert i England. Selv om ikke de var laget av dyrt og sjeldent stoff, var buksene fremdeles importert fra utlandet. Enkelte av plaggene kapteinen eide var laget av spesielle typer bomullsstoff. For

Bilde nr 59. Et eksempel på en frakk for menn fra det øvre borgerskapet. Håndsydd av håndvede stoffer av ull, lin og silke. Trolig produsert i Norge ca 1763. Nasjonalmuseet. OK-02811.

⁴⁶⁵ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b

⁴⁶⁶ Klingenberg, *Norsk 1700-talls sølv*, 58

⁴⁶⁷ Steen, *Kristiansands historie 1641-1814*, 336

⁴⁶⁸ Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 403b

eksempel eide han en brun "kalmuks" overkjole. Kalmukk var et tykt bomullsstoff som ofte ble brukt til yttertøy.⁴⁶⁹ Mange av Norbergs klær var i flotte farger. Han eide vester og kjoler i grønn, lilla, blå og hvit. Dermed kan det se ut som at kapteinen fulgte motene. Han eide trolig flere "kledninger", og de var i mange flotte motefarger. I tillegg hadde han flere plagg i fremmede stoffer. Til sammen eide han en stor garderobe som tydelig viste hans status.

Tidligere har jeg nevnt de to sengestedene i Norbergs hjem som hadde "omtrekk" av bomull. I et slik omtrekk måtte det brukes mange meter med stoff, og disse har trolig vært kostbare. Den ene sengen med rødt og hvitt bomullsomheng kan ha blitt brukt til gjesteseng, siden denne stod på salskammerset. Selv om ikke denne bruken av bomull var synlig for alle utenfor hjemmet, var den et tydelig symbol på velstand for gjestene som fikk overnatte i Strømmenhuset. En del av Norbergs klær kan også sies å være en form for i øyenfallende forbruk. De fargerike klærne var svært synlige for folk rundt ham, og mengden med klær forteller om et nesten unødvendig forbruk.

Status og kunnskap

Den franske sosiologen Pierre Bourdieu har på samme måte som Thorstein Veblen vist at forbruk kan bli styrt av sosiale motiver.⁴⁷⁰ Bourdieus teori er ikke like overførbart til det norske samfunnet på 1700-tallet, siden hans forskning baserer seg på den franske samfunnet i nyere tid. Det franske samfunn er bygget opp noe ulikt fra det norske, med en sterkere klassesdeling. Samtidig er moderniseringsprosessen sentral i hans teori, og hans bruk av begrepet kapital i ulike former, kan benyttes i min undersøkelse.

I følge Bourdieus teori er det ikke tilstrekkelig med økonomisk kapital for å vise status. Det er også behov for kunnskap om hvordan rikdommen skal vises frem. Dette kaller Bourdieu symbolsk kapital og defineres som kulturell eller sosial kompetanse.⁴⁷¹ Den symbolske kapitalen er viktig for å kunne forstå en gjenstand og dermed bruke den riktig. Hva folk velger å forbruke blir styrt av både økonomisk og symbolsk kapital, mener Bourdieu. Distinksjon fra andre gjennom forbruk kan oppnås ved å vise at man har større kapital enn den andre, enten det er økonomisk eller symbolsk.⁴⁷²

Ved å vise at man ikke hadde riktig kunnskap om de nye varene på 1700-tallet, viste man også mangel på dannelse. Norbert Elias mener at regler for riktig atferd var med på å

⁴⁶⁹ Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon: Kultur og samfunn ca 1500- ca 1800*, 2. utgave, (Oslo: Cappelen akademisk forlag, 1999), 188

⁴⁷⁰ Stoklund, *Tingenes kulturhistorie*, 15

⁴⁷¹ Pierre Bourdieu, *Distinksjonen: en sosiologisk kritikk av dømmekraften*, (Oslo: Pax, 1995), 34-35; Stoklund, *Tingenes kulturhistorie*, 15

⁴⁷² Bourdieu, *Distinksjonen*, 46, 57; Rogan, "Konsum, status og – smak", 121-122

skille de dannede fra de udannede. Dette hadde stor betydning i et samfunn hvor de ulike samfunnsgruppene kom stadig nærmere hverandre.⁴⁷³ Ved å vise for andre at man ikke behersket kravene til riktig atferd, viste man også mangel på kunnskap og dannelses. Det å ikke mestre kravene som ble stilt var skammelig og pinlig for en selv.⁴⁷⁴ Den økende overvåkingen av ens egen og andres atferd kunne da være med på å stille krav til riktig forbruk. Det er dermed mulig å koble en endring i den materielle kulturen med en endring i den intellektuelle kulturen. Enkelte varer kunne bli et instrument i siviliseringsprosessen.⁴⁷⁵ På denne måten ble for eksempel luksusvarer som porselen, kaffe og te oppfattet som positive elementer i samfunnet, fordi de kunne ha en nærmest oppdragende virkning. Som jeg viste i første kapittel var bruk av gaffelen nettopp en slik gjenstand som ble viktig i siviliseringsprosessen. Kunnskap om hvordan maten skulle spises kunne skille de "dannede" fra de "udannede".

Kjøp og bruk av gjenstander kunne vise eierens kunnskap og denne kunnskapen kunne benyttes for å vise avstand til andre i samfunnet. Luksusvarer, som jeg tidligere har skrevet om, er en type gjenstand som først og fremst har en retorisk og sosial funksjon, i stedet for en praktisk funksjon. Siden de var forbeholdt de få, kunne de formidle sosiale budskap om status.⁴⁷⁶ De nye varene på 1700-tallet hadde alle stor signaleffekt og var uttrykk for identitet. De var sjeldne, luksuriøse og forbundet med det eksotiske.⁴⁷⁷ Også kunnskap om det eksotiske var noe det moderne mennesket i opplysningstiden skulle ha.⁴⁷⁸ En luksusvare blir oppfattet som noe eksklusivt, men kan miste sin egenskap som luksusvare om denne blir lettere tilgjengelige for flere. En vares eksklusivitet kan også ivaretas gjennom kunnskap. Å ha "korrekt" kunnskap og "korrekt" konsum kan være viktig om tilgjengeligheten øker.⁴⁷⁹

For flere deler av det øvre borgerskapet i Norge ble det viktig vise at de hørte til de "dannede" klasser i Europa. Å vise at man behersket moter og ideer fra kontinentet var med på å vise status. På denne måten ble også kunnskapen om riktig bruk sentral for å vise ens posisjon, i en tid hvor mange av de nevnte varene ble tilgjengelig for flere i de norske

⁴⁷³ Elias, *The civilizing process*, 54-55, 63, 68, 86, 117; Christensen, *Den norske byggeskikken*, 201-202

⁴⁷⁴ Elias, *The civilizing process*, 127; Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 322

⁴⁷⁵ Berg og Eger, "Introduction", 2, Berg, "In pursuit of luxury", 99

⁴⁷⁶ Arjun Appadurai, "Introduction: Commodities and the politics of value", i *The Social life of things: commodities in cultural perspective*, red. av Arjun Appadurai, 3-63, (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 38; Rogan, "Konsum, status og – smak", 126

⁴⁷⁷ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 239-240

⁴⁷⁸ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis", 306-307

⁴⁷⁹ Appadurai, "Introduction", 38; Rogan, "Konsum, status og – smak", 127

byene.⁴⁸⁰ For eksempel var det serveringen og tilberedningen av de nye drikkene som skilte de øvre sjikt av samfunnet fra de lavere sjikt.⁴⁸¹ Som jeg tidligere har vist, fantes det mange gjenstander som var viktige i selskapslivet, for eksempel serveringsredskaper. Å eie redskaper som samovarer eller tedåser kunne også være tegn på kunnskap om "riktig" bruk. Som jeg har vist eide Norberg mange slike redskaper. Ikke bare drakk han kaffe og te, han hadde et egnet servise i fajanse eller porselen til hver type drikk og også helt egne deler av serviset som forteller om kunnskap om hvordan te og kaffe skulle drikkes og behandles.

Velstand på utstilling

I tillegg til det ytre av huset, var også hjemmets indre utforming og innbo viktig for å vise sosial status på 1700-tallet. Sammenlignet med 1600-tallet var velstanden noe mindre prangende utenfor hjemmet.⁴⁸² Til forskjell fra klær var fremvisingen av velstand i det nye intime hjemmet ment for dem som ble invitert inn. En differensiert bolig, med skille mellom offentlig og privat, vitnet både om kunnskap og velstand. Økningen i representasjonsrom i hjemmet kan bekrefte at det indre hjemmet stadig ble viktigere for å vise status for de som kom på besøk.⁴⁸³ I de offentlige rommene i boligen kunne de mest dyrebare gjenstander oppbevares, til beskuelse fra besøkende, for å vise eierens velstand og gode smak. Samtidig var slike rom nettopp et tegn på iøynefallende forbruk. Å skille ut flere rom i huset, som sjeldent skulle brukes, kunne fortelle om et overdådig og nesten unødvendig forbruk.

Kommoder og skap ble stadig vanligere gjennom 1700-tallet og erstattet i stor grad kisten som oppbevaringsmøbel. Kommoden ble riktignok ikke vanlig i alle lag i samfunnet før på 1800-tallet.⁴⁸⁴ Kommodens store toppflate egner seg godt til å stille ut gjenstander. Lars Roede skriver om hvordan slike møbler ble brukt for å vise frem de mer finere gjenstandene folk eide. Han viser til det tidligere nevnte skiftet i 1787, hvor påfallende mange gjenstander stod fremme, slik at de var synlige hele tiden. På en kommode stod det både tekopper og ulike kanner i fajanse.⁴⁸⁵

Skap kunne også brukes til å stille ut gjenstander, særlig skap med glassdører egnet seg til dette, hvor gjenstandene var synlige. Her ble gjerne finere gjenstander oppbevart, som sølv, krystall og porselen.⁴⁸⁶ På Merdøgaard finnes det flere slike bevarte skap. I vevstuen ved siden av salen finnes et hjørneskap med flere kinesiske porselensgjenstander, og på salen

⁴⁸⁰ Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel?", 320-321

⁴⁸¹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529,

⁴⁸² Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 328

⁴⁸³ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 137

⁴⁸⁴ Hutchison, *In the Doorway to Development*, 183

⁴⁸⁵ Roede, *Byen bytter byggeskikk*, 319

⁴⁸⁶ Rybczynski, *Hemmet*, 82

finnes et veggfast skap med glass og steintøy fra 1700-tallet, blant annet det tidligere nevnte creamwaresettet etter Jacob Larssøn.⁴⁸⁷

I Strømmenhuset fantes det flere slike veggfaste skap. Jeg har allerede nevnt hjørneskapet med glassdører på gulkammerset. Dette var låsbart og innholdt en rekke finere steintøysgjenstander. På plantegningen fra 1968 (bilde nr 20) er det tegnet inn flere veggfaste hjørneskap i første etasje. Et av disse befant seg i dagligstuen, og er i dag å finne i Bent Albrechtsens hus på Strømmen. Det smale skapet med en enkel dør og glass i den øvre delen, er en av de få gjenstandene som ble reddet da huset ble revet. Auksjonen forteller ikke om oppbevaringsmøbler i dagligstuen. Samtidig forteller auksjonen om en samling av mindre gjenstander som kopper og tekanner, som må ha stått i det veggfaste skapet. Dette fulgte med huset i auksjonen og var derfor ikke til salgs.

Da storstuen fra Strømmen ble flyttet til museet, fulgte det med et veggfast hjørneskap med glass i de øvre dørene. Mens hjørneskapet i som stod i dagligstuen er et enkelt skap, har hjørneskapet i storstuen doble dører. Dette ble trolig brukt til å vise frem husets finere gjenstander.⁴⁸⁸ I auksjonen etter Norberg står det ikke hvor gjenstandene i rommet ble oppbevart. Møblene i rommet var som nevnt et spillebord, konsollbord og et tegnebord.

Bilde nr 60. Fotografi av storstuen fra Strømmen, med det veggfaste hjørneskapet. Det tidligere viste gyldenlærsettet står rundt et bord. Norsk Folkemuseum har plassert en rekke gjenstander av blå og hvit hollandsk fajanse i hjørneskapet. Døren til høyre i bildet er døren ut til hovedinngangen. Norsk Folkemuseum. NF.32198-021

⁴⁸⁷ *Velkommen til Merdøgaard*, 28-30

⁴⁸⁸ Hopstock, "Livet i byene", 63

Basert på rekkefølgen i auksjonen ser jeg det som usannsynlig at gjenstandene stod på noen av disse bordene. Det er heller trolig at de stod i hjørneskapet. I skapet var de beskyttet bak glass, men likevel så synlige i hjemmet representasjonsrom. Til sammen var det oppbevart en mengde gjenstander i dette skapet. Her fantes de nevnte rød-blomstrede steintøyssettene, og flere av Norbergs sett med glass.

At det meste av hjemmets glass var plassert synlig i storstuen var neppe tilfeldig. Samtidig som de mange ulike glassene forteller om differensiering slik jeg har vært inne på tidligere, forteller de også om kunnskap om riktig servering av ulike drikker. Til slutt viser de velstand siden glass fremdeles var noe sjeldent ved århundreskiftet.⁴⁸⁹

På samme tid som at mange av husets flotte gjenstander ble oppbevart og utstilt i storstuen, var mange av fineste gjenstandene av sølv og porselen trolig mer bortgjemt. Jeg finner ikke betegnelsen "sølvskapet" i auksjonen, men etter oppramsingen av husets sølv og porselen i auksjonen beskrives en kommode av eik. Denne står oppført som en låsbar dragkiste med skap og to skuffer. I testamentet fra 1807 kan det se ut som at sølvet er plassert på bryggerhuskammerset. I følge dette skulle Helene arve "alt i sølvskapet befinnende Porcelain og Sølvtoy".⁴⁹⁰ Som sagt tidligere er det trolig at dette rommet var Norberg og hans kones soverom. Sølv kan da ha blitt oppbevart på deres soverom i en låst kommode.

Alan Hutchinson skriver at ved slutten av 1700-tallet var ikke sølv lenger det statussymbolet som det tidligere hadde vært. På 1600- og tidlig 1700-tall, var det sølv som hadde vært de fremste statusobjektene i hjemmet. Ved slutten av 1700-tallet var det i større grad klær som fungerte som statussymboler, selv om sølv fremdeles var viktige statusobjekter. Dette hadde også en sammenheng med at det var en stabil høy pris for sølv, mens tøy, klær, steintøy og glass var alle statusvarer som kunne være rimelige, eller fantes i rimelige varianter og var dermed mer tilgjengelige for flere.⁴⁹¹ At Norbergs sølv ikke var på utstilling i storstuen kan da i følge Hutchinson, være på grunn av sølvets reduserte evne til å formidle status. I Norbergs tilfelle tror jeg ikke det stemmer. Slik det fremgår av auksjonen etter Norbergs død, var sølvet fremdeles et av de fremste statusobjektene. Sølv ble oppført som en egen kategori, før alle de store, dyre møbelstykkene. Samtidig var trolig gjenstander som porselen svært viktige siden disse listes opp under samme overskrift.

Ønsket om å vise egen status, rikdom og kunnskap spilte en viktig rolle i hvilke gjenstander som ble kjøpt inn til hjemmet, og hvordan disse ble vist frem for de som kom på

⁴⁸⁹ Hamran, "Drikkeglass og skålevers på 1700-tallet", 85

⁴⁹⁰ Skifteprotokoll 39, SAK, fol 357b; Auksjonsprotokoll 11, SAK, fol 402b-411b

⁴⁹¹ Hutchinson, "Forbruksendring og forbrukeratferd på Helgeland 1740-1850", 300

besøk. Jeg har vist at Norberg eide en rekke gjenstander som nettopp kan passe inn under iøynefallende forbruk. Disse gjenstandene kan ha vært med på å befeste Norbergs sosiale stilling i samfunnet. Samtidig mener jeg at ikke alle slike handlinger trenger å ha vært helt gjennomtenkte og bevisste. Selv om mennesket ikke er helt passiv i sine omgivelser, er ikke alle handlinger, eller alt forbruk, et resultat av bevisst tenkning. Alt Norberg eide i sitt hjem trenger ikke ha blitt kjøpt på grunn av et bevisst motiv.

Del 4

Avslutning

Skipper Norberg og hans hjem har vært utgangspunktet for denne undersøkelsen. Ved å studere hans hjem og gjenstander har jeg ønsket å vise at det fantes mange ulike faktorer og motiver som spilte inn for at forbruket hos det sørlandske borgerskapet endret seg gjennom 1700-tallet.

Mange av de nye varene hadde sosiale funksjoner, de kunne vise individualitet, personlighet og sosial posisjon. De samme varene kunne også ha praktiske funksjoner. For eksempel var kaffe en vare med mye symbolinnhold, som kunne vise kunnskap om det eksotiske og fortelle om status. Kaffe kunne også drikkes som en oppkvikkende drikke til daglig. Faktorene opptrådte i et samspill, slik at det ikke alltid kan trekkes frem et bestemt motiv for endret forbruk. Samtidig finnes det enkelte deler av Norbergs forbruk som vitner om mer bestemte motiver.

Kontakten med utlandet av stor betydning for Sørlandskysten i denne perioden, og spilte en sentral rolle i at nye impulser og trender kom tidlig til denne delen av Norge. Også hvilke land Sørlandet hadde kontakt med påvirket hvilke impulser som ble mer sentrale her.

Vi vet mye om kapteinens gjenstander og verden rundt ham, men det er vanskeligere å si noe om han tok til seg de nye trendene som kom fra utlandet på et dypere nivå og hvilke holdninger han hadde til gjenstandene han eide. Å eie visse type gjenstander kan fortelle mye om en person, men det er vanskelig å si om han faktisk brukte gjenstandene eller visste hvordan de skulle brukes. Skapet var fullt av fajanse, men det er også mulig at Norberg aldri holdt visitter. At han eide så store mengder med utstyr til te og kaffe kan være indikasjon på at han ikke brukte alle gjenstandene, nettopp fordi det ikke var plass til så mange personer i Strømmenhuset på en gang.

På samme tid kan gjenstandene og hjemmet til kapteinen fortelle noe om livet han levde. Det materielle som han hadde rundt seg påvirket hans liv, hvor gjenstandene og huset kan ha lagt føringer for hvordan Norberg og hans familie levde. Hjemmet med sine mange oppvarmede rom var med på å skape skiller både mellom medlemmene av husholdningen og mellom familien og dem utenfor. De ulike møblene la føringer for hvordan Norberg og hans familie satt, sov og omgikk hverandre.

Tingene i Norbergs hjem forteller om velstand og sterk kontakt med utlandet. De forteller også om hvordan Norberg og hans familie levde i tråd med tidens moter og

strømninger om individualitet og representasjon. Hans liv forteller om en tid preget av en stadig modernisering, mot økt privatliv og differensiering, økt komfort og økt globalisering.

Hvordan så det ut i storstuen?

Den eneste sikre beskrivelsen av storstuen på Strømmen i Norbergs levetid, finnes i auksjonen og skiftet som ble skrevet kort tid etter Norbergs død i 1810. Veggene var panelt med fyllingspaneler og trolig malt i lyse farger. På veggene hang det en rekke bilder og speil. Her var det plass til flere sittegrupper, rundt flere bord. Men ved Norbergs død fantes det ingen sitteplasser i storstuen. Her stod det flere bord, men ingen av dem kunne benyttes til visitter hvor mat og drikke ble servert. Bordene var til dekorasjon, spill eller til arbeid. En rekke pene gjenstander ble oppbevart i hjørneskapet i rommet. Kanskje ble det "finere" rød blomstrete serviset oppbevart i den øverste delen av skapet, hvor glassdører gjorde serviset synlig for besøkende.

Hvordan kan storstuen ha sett ut?

Beskrivelsen av Norbergs storstue slik den var i 1810, er ikke beskrivelsen av et rom som var i bruk. Som jeg har vært inne på mange ganger betyr ikke dette at det var slik storstuen faktisk så ut i tiden han og hans familie bodde i huset. Mye kan ha endret seg i tiden før auksjonen ble avholdt. Så hvordan kan storstuen ha sett ut? Sannsynligvis har det vært flere møbler i storstuen, noe også testamentet fra 1807 viser. Dette forteller at det har stått et tebord i storstuen på et tidligere tidspunkt. Sannsynligvis stod det også flere stoler i rommet som kunne flyttes på for å tilpasses de ulike sosiale situasjoner i hjemmet. Kanskje kunne selskapet deles i to og noen spilte kort rundt et spillebord, mens andre drakk kaffe og te rundt det ovale tebordet. Hvordan rommet så ut om gjester skulle komme på besøk skilte seg fra tiden hvor rommet ikke var i bruk. Muligens var rommet slik det ble beskrevet i 1810, nettopp en skildring av hvordan rommet så ut når familien ikke brukte denne delen av huset. Om det var ventet gjester må de ha flyttet inn duker, lysestaker og bestikk. Alle disse gjenstandene fantes i huset, men ikke i storstuen.

Det må også ha vært et skille mellom hvordan stuen så ut da Norberg først begynte å bo i huset og hvordan det så ut ved slutten av hans levetid. Norberg bodde i huset i vel 30 år, i en tid hvor motene endret seg fortere og det var stor tilgang på nye ting.

Hvordan burde storstuen se ut på Norsk Folkemuseum?

Hvordan storstuen kan ha sett ut i Norbergs levetid er ikke nødvendigvis nok i en utstillingssituasjon slik som storstuen en gang skal befinne seg i. Det er ikke meningen at den skal være en nøyaktig kopi av den opprinnelige storstuen, men heller avspeile større deler av

Norbergs liv. Storstuen skal også fortelle om noe mer enn bare om Norberg og hans liv. For å gjøre dette kan det være nødvendig å tilføre flere gjenstander til stuen, for å kunne gi et helhetlig inntrykk av en sørlandsk skipper ved slutten av 1700-tallet. Siden ikke hele hans hus vises, vil det jo bare være en liten del av hans liv som kommer frem på museet. Som jeg har vist gjennom min undersøkelse er også andre deler av hans hjem og gjenstander interessante for å gi et fullkomment bilde av hvem denne kapteinen var.

Norsk Folkemuseum kunne kanskje derfor også bringe inn andre gjenstander som ikke befant seg i storstuen ved auksjonen. Flere av gjenstandene jeg har trukket frem hadde stor symbolverdi og nettopp disse burde belyses fra museets side. Museet skriver i sin prosjektbeskrivelse at de ønsker å vise frem selskapelighet og dekke bord som om det var ventet gjester. For å gjøre det må flere gjenstander fra andre rom i huset trekkes inn i storstuen.

Porselen var en viktig vare ved slutten av 1700-tallet. Selv om Norberg ikke hadde sitt porselen fremme til beskuelse, vil denne type vare fortelle mye om datidens samfunn. Det samme kan sies om fajanse. Disse kan gjerne være blåmønstrede, men Norbergs fajanse fantes også i andre farger, og hans porselen var udekorert. Gaffelen er også en gjenstand som kan belyses, sammen med en generell borddekking med separate kuverter, ulike glass og kopper og bestikk til alle. De mange viktige redskapene for te og kaffeservering burde være fremme, med tedåser, samovar, kanner og kopper.

Stolen og komfortable sittemøbler er også viktige gjenstander, og rommet burde møbleres med flere ulike sittemøbler, både lenestol, enkeltstol og kanapee. Andre møbler som burde finnes i rommet er et tebord, konsollbord, kanskje et klaffebord og et spillebord.

Det er også nødvendig å vise den internasjonale orienteringen slike hjem hadde. Dette kan gjøres ved å vise importerte møbler og gjenstander. Samtidig burde de norskproduserte møbelstykkene med tydelig inspirasjon fra utlandet få en sentral plass i rommet. Dekorasjonen på veggen kan også gjenspeile hjemmets blikk mot utlandet. Norberg hadde en rekke bilder som var tegn på kontakt med utlandet, og som fortalte om hans virke som sjømann. Utenlandske bilder eller bilder som skal forestille skip eller en form for kart, vil være gode symbolgjenstander i en slik storstue.

Kapteinens storstue er og skal være en representant for skipperkulturen i Arendal ved slutten av 1700-tallet. Ved å benytte enkelte nøkkelsymboler og utvalgte gjenstander er det mulig å fortelle en historie om endret forbruk, økt velstand og orientering mot utlandet.

Litteraturliste

- Appadurai, Arjun. "Introduction: Commodities and the politics of value". I *The Social life of things: commodities in cultural perspective*, red. av Arjun Appadurai, 3-63. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Arendals byleksikon*. Red. av Johan Chr. Brorson Frøstrup og Johan Chr. Frøstrup Jr. Arendal: Friluftsførlaget, 1998.
- Asdal, Gunnar Knutsen, Bergår Knutsen, Arne J. Myrdal. *Gamle gårder i Øyestad, bind 3*. Arendal: Øyestad historielag, 1981.
- Asdal, Gunnar Knutsen, Bergår Knutsen, Arne J. Myrdal. *Øyestad- Hiis historie, bind 1*. Bjorbekk: Nytt og gammelt, 1983.
- Austarheim, Hilde L. "Kysten som impulscenter". I *Contrari vind*, red. av Kjell-Olav Masdalen, 56-65. Arendal, Aust-Agder kulturhistoriske senter, 2007.
- Berg, Maxine. "In pursuit of luxury: global history and British consumer goods in the eighteenth century". *Past and Present*, No 182, februar 2004: 85-142.
- Berg, Maxine. "Asian Luxuries and the Making of the European Consumer Revolution". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 228-244. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Berg, Maxine og Elizabeth Eger. "Introduction". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 1-4. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Berg, Maxine og Elizabeth Eger. "The Rise and Fall of Luxury Debates". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 7-27. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Bourdieu, Pierre. *Distinksjonen: en sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo: Pax, 1995.
- Breen, T.H. "The Meaning of things: interpreting the consumer economy in the eighteenth century". I *Consumption and the World of Goods*, red. av John Brewer og Roy Porter, 249-260. London: Routledge, 1994.

- Brook, Timothy. *Vermeer's hat: the 17th century and the dawn of the global world*. New York: Bloomsbury, 2008.
- Bråstad, Kjell J. *Øyestad bygdebok, bind 2. Øyestad kommune*, 1981.
- Bull, Ida. "Handelshistorie som bindeledd mellom det lokale og verden utenfor". *Heimen* 2009: 279-292.
- Bull, Ida. "Hvilken relevans har lokalhistorien i en globalisert verden?". *Heimen* 2009: 275-277.
- Christensen, Arne Lie. *Den norske byggeskikken: hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*. Oslo: Pax, 1995.
- Crowley, John. "From Luxury to Comfort and Back Again: Landscape Architecture and the Cottage in Britain and America". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 135-150. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Daae, Ludvig. *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid: et Bidrag til vor Søfarts Historie*. Christiania: Cammermeyer, 1880.
- Damsholt, Tine og Dorthe Gert Simonsen. "Materialiseringer: Processer, relationer og performativitet". I *Materialiseringer: Nye perspektiv på materialitet og kulturanalyse* red. av Tine Damsholt, Dorthe Gert Simonsen og Camilla Mordhorst, 9-35. Århus: Aarhus universitetsforlag, 2009.
- Dannevig, Birger. *Arendal gjennom skiftende tider, 1528, 1723, 1973*. Arendal: Arendal kommune, 1973.
- De Vries, Jan. "Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe". I *Consumption and the World of Goods*, red. av John Brewer og Roy Porter, 85-132. London: Routledge, 1994.
- De Vries, Jan. "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 41-56. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- De Vries, Jan. *The industrious revolution: consumer behavior and the household economy, 1650 to the present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Diesen, Einar. *Slekten Herlofson gjennom 400 år: En sørlandskrønike*. Oslo: 1973.
- Dunker, Conradine B. *Gamle Dage: Erindringer og Tidsbilleder*. Oslo: Gyldendal, 1909.

- Dyrvik, Ståle m.fl. *Norsk økonomisk historie 1500-1970: Band I, 1500-1850*. Bergen: Universitetsforlaget, 1979.
- Dyrvik, Ståle. "1536 – 1814". I Rolf Danielsen, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle og Edgar Hovland. *Grunntrekk i norsk historie: fra vikingtid til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- Dyrvik, Ståle. *Norsk historie 1625 – 1814: vegar til sjølvstende*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1999.
- Eide, Elisabeth S. "Kina og kineserier i Norge og på Sørlandet". *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum* 2003: 13-39.
- Elias, Norbert. *The civilizing process*. Oxford : Blackwell, 1994.
- Eliassen, Finn-Einar. *Mandal bys historie: Den førindustrielle byen ca. 1500-1850, bind 1*. Mandal: Mandal kommune, 1995.
- Eliassen, Finn-Einar. "Småbyenes storhetstid 1500 – 1830". I *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*, red. av Knut Helle m.fl. 145-248. Oslo: Pax forlag, 2006.
- Fløystad, Ingeborg. *1641-1723: bønder, byvekst og borgarar. Agders historie bind 3*. Kristiansand: Agder historielag, 2007.
- Foss, Frithjof og Øyvind Rosenvinge. *Arendal Byes Historie*. Arendal: Arendal historielag, 1998.
- Giddens, Anthony. *Modernitetens konsekvenser*. Oslo: Pax forlag, 1997.
- Gjerdi, Trond. *Møbler i Norge*. Oslo: Aschehoug, 1976
- Goodman, Dena. "Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk i Eighteenth Century France". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 71-88. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Goffman, Erving. *Vårt rollespill til daglig: En studie i hverdagslivets dramatik*. Oslo: Pax forlag, 1992.
- Grøn, Fredrik. *Om kostholdet i Norge, fra omkring 1500-tallet og op til vårtid*. Oslo: Det norske videnskaps-akademi i Oslo, 1942.
- Imsen, Steinar og Harald Winge. *Norsk historisk leksikon: Kultur og samfunn ca 1500- ca 1800*, 2. utgave. Oslo: Cappelen akademisk forlag, 1999.
- Hamran, Ulf. "Brigg "Nordstiernens" s punsjebolle". *Aust-Agder Arv* 1985-86: 20-26.
- Hamran, Ulf. "Drikkeglass og skålevers på 1700-tallet". *Aust-Agder Arv* 1965-66: 82-92.

- Hamran, Ulf. "Fyllingspanelte rom i Aust-Agder". *By og bygd, Norsk Folkemuseums årbok 1968/1969*: 71-88.
- Hamran, Ulf. *Gamle ovner i Norge*. Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1989.
- Hamran, Ulf. *I Sørlandshuset*. Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1985.
- Hamran, Ulf. "Weyerholts møbelkunst". *Aust-Agder Arv 1965-66*: 45-59.
- Holm, Poul. *Kystfolk: Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerak ca 1550 – 1914*. Esbjerg: Fiskeri og Søfartsmuseet, 1991.
- Hopstock, Carsten og Stephan Tschudi-Madsen. *Stil og smak i 6000 år*. 6. utgave. Oslo: Elingaard brevskole, 1974.
- Hopstock Carsten. "Livet i byene", I *Norges kulturhistorie: Bind 3: Fra forfall til ny vekst*, red. av Ingrid Semmingsen, Nina Karin Monsen, Stephan Tschudi-Madsen og Yngvar Ustvedt, 49-74. Oslo: Aschehoug, 1980.
- Huitfeldt, Johanne. *Tekanner*. Oslo: C.Huitfeldt forlag, 1984.
- Huitfeldt, Johanne. *Ostindisk porselen i Norge*. Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1993.
- Huitfeldt, Johanne. *Drømmen om Kina*. Oslo: Andresen og Butenschøn, 2002.
- Hutchinson, Alan. "Forbruksendring og forbrukeratferd på Helgeland 1740-1850". *Heimen* 2009: 293-303.
- Hutchinson, Alan. "Skifter: kildekritiske synspunkter". *Skriftene som kilde- en artikkelsamling*. NLI, nr 31: 29-46. Oslo, 1996.
- Hutchison, Ragnhild. "Fra en sjelden kopp til kannevis: noen trekk i spredningen av søt kaffe og te ca. 1750 – 1850". *Heimen* 2009: 305-316.
- Hutchison, Ragnhild. *In the Doorway to Development: An enquiry into marked oriented structural changes in Norway ca 1750-1830*. Upublisert doktoravhandling ved European University Institute, 2010.
- Johannessen, Randi M. "Kinesisk porselen og tollregnskaper". *By og bygd, Norsk Folkemuseums årbok 1983-84*: 129-141.
- Johannessen, Randi M. "Skummende sjokolade og vonde vinde". I *På nordmanns vis: Norsk folkemuseum gjennom 100 år*, red. av Stephan Tschudi-Madsen, 180. Oslo: Aschehoug, 1993.

- Johannessen, Randi M. "Ti tevisitter på en ettermiddag". I *På nordmanns vis: Norsk folkemuseum gjennom 100 år*, red. av Stephan Tschudi-Madsen, 178. Oslo: Aschehoug, 1993.
- Johansen, Anders. "Ting, tid, identitet". I *Estetikk og historisitet*, red. av Siri Meyer, 231-253. Oslo: Norges allmennvitenskapelige forskningsråd, 1990.
- Kaldal, Ingar. *Historisk forskning, forståing og forteljing*. Oslo: Samlaget 2003.
- Kalm, Pehr. Pehr Kalms resa til Norra Amerika. Bind 1. Ny utgave av Fredr. Elfving og Georg Schauman. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1904-1929.
- Klingenberg, Ingvar Aa. *Norsk 1700-talls sølv*. Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1984.
- Kopytoff, Igor. "The Cultural Biography of Things: Commodization as Process". I *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspectives*, red. av Arjun Appadurai, 64-91. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Masdalen, Kjell Olav. "Arendals historie gjennom 500 år". I *Arendals byleksikon*, red. av Johan Chr. Brorson Frøstrup og Johan Chr. Frøstrup Jr., 11-35. Arendal: Friluftsførlaget, 1998.
- Mason, Roger S. *The Economics of Conspicuous Consumption: Theory and thought since 1700*. Northampton: Edward Elgar, 1998.
- Molaug, Svein. *Vår gamle kystkultur, bind 2*. Oslo: Grøndahl og Dreyers forlag, 1994.
- Molden, Gunnar. *Seilskutebyen Arendal*. Oslo: ARFO, 1998.
- Munksgaard, Jan Henrik. "Impulser", *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum* 2003: 7-12.
- Norberg-Schultz, Christian. *Nattlandene: Om byggekunst i Norden*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1993.
- Nordsjøkulturen: Britisk kunsthåndverk 1650-1850*. Red. av Thor B. Kielland. Oslo: 1955.
- Nøklebye, Kirsten Bertheau. "Da bomullen kom til våre breddegrader". *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum* 2003: 40-61.
- Olsen, Bjørnar. "Momenter til forsvar av tingene". *Nordisk museologi* 2004: 25-36.
- Olsen, Jorunn. "Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600-1800" *Aust-Agder Arv* 2000: 12-25.

- Pedersen, Ragnar. "Gjenstand og tekst: En diskusjon om gjenstandens kontekstualisering". *By og bygd, årbok for Norsk Folkemuseum 2008*: 59-75.
- Pomeranz, Kenneth og Steven Topik. *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*. Andre utgave. New York: M.E.Sharpe, 2006.
- Roede, Lars. *Byen bytter byggeskikk, Christiania 1624 – 1814*. Oslo: Arkitektthøgskolen i Oslo, 2001.
- Roede, Lars. "The Bourgeois Bookbinders Abode". I *Slik vil vi bo: Hjem og bolig i 500 år*, red av Lars Roede, Morten Bing og Espen Johnsen, 45-50. Oslo: Norsk Folkemuseum, 1998.
- Rogan, Bjarne. "Konsum, status og – smak: "Moderne klassikere" om materiell kultur og konsum" *Dugnad 2/3*, Volum 17, 1991: 117-129.
- Rosander, Gerd Aarsland. "Bordoppsats : "Complet plat de ménage med behør". I *På nordmanns vis: Norsk folkemuseum gjennom 100 år*, red. av Stephan Tschudi-Madsen, 158. Oslo: Aschehoug, 1993.
- Rybczynski, Witold. *Hemmet. Boende och trivsel sett i historiens ljus*. Bonniers, Stockholm, 1988.
- Rybczynski, Witold. "The Meanings of Home". I *Slik vil vi bo: Hjem og bolig i 500 år*, red av Lars Roede, Morten Bing og Espen Johnsen, 7-11. Oslo: Norsk Folkemuseum, 1998.
- Røgeberg, Kristin. "Holland og Norge: kulturell påvirkning". *Dugnad 2*, Volum 16, 1990: 54-71.
- Skjekkeland, Martin. "Kontakt over havet. Språk og kultur frå Holland og Amerika i møte med folket vest på Agder". *Impulser, Årbok Vest-Agder Fylkesmuseum 2003*: 88-107.
- Sprauten, Knut. "Norsk sjøfart 1700-1814". I *Norsk sjøfart, Bind 1*, red. av Brit Berggreen, Arne Emil Christensen og Bård Kolltveit. Oslo: Dreyers Forlag, 1989.
- Steen, Albert. *Fra bord til bord*. Oslo: C. Huitfeldt forlag, 1988.
- Steen, Sverre. *Kristiansands historie 1641-1814*. Oslo: Grøndahl & Søn, 1941.
- Stoklund, Bjarne. *Tingenes kulturhistorie: etnologiske studier i den materielle kultur*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2003.

- Sundt, Eilert. *Bygningsskik paa bygderne i Norge*. Samlet udgave ved Herm. A. Schirmer. Christiania: Aschehoug, 1900.
- Sundt, Eilert. *Om renslighedsstellet i Norge*. Oslo: Gyldendahl Norsk Forlag, 1975.
- Svalesen, Leif. "Kinakapteinene på Merdøgaard". *Aust-Agder Arv* 1991: 29-35.
- Telste, Kari. "Visittstuen som speilbilde av global handel?: Handelspatrisiat, selskapsliv og forbruk i Christiania omkring 1760". *Heimen* 2009: 317-328.
- Thorsen, Liv Emma. "Den store historien i den lille historien". I *Icke skriftliga källor* red. av Anders Brändström og Sune Åkerman, 93-103, XXI Nordiske historikermötet. Umeå: 1991.
- TidsRom: Impulser fra den store verden 1600-1900*. Forprosjekt. Norsk Folkemuseum, 2011
- Vainker, Shelagh. "Luxuries or Not? Consumption of Silk and Porcelain in Eighteenth-Century China". I *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, red. av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 207-218. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Velkommen til Merdøgaard*. Red. av Fie Skaar Trysnes og Roald Hanssen. Arendal: Aust-Agder Kulturhistoriske senter.
- Vigeland, Nils P. "Sjøfart og Skipsbygging". I *Norsk kulturhistorie: bilder av folkets dagligliv gjennom årtusener, Bind 3: Fra heksebål til frihetstid*, red. av Anders Bugge og Sverre Steen, 101-114. Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1983.
- Wills, Jr. John E. "European consumption and Asian production in the seventeenth and eighteenth centuries" I *Consumption and the World of Goods*, red. av John Brewer og Roy Porter, 133-147. London: Routledge, 1994.
- Veblen, Thorstein. *The theory of the leisure class: an economic study of institutions*. New York: Macmillan, 1899.
- Årsberetning for Norsk Folkemuseum. 1911.

Digitale kilder:

Ludvig Holberg. "Epistel 91", i *Epistler*. Universitetet i Bergen.

<http://gandalf.uib.no/Holberg/tekster/epistler/tomus-ii-82-183/epistel-91>. (oppsøkt 2.2.2012).

Upubliserte kilder:

Aust-Agder kulturhistoriske senter, (AAks)

Riksarkivet Oslo, (RA)

Statsarkivet Kristiansand, (SAK)

Branntakst, 1846. Eiendomsarkiv Øyestad, G.nr 32, b.nr 59. AAks.

Faktura mellom Morten Juell og Jens Thomassen, 1761. Personaliasamlingen boks 348. AAks.

Kirkebok 14 for Øyestad, 1730-1750. SAK.

Nedenes auksjonsprotokoll 4, 1759-1761, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Nedenes auksjonsprotokoll 11, 1807-1810, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Nedenes skifteprotokoll 28, 1791-1795, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Nedenes skifteprotokoll 39, 1812-1816, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Nedenes skifteprotokoll 40a, 1815-1820, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Nedenes tingbok 27, 1762- 1769, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Pantebok 9 G, 1754-1759, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Pantebok 10 H, 1759-1764, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Pantebok 11 I, 1765-1770, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Pantebok 14 M, 1778-1782, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Panteregister 6, Bringsvær tinglag, 1742-1799, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Panteregister 7, Bringsvær tinglag, 1754-1779, Nedenes sorenskriveri før 1824. SAK.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1761, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1766, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1768, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1769, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1780, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1784, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1785, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1790, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1791, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1792, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1794, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1796, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1797, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1800, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1805, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1806, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1807, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1808, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1809, Generaltollkammeret. RA.

Tollregnskap, Arendal, inngående og utgående, 1810, Generaltollkammeret. RA.

Bilder:

Bilder merket med AAKs er hentet fra Aust-Agder kulturhistoriske senter.

Bilde nr 2: <http://artmight.com/Artists/Vermeer-Johannes/Vermeer-Officer-And-Laughing-Girl-245487p.html> (oppsøkt 16.05.2012)

Bilde nr 18: <http://bjws.blogspot.com/2011/12/early-modern-women-reading-painting.html> (oppsøkt 16.05.2012)

Bilde nr 33: http://www.admiralnelson.org/nelson_home_page.htm (oppsøkt 16.05.2012)

Bilde nr 40: <http://nttreasurehunt.wordpress.com/category/belton-house/> (oppsøkt 16.05.2012)

Bilde nr 48: Fra <http://slektenkaas.com/emne/vestindia> (oppsøkt 16.05.2012)